A Socio-Economical Study of Scheduled Tribes in Maharashtra

Dr. Bhagwat Manikrao wagh
Dept. of Archaeology and History & AIC,
Dr.B.A.M.U.,Aurangabad(Maharashtra).

Introduction:

After 1961 policies of Government of Maharashtra are important regarding to the development of Scheduled Tribes in Maharashtra. Chief Ministers of Congress & Non-Congress parties had planned policy to develop Scheduled Tribes but at the time of implementation these policies, some obstacles arose, therefore some tribes deprived from development.

Dr. Babasaheb Ambedkar was clearly identified socio-economic backwardness of Tribals. He known that Tribals are the people who lived with the freedom without much any influence from the outside society. They used to have autonomy and rights over the forest resources. But, they had lost all those privileges with the advent Britishers in to the forest areas with their draconian forest laws and land regulations. After that the effect was social, economic and culturals life of Tribals. Dr. Babasaheb Ambedkar had lot of concern on Tribal people. While, Ambedkar defending SCs reservation for ten years on August 1949 in constituent assembly, he also said, "For the scheduled Tribes, I am prepared to give far longer time. May be Ambedkar opinion was that the Tribes are lived in forest area and they have no contact with civilized society as well as they are illiterates that is why they take time to get benefits of reservation. So Dr. B. R. Ambedkar gave special provisions to the Tribal Communities in Indian Constitution.

Article 244 in part X of the Indian constitution envisages a special system of administration for certain areas designated as 'scheduled areas and tribal areas. The scheduled areas are treated differently from the other areas in the country because they are inhabited by 'aboriginals' who are socially and economically rather backward, and special efforts need to be made to improve their condition. Tribal Development from the vision of The economic welfare of the state is established by the implementation of the Directive Principles of State Policy, in which role of government (policy maker and implementer) is indispensable to empower the weaker sections (SCs and STs).

Geographically, there are three major divisions of Scheduled Tribes in Maharashtra. Such as: 1) Sahyadri division 2) Satpuda division 3) Gondwana (Vidharbha) division etc. & some Tribes are living in some district too. Such as: Thane: Varli, Katkari, Thakar, Kokna, Malhar Koli, Dhule: Bhilla, Kolam, Gavit, In Ahmadnagar-Pune-Nasik: Mahadev Koli, Katkari, Thakar, Bhilla, Kolam, Amaravati:Korku, Yavatmal: Kolam, Chandrapur-Gadchiroli: Gond, Madia, Jalgaon: Bhilla, Aurangabad: Bhilla, Koli.etc. The ratio of Scheduled Tribes living in these district are 80% out of total Scheduled Tribes population in all over Maharashtra. There are different Scheduled Tribes at different places in Maharashtra such as; Koli Mahadev, Koli Malhar, Andh, Pradhan, Pardhi, Pardhi Fanse, Takankar, Kathodi, Dhodia, Dhanka,

Dubla.etc.

There are 400 registered Scheduled Tribes in India according to the Census of 1981. There are 5 Crore & 5 Lacs population Scheduled Tribes in India & in Maharashtra they are 57.72 Lacs by population.

Population of Scheduled Tribes in Maharashtra (in Lacs):

The population of Maharashtra in 1961 was 395.54 & Scheduled Tribes population was 23.07, In 1971 total population-504.12 & Scheduled Tribes -37.41, In 1981 total population 627.84 & Scheduled Tribes-57.72, In 1991 total population 789.37 & Scheduled Tribes-73.18, And in 2001 total population was 368.79 & Scheduled Tribes was 85.77.

Govt. of India took fourth the programme of the development of Scheduled Tribes . After independence (1947) the president of India can include a Tribes in (5) fifth index Scheduled Tribes under section 342(i) by the notification. It means Scheduled Tribes affiliated to constitutional. Concept in the rule of Constitution in index(5) & (6) efforts done by the Govt. for the security, welfare, & other social issues of Scheduled Tribes . Govt. also taken the special efforts for the betterment of Primitive Tribal Groups by the Tribes includes intimation for the Tribes living in Forest & Inaccessible area. In that all over as from Thane: Katkari, Kathodi, In Chandrapur-Yavatmal-Nanded: Kolam, In Gadchiroli: Madia,Gond etc.

90% Scheduled Tribes are depends on farming in Maharashtra. In that 52% are Farmer & remaining are Farm labours; 77% Farmer have limited field for the Farming. It is 3.78 acres by the survey done by the "Gandhi Smarak Fund". Gokhale Institution of Economics,Pune has also done the survey of Scheduled Tribes living in Nasik district by this survey, 33% Farmers have less than 5 acers field & 55% Farmers have less than 10 acers field.There are to much difference in the quality of field, the field direct use for Farming & the income gaining from the field.

First Chief Minister of Maharashtra Yashwantrao Chavan gave preference to develop the condition of Scheduled Tribes. There were no classification of Scheduled Tribes. Economic Development is base of all sort of development, hence then Shankrrao Chavan helped Scheduled Tribes through the "Palemode Scheme". To save Scheduled Tribes from the clutches of land lord. Shankarrao Chavan provided economic help through Co-Operative Bank, Co-Operative Societies. Reserve Bank of India provided supply of money to Co-Operative Banks. Shankarrao Chavan rehabilited Scheduled Tribes through growing grass under the land of dams. From 1961 to 2011 Maharashtra Government planned & implemented various scheme to educational, economic, vocational & health regarding development. It is necessary to evaluate these schemes implemented by Maharashtra Govt.

From 1980-81 to 1996-97 there was 3137 crore expenditure done on Tribal Sub-Plan. In this expenditure, Central Governments share was 75 crore, inspite of huge expenditure there was no reduction in malnutrition & death-rate regarding malnutrition, and there was no development in the field of agriculture. In the absence of ration card, there was not proper distribution of food & other groceries. There was no chances of employment for Scheduled Tribes, hence problem of unemployment became serious.

From 1978 some land of Forest department had owned by Scheduled Tribes, Supreme Court gave ordered to Govt. of Maharashtra & U.P. to transform these land owned by Scheduled Tribes of forest department to Scheduled Tribes. Chief Minister Vasantdada Patil & Vice-Chief Minister Gopinath Munde announced that these land which was making from the year should be transfer to Scheduled Tribes . but lands are not transfer to Scheduled Tribes. Scheduled Tribes yet Struggling to transfer their land. Presently backwardness in education in education and in economic development, problem of unemployment is burning issue the Scheduled Tribes.

Aims:-

- To study the socio-economic condition of the Scheduled Tribes.
- To criticize the mileage of various policies and direct mileage about it.
- To find out the reasons behind the women health malnutrition-child death.
- To find out the limitation of Scheduled Tribes farming system & their sources to achieve the food.
- Comparing the tribes from different geographic region and find out the reason of poverty and under nutrition among them even after providing support and funds from government and other organizations was incorporated.
- The aim of the present study was to highlight the socio-economic transition along with lifestyle modifications which result in urgent health problems in majority of tribal groups.

Some Observations:-

- The population of Scheduled Tribes through the Maharashtra is lot but they are not come forward in the mainstream of development.
- Might be their living style & culture is today different from the modern people.
- Extreme poverty, cultural habits, lack of formal education, challenges of geographical conditions and natural disasters are related with poor nutrition and health of Tribal People.
- There are different betweens various policies of Scheduled Tribes fix amount & direct expenditure.
- The ratio of primary education is increasing at present but there is stage mentation during higher education.
- The ratio of child death is increasing day by day due to malnutrition. So average death is increasing every year.

Though the Scheduled Tribes were listed as much in 1935 & they constitute approximately half that of SCs. They have remained deprived even after independence. The Govt. of Maharashtra has work to the welfare of Scheduled Tribes but all these things were get them without any demand. All these remedies became helpful to other people simultaneously. To come out the present situation of the Scheduled Tribes such as retried from education, various decease & to conscious them about health consequently to come out the statistical data.

The Condition of Scheduled Tribes at the time Establishment of Maharashtra

There are 40 Tribes & Sub-Tribes under the Scheduled Tribes & they have their 74 dialects. According to the 1961 of Khanesumari Report, Marathi is mothertounge or dialect of 15% of Tribes & Sub-Tribes. In these Tribes, Gond, Korku, Kolam & Bhilla are unable to understand Marathi, they use Marathi only to complete Professional works. In British Raj Scheduled Tribes such as Mahadev Koli & Bhilla rebelled against the exploitation of money lenders. In 1940, in Junner Tehsil some Scheduled Tribes rebelled against money lender, in 1945-46 Varli Tribes rebelled in Thane district for their problems. Some Scheduled Tribes rebelled in 1952 at Egatpuri Tahsil. Through these rebels, society's attention attracted towards problems of Tribes, after that society understood the problems of Scheduled Tribes.

According to Report of Census of 1951 there was less than 2% literacy rate. In all Scheduled Tribes , only Katkari, Kolam, Mavchi Gavit, Barde Bhilla, Maria Gond, Varli, Thakar Pawara had literate Tribes. From 1954, for educational development of Scheduled Tribes, Central Govt. started the scheme of "Ashram Shala"(Ashram School). Govt. had given grant to those trust who work like Ashram Shala.

Conclusion :-

Some Reasons of Backwardness:-

- Illiteracy, ignorance and superstition.
- Agricultural conditions.
- Getting married at an early age.
- Lack of care for women in pregnancy.
- Protein & vitamin, hemoglobin deficiency in pregnancy.
- Unemployment, poverty & superstition.
- Infants born weak and underweight, ignorance of breastfeeding.
- Lack of pure drinking water.
- Drinking habits.
- Protein & vitamin deficiency in children.
- Mistrust of authority.
- The customs and traditions of the indecent practices of the tribal community.

Many schemes have been implemented in tribal areas to reduce malnutrition, but the situation has not changed much. In some remote parts of the state, the issue has become serious and the death of malnourished children is still underway.

- The tribes from different geographic region and they are deprived health and under nutrition among them.
- Statistics on socio-economic and overall development indicators suggest a large gap between the tribes and other social group.

Over the past few years, the government has taken various measures to tackle the problem of malnutrition. Supplementing nutritional, nutrition and providing timely health care are both important aspects of overcoming malnutrition. In fact, this question can be solved only if both complementary nutrition and health care are provided together and in coordination.

References:-

Primary sources:-

1) Department of Statistics,Report of Living Condition of Some Major Tribes of India, Fourty Fourth Round, July 1988-June 1989,(New Delhi,1990).
2) Govt. of Maharashtra,Adivasi Up-yojana Kshetra(TheTribal Sub-Plan Areas), Maharashtra State, Adivasi Vibhag, Shasan Nirnay Kranmank,TSP, (Mumbai,1990).
3) - "-,Annual Tribal Sub-Plan,1993-94 to 2005-06,Tribal Development Department, Mumbai.
4) - "-,Economic Survey of Maharashtra 2011-12, Directorate Economics & Statitics, Planning Commission, (Mumbai).
5) - "-,The Lokur Committee Report of the Advisory committee, on the Revision of the List of Scheduled Cast & Scheduled Tribes, Department of Social Security.
6) Ministry of Home Affairs,Tribals Development in the 5th Plan,Some basic Policy Papers,Vol.1-2,(1982).
7) Ministry of Law,Justice & Company Affairs,Scheduled Tribes Orders(Amendment) Act.1950-2003,Legislative Department,New Delhi.
8) Research & Development Center YCADA,Functional Review of the Maharashtra State Department,Detail Report-III,Tribal Development Department, (Pune,2006).
9) Tata Institute of Social Science,Tribal Sub-Plan in Maharashtra A Diagnostic Study. Mumbai, UNICEF, Maharashtra,(Dec.2015).
10) Tribal Research & Training Institute,Tribal Development Department,I.T.D.P.Kinwat at a Glance, Maharashtra State,(Pune,2000).
11) Tribal Development Department Socio-Economic Information of Tribals in Tribals Area of Maharashtra State,T.R.T.I.,(Pune,2000).
12) Yeshwantrao Chavan Pratishthan,Yeshwantrao Chavan : Selected Speeches(Marathi) in the State Legislatures 1946-62,(Mumbai,1989).
13) Yeshwantrao Chavan Academy of Development Adminstration,Maharashtra Human Development Report 2012, Towards Inclusive Human Development, (Pune).
14) AAKAR Books,Status of Adivasis/Indigenous Peoples Land Series-3 Maharashtra, Brian Lobo, South Extension Part-I,(New Delhi, 2011).
15) Deogaonkar,Shailaja, Adivasi Vishwa(Tribal World),Anand Prakashan,(Nagpur, 2001)
16) -"-,Adivasi Vikas Prashashan(Tribal Development Administraton), Sri Sainath Prakashan,(Nagpur,2011).
17) Gare,Govind,Adivasi Prashna ani Parivartan(Tribal Questions & Changes), Amrut Prakashan,(Aurangabad,1994).
18) Karve,Iravati, Marathi Lokanchi Sanskruti(The Culture of Marathi Peoples),Deshmukh & Co.,(Pune,1961).
19) Karve, Iravati & Dandekar,V.M.,Anthropometric Measurements of Maharashtra, Deccan College Post Graduates & Research Institute,(Pune,1951).

◆◆◆

Scenario of Tourism Entrepreneurship in India.

Dr.Gajewad Chandrakant Wamanrao
Arts, Commerce and Science College Shankarnagar.
Tq. Biloli Dist.Nanded.

Introduction:-

The fact remains that for a country like India dusting with tourism opportunities, we have been slightly slow on the uptake, as for as promoting tourist destinations goes. Point highlighted by the first planning commission way back in 1955, which ranked tourism 269th on their priority list of industries, lower than even the development of light houses. Presently, it accounts for 8% to the world trade and around 20% of service sector in the world. Evidences indicate that many countries have progressed from backward to developing to develop mainly due to tourism development.

Tourism entrepreneurship refers to the activities of the major group of stake-holders of this service sector primarily designed for the effective and profitable interaction of demand for and supply of tourism products; at the same time assuring competitive professionalism and gainful socio-economic status. Tourism businesses are mostly seem in the light of small to medium-sized enterprises and are initiated by entrepreneurs who supply leisure and recreational opportunities for the tourists.

Culture, which represent a set of shared attitudes, values, goals and practices and which main fests itself in the almost all economic, social and other activities is the predominant factor behind India'smeteoric rise in the tourisms segment in recent years.

Objectives of the study

1. To study the overall tourism entrepreneurship in India.
2. To identify the problems of tourism entrepreneurship.
3. To know the contribution of tours entrepreneurship.

Hypothesis of the study

1. There are problems in tourism entrepreneurship in India.

Research methodology on the study

The data which is collectedin this research paper is secondary in nature. In this paper descriptive research method is used. The data is collected from various, journals, magazines, newspapers, research paper, books and use of internet.

Problems of the tourism entrepreneurship in India.

India is very diverse and has been a culturally rich country. Many invaders came to India, and they not only left the magnificent monuments but also their culture here 10% of the national income comes from the tourism sector. Due to which our country is only developing

and others are developed.

1. Lack of infrastructure

It is a major challengeofproblemsfor the Indian tourism sector. This includes hotels, connectivity with other cities, health abilities, and transportation etc. the major reason for this unconcerned a poor allocation of money in the government budget.

2. Safety and security

Safety and security to tourism is the most important factor which governs whether people will come to that destination or not. Attack on foreign tourists, especially on the women tourist have raised this questions India is placed at 114 the position inter most safety the tourism sector should become strict and should pass law against those criminals who cheat the innocent tourists.

3. Inaccessibility:-

There are many tourist destinations in the country which are not accessible to poor, women and elderly because of the high cost of transportation, poor connectivity with cities, and around 2% of the tourists cannot access money of the tourist spots in the country.

4. Human resources:-

Highly skilled and potential men hold an inevitable part of the tourism sector. To maintain the growth of our Indian travel and tourism industry a large amount of skilled man force is required at different levels.

5. Insufficient promotion and Marketing :-

Great promotion and enough marketing push are excessively indispensable. For a nations travel industry improvement. Be that sat may, in India, the financial backing allotted to help and advance. The travel industry is moderately less contrasted with other tourist destinations. At present India need & colossal move. From the conventional marketing techniques that are still being followed to a much modern approach.

These are the major problems in the tourism industry in India.

Contribution of tourism entrepreneurship:-

The ministry of terrorism designs national policies for the development and promotion of tourism. In the process the ministry consults and collaborates with other stake holders in the sector including various central. Ministries and agencies. Frequent change in travel pattern, highly competitive market and various types of tourist demands opens the area of business opportunities.

In 2020 the travel & tourism industry contribution to the GDP was (US $ 121.9 billion) this is expected to reach US $ 512 billion by 2028 In India, the industry direct contribution to the GDP is expected to record annual growth rate 10.35% between 2019 and 2028.

Conclusion:-

Tourism in India is important for the country's economy and growing rapidly the tourism industry revenue directory impacts on the economy. Especially sectors such as hotels, hospitality, construction, and horticultureelse, tourism entrepreneurship development is essentially to the contribution in the economy. Our India some major problems also there in tourism Industry like human Resources. Lack of infrastructure, security and safety, and promotion of marketing. All these problems solved and to promote the tourism industry by government. Thus the tourism entrepreneurship development it is one or the major factor for the development of the country.

References:-

1) Bhaticl A.K.(2006) The Business of Tourism; Sterling Pubic. New Delhi
2) Brokaj (2014); Local Govt. Role in the Sustainable Development of a Destination, ESJ (10)31.
3) Pawar R; Tourism Entrepreneurship, Research panes; A.P.A (2021)
4) Trave;to[:isatpday.com
5) http//.en.m.wikipedia.org.
6) www.igi.global.com
7) www.google.com

◆◆◆

The Reserve Bank Integrated Ombudsman Scheme2021 - An Overview

Dr. Swati Joshi
Faculty
GHRLC, Nagpur.

Abstract:

Recently the Reserve Bank of India has introduced integrated Banking Ombudsman scheme by repealing the earlier scheme. The present Integrated Scheme is prepared on the basis of the recommendations of the committee (Internal Working Group) set up by Reserve Bank of India to review the existing Ombudsman Schemes. One of the most prominent recommendations made by the committee was the convergence of the existing ombudsman. The main focus of the scheme is on strengthening the customer grievance redressal mechanism. Accordingly, under this scheme, all complaints with respect to bank, non- banking financial companies and payment system operators can be made online through the complaint management system. Thus, through the scheme the Reserve Bank of India adopts the 'One Nation One Ombudsman' approach by making the Reserve Bank of India ombudsman mechanism by way of fair deal.

Key words:

Bank: means a banking company, a corresponding new bank, a Regional Rural Bank, State Bank of India as defined in the Banking Regulation Act, 1949, a co-operative bank as defined in section 56(c) of the Banking Regulation Act 1949 to the extent not excluded under the scheme, but does not include a bank in resolution or winding up or under directions or any other bank as specified by the Reserve Bank.

Award: means an award passed by the Ombudsman in accordance with the scheme.

Deficiency in service: means a shortcoming or an inadequacy in any financial service, which the Regulated Entity is required to provide statutorily or otherwise, which may or may not result in financial loss or damage to the customer.

Regulated Entity: means a bank or a Non-banking Financial Company or a system Participant as defined in the Scheme, or any other entity as may be specified by the Reserve Bank from time to time, to the extent not excluded under the scheme.

System Participant: means a person other than the Reserve Bank and system provider, participating in a payment system as defined in the Payment and settlement Systems Act, 2007.

System Provider: means and includes a person who operates an authorized payment system as defined in Section 2 of the Payment and Settlement System Act, 2007.

---

1. Dr. Swati A. Joshi., Visiting Faculty, GHRLC, Nagpur., M -9823863347, E-mail:advjswati2810@gmail.com

The Reserve Bank: means Reserve Bank of India constituted under Section 3 of the Reserve Bank of India Act1934.

The Reserve Bank has workout for the aforesaid scheme for resolving customers 'grievances in relation to services provided by all those authorities who are regulated by Reserve Bank. The scheme has been provided for expeditious and cost effective manner under Sec. 35 A of the Banking Regulation Act 1949, Sec. 45L of Reserve Bank of India Act1934and section 18 of Payment and Settlement System Act 2007.

Presently, there are many authorities which are working under the Banking Regulation Act to deal with the matters pertaining to grievances of the customers. The grievances of the customer are manifold in nature, it is not possible to specify particular grievances of the customer and the remedy on that, hence, it has been observed by RBI that if an integrated ombudsman Scheme 2021 is provided then that shall solve the purpose of customer redress in an effective manner.

Under section 35 of Banking Regulation Act1949, Sec. 45L of Reserve Bank of India Act1934 and Sec.18 of Payment And Settlement System Act 2007 the Reserve Bank has given full control over the payment system, the banking companies, the management of the banking companies and all the financial institutions with respect to their proper functioning and appropriate regulative working. It is indeed a fact that as all the financial institutions including the banking and non-banking are manned by the human being, there is in build human drawback of its abuse. This aspect of human abuse results in their mal functioning, nonfunctioning,improper working, irregular working, and unethical approach and abusive working. All this goes against the public interest. There by the public at large who are the customer of these institutions suffer a lot and sometimes their sufferance has no limit.

To save and to provide protection to such customer the Reserve Bank thought that the present system of exiting ombudsman shall not be effective and hence, after lot of deliberations and considerations the Reserve Bank had come out with an integrated Ombudsman Scheme 2021 to provide solace to the customers.

This integrated Ombudsman Scheme2021 is certainly most beneficial institution for the purpose of redressing every type of grievance of a customer of a baking institution and the Non-banking Financial Companies. This is definitely a step ahead on the part of Reserve Bank in public interest for the betterment of banking and NBF institutional customers.

The aforesaid integrated Scheme is compose of five chapters. The first chapter deals with the scheme, the suspension of the scheme and definitions. The Second chapter deals with the officers under the Reserve Bank Integrated Ombudsman Scheme 2021.The third chapter covers powers and functions ofthe Ombudsman,the forth chapter deals with the procedure for redressal of grievances under the scheme.The fifth chapter speaks of removal of difficulties and repeal of existing scheme and the application to the pending proceedings.

Under the scheme certain formats are provided for complaint, authorisation pertaining to representative of the complaint.

Under Chapter 1 the title of the scheme has been provided as 'Integrated Ombudsman Scheme 2021.This scheme has already come into force from 12 th November 2021.This scheme shall apply to services provided by regulated bodies in India to its customers under the provisions of Reserve Bank 1934, the Banking Regulation Act1949 and Payment and Settlement System Act 2007[2].

In this chapter a provision also have been provided for the suspension of the scheme .In other words, if the Reserve Bank issatisfied that the scheme need to be suspended for a particular period or the operations of all orany of the clauses of the scheme in general or in relation to any specified regulatory authority, then it can do so .The Reserve Bank possesses the power to extend from time to time the period of suspension of the scheme or any of the provisions of the scheme.[3]

The scheme is meant for following banking company, corresponding new bank, a regional rural bank, state Bank of India, Cooperative Bank. If a bank in resolution or winding up or under the directions or any other bank as specified by the Reserve Bank then those shall be excluded from the scheme.A Non-Banking Financial Companies registered with the Reserve Bank is included under the scheme i.e. NBFC but does not include a core investment Co, an infrastructure Debt Fund-Non Banking Financial Companies (NBFC-IFC) a company in resolution or winding up/liquidation or any other Non-Banking Financial Companies specified by the Reserve Bank.[4]

Under this chapter officers under Reserve Bank Integrated Ombudsman Scheme 2021 have been provided specifically .The Reserve Bank can appoint the Ombudsman and Deputy Ombudsman for a period not exceeding 03 years at a time. These officers have to perform the functions entrusted to them under the scheme.[5] The Reserve Bank shall decide the places where the officers of the ombudsman shall be established. For the disposal of the complaint expeditiously the ombudsman may hold sittings at such places and in such manner as may be consider necessary and proper in respect of complaint under the scheme.[6] The Reserve Bank shall establish the centralized receipt and processing center at any place as may be decided by it to receive the complaint filed under the scheme and process them. The complaint shall be registered on the portal online. The complaints into electronic mode (e-mail) and physical form including postal and hand delivered complaints shall be sent to the centralized receipt and processing center of the Reserve Bank.

---

1. The Reserve Bank -Integrated Ombudsman Scheme ,2021 - Chapter 1,Clause 01
2. Ibid Clause 02
3. Ibid Clause 03
4. Chapter 2 -Clause 4
5. Ibid Clause 5
6. Ibid Clause 6
7. Ibid Clause 7

If the complaints are received directly in any of the offices of the Reserve Bank then those shall be forwarded to centralized receipt and processing center for further action.[7]

It is the responsibility of Reserve Bank to ensure that the offices of the ombudsman and the centralized receipt and processing center are adequately staff and shall bear the cost thereof.[8]

The Ombudsman / Deputy Ombudsman shall consider the complaints of the customer of regulated entities/bodies relating to deficiency in service.[9] As per the provision of the scheme there is no limit on amount in a dispute that can be brought before the ombudsman, which ombudsman shalldecide. If the a complainant suffers any loss or damage then the ombudsman shall have power to provide a compensation up to Rs.20,00,000/- and in addition to that up toRs.1,00,000/- for the loss of the complainant's time, expenses incurred and for harassment / mental anguish suffered by the complainant.[10]

The Ombudsman possesses the power to address and close all complaints.The Deputy ombudsman possess the power to close those complaints falling under clause 10 of the scheme and the complaints settled through facilitation as stated under clause 14 of the scheme.[11]

Every year as on March 31 st the ombudsman shall send to the Deputy Governor, RBI, a report containing a general review of the activities of the office during the preceding financial year and shall furnish such other information as Reserve Bank may direct.[12]

The Reserve Bank may, in the public interest publish the report and the information received from the ombudsman in such consolidated form or otherwise it may feel fit.[13]

Any customer who is aggrieved by an act or omission of the regulated entity which results in deficiency in service is entitled to file a complaint under the scheme personally or through an authorized representative.[14]

In the following matters no complaint for deficiency shall lie:-

a) Commercial judgement/ commercial judgement of a regulated entity

b) A dispute between a vendor and a regulated entity relating to an outsourcing contract.

c) A grievance not address to the ombudsman directly,

d) General grievances against management or executives of regulated entity,

e) A dispute in which action is initiated by regulated entity in compliance with the order of a statutory or law enforcing authority,

f) A service not within the regulatory preview of the Reserve Bank,

---

8. Ibid Clause 7
9. Ibid Clause 8(1)
10. Ibid Clause 8(2)
11. Ibid Clause 8(3)
12. Ibid clause 8(4)
13. Ibid Clause 8(5)
14. Chapter 4 - Clause 9

g) A dispute between the regulated entities
h) A dispute involving employer and employee relationship of a regulated entity,15 A complaint under the scheme shall not lie unless - (a)(i) The complaint was rejected wholly or partly by the regulated entity and the complainant was not communicated only reply within 30days after he has lodged the complaint and if he is not satisfied with that.
ii) The complaint is made to ombudsman within 1 year after he has received the reply from the regulated entity to the complaint or if no reply has been received within 1 year and 30days from the date of complaint.
b) The complaint is not in respect of same cause of action which is already- (i) pending before an ombudsman or settled or dealt with on merit by an ombudsman whether or not received from the same complainant or one or more complainant or one or more parties concerned.
(ii) pending before any court /tribunal /arbitrator or any other forum or authority or settled or dealt with on merits, by any court/ tribunal /arbitrator or any other forum or authority whether or not received from the same complainant or one or more parties concerned.
c) the complaint is not abusive or frivolous or vexatious in nature.
d)the complaint to the regulated entity was made within the limitation period under the Limitation Act 1963 for such claims.
e) the complainant provides complete information as specified in clause 11 of the scheme (Procedure for filing a complaint)
f) the complaint is lodged by the complainant personally or through an authorised representative other than advocate unless the advocate is aggrieved person.[16]

Thecomplaint may be lodged online through the portal design for the purpose (https://msrbi.org.in) The complaint may also be submitted through electronic or physical mode to the centralized receipt and processing center as notified by Reserve Bank. The complaint, if submitted in physical form shall be duly signed by the complainant or by the authorize representative .The complaint shall be submitted in electronic and physical mode in such format and containing such information as may be specified by Reserve Bank.[18]

If the complaint is not as per the prescribed form or manner then it shall not be treated as valid complaint under the scheme and shall be closed and a communication to that effect shall be made to the complainant.[19] Complaints which are not maintainable on the grounds for non- maintainability shall be separated for issuing a suitable communication to the complainant.[20]

---

15. Ibid Clause - 10(1)
16. Ibid Clause 10(2)
17. Ibid Clause 11(1)
18. Ibid clause 11(2)
19. Ibid clause 12(1)
20. Ibid Clause 12(2)

The remaining complaint shall be assigned to the officers of the ombudsman for further examination under intimation to the complainant. A copy of the complaint shall also be formulated to regulated entity against which a complaint is file with a direction to submit its written version.[21]

The ombudsman has the power to call from the regulated entity any information or furnish certified copies of any documents relating any complaint which are or is alleged to be in its possession. If the regulated entity fails to provide that then the ombudsman may draw an inference that the regulated entity has no information to furnish.[22] The ombudsman shall maintain confidentiality of the information or documents which are in its possession in course of discharging duties and shall not disclose such information or documents to any person. It may disclose the information if required by law or with the consent of the person furnishing such information or documents. The ombudsman may disclose the information to each party of the disputes if demanded. The ombudsman may furnish the information to Reserve Bank or for filing before any court /forum /authority.[23]

The ombudsman/Deputy ombudsman shall try to promote settlement of a complaint by agreement between the complainant and the regulated entitythrough facilitation or conciliation or mediation.[24] The proceedings before the ombudsman shall be summary and shall not be governed by any rules of evidence. Theombudsman mayexamine eitherparty to the complaint and record their statement.[25] The regulated entity shall on receipt of the complaint file its written version within 15 days before the ombudsman for resolution. The ombudsman may on the request of regulated entity grant some more time if demanded to file its written version and documents.[26] If the regulated entity fails to submit the written version within time limit then the ombudsman may proceeds ex-parte based on the evidence available on record and passes appropriate order or issues an award. If the regulated entity fails to submit information sought within the stipulated time and if the ombudsman passes an award on that then there shall be no right of appeal to the regulated entity against that.[27] The ombudsman /Deputy ombudsman shall see to it that whatever the written version or reply or document filed by one party ,if is concern with other parties then the copies of it shall be supplied to them and if they required some additional time then that also shall be granted to them.[28]

---

21. Ibid Clause 12(2)
22. Ibid clause 12(3)
23. Ibid Clause 13(1)
24. Ibid Clause 13 (2)
25. Ibid Clause 14(1)
26. Ibid Clause 14(2)
27. Ibid Clause 14(3)
28. Ibid Clause 14(4)

In case the complaint is not resolved through facilitation, the ombudsman shall conduct a meeting of thecomplainant with the officials of the regulated entity and may prepare them for conciliation or mediation over the dispute.[29]

The parties to the complaint shall co-operate in good faith with ombudsman /Deputy Ombudsman as the case may be for the production of any evidence and other related documents within the stipulated time.[30] If any amicable settlement of complaint is arrived at between the parties then that shall be recorded and signed by both the parties. After the settlement the terms of the settlement shall be recorded and the parties shall be directed to comply with the terms within the stipulated time.[31] The complaint would be deemed to be resolved when -(a) It has been settled by the regulated entity with the complainant upon the intervention of the ombudsman or (b) the complainant has agreed in writing that the manner and the extent of the resolution of the grievances is satisfactorily or (c) the complainant has withdrawn the complaint voluntarily.[32]

If the complaint is rejected by the ombudsman / Deputy Ombudsman then the question of award shall not be there. The award shall passed by the ombudsman /Deputy ombudsman in the event of (a) non -furnishing of document/ information as specifically stated in clause 14(4) or

(b) the matter not getting resolved under clause 14(9) in spite of the fact that both the parties are given substantialopportunity of being heard.[33] While deciding the complaint of the complainant the ombudsman shall take into account the principles of banking laws and practice, directions, instructions, and guideline issued by Reserve Bank fromtime to time and such other factors as may be relevant before passing a reasoned award.[34] The award shall include the direction if any to the regulated entity for specific performance of its obligations and in addition to or otherwise the amount if any to be paid by the regulated entity to the complainant by way of compensation for any loss suffered by the complainant.[35] The ombudsman shall have only the power to award the compensation to the complainantup to Rs.20,00,000/- and not beyond that .The compensation which can be awarded by the ombudsman shall be exclusive of the amount involved in the dispute.[36]

29. Ibid Clause 14(5)
30. Ibid Clause 14(6)
31. Ibid Clause 14(8)
32. Ibid Clause 14(9)
33. Ibid Clause 15(1)
34. Ibid Clause 15(2)
35. Ibid Clause 15(3)
36. Ibid Clause 15(4)
37. Ibid Clause 15(5)

The ombudsman has the power to award compensation not excluding Rs. 1, 00,000/ - to the complainant for the loss caused to the complainant's time, expenses incurred, harassment, mental anguish suffered by the complainant.[37]

A copy of award shall be sent to the complainant and the regulated entity.[38] After giving the award the complainant has to furnish a letter of acceptance of award in full and final settlement of the claim to the regulated entity concern within a period of 30 days from the date of receipt of the copy of award. If the complainant fails to do so then the award shall be lapsed. If the complainant has filed an appeal under clause 17 (3) without such acceptance then he is permitted to do so.[39] The regulated entity shall comply with the award and intimate compliance to the ombudsman within 30 days from the date of receipt of letter of acceptance from the complainant. But if an appeal is preferred by the complainant then the regulated entity shall not comply with the award.[40]

The Deputy Ombudsman / ombudsman may reject a complaint at any stage if they come to know that the complaint made is (a) is not maintainable under clause 10 or (b) is in the nature of offering suggestion or seeking guidance or explanation.[41] The ombudsman may reject a complaint at any stage if (a) in his opinion there is no deficiency in service or (b) the compensation sought for the consequential loss is beyond its power to award the compensation (if the compensation claimed is beyond 20,00,000/- (c) the complaint is not pursued by the complainant with reasonable diligence or(d) the complaint is without any cause or (e) the complaint requires consideration of elaborate documentary or oral evidence and the proceedings before the ombudsman are not appropriate for adjudication of such complaint or in the opinion of ombudsman there is no financial loss or damage or inconvenience caused to the complainant.[42]

The regulated entity shall not have a right of appeal for an award issued for non-furnishing documents/ information under clause 15(1) (a).[43] The regulated entity may aggrieved by an award under clause 15 (1) (b) or closure of a complaint under clauses 16(2)(c)to16(2)(f) , within 30 days of the date of receipt of communication of award or closure of the complaint, prefers an appeal before the appellate authority. - (a) the period of appeal shall start from the date on which the regulated entity receives the letter of acceptance of award by the complainant. The limitation period for appeal is 30 days i.e. within 30 days, after acceptance of an award by the complainant an appeal has to be file by the regulated entity.(b)the regulated entity can file

38. Ibid Clause 15(6)
39. Ibid Clause 15(6)
40. Ibid Clause 15 (8)
41. Ibid Clause 16(1)
42. Ibid Clause 16 (2)
43. Ibid Clause 17(1)

the appeal only with the previous sanction of the chairman or managing director,chief executive director/ officials of equal rank.(c) If the appellate authority is satisfied that there was a substantial cause for not making the appeal within the time,it may allow a further period not exceeding 30 days for the appeal.[44] The complainant if aggrieved by an award under clause 15(1) or rejection of a complainant under clauses 16(2) (c) to 16(2) (f), within 30 days of the date of receipt of the award or rejection of the complaint prefers an appeal before the appellate authority. If the appellate authority is satisfied that the complainant had sufficient cause for not making an appeal within a time it may allow a further period not exceeding 30 days.[45] The secretariat of the appellate authority shall scrutinized and process the appeal.

The appellate authority may after giving the parties areasonable opportunity of being heard - (a) dismiss the appeal or (b) allow the appeal and set aside the award or order of the ombudsman or (c) remand thematter to the ombudsman for fresh disposal in accordance with such directions as the appellate authority may consider necessary or proper. or(d) modify the order of ombudsman or award and pass such directions as may be necessary to give effect to the order of the ombudsman or award so modified or (e) pass any other award as it may deemed fit.[46] The order of the appellate authority shall have the same effect as the award passed by the ombudsman under clause 15 or the order rejecting the complaint under clause 16 ,as the case may be.[Hear the appellate authority means the executive directors in charge of the Dept. of Reserve Bank administering the scheme.][47]

The regulated entity shall conduct and operate the ombudsman scheme in a channalise and systematic manner otherwise the Reserve Bank may take action as it may deem fit.[48] The principal nodal officer shall be appointed by the regulated entity to which this scheme is applicable at their head office. This nodal officer shall not be less than the rank of General Manager. He shall be responsible for the regulated entity and shall furnish the information pertaining to the regulated entity and to deal with the complaints filed against the regulated entity. The regulated entity may appoint other nodal officers to assist the principal nodal officer for encouraging the operational efficiency.[49] The regulated entity shall benefit their customersby prominently displaying the name and contact details of the principal nodal officer. The regulated entity shall also display the name of the principal nodal officer at their branches/ places where the business is transacted along with the details of the complaint lodging portal of ombudsman.[50]

---

44. Ibid Clause 17(2)
45. Ibid Clause 17(4)
46. Ibid Clause 17(5)
47. Ibid Clause 17(6)
48. Ibid Clause 18(1)
49. Ibid Clause 18(2)
50. Ibid Clause 18(3)

The regulated entity to which this scheme is applicable shall ensure that the salient features of the scheme are displayed prominently in English,Hindi and the regional language in all its offices,branches and places where the business is transacted in such a manner that a person visiting the office or branch has adequate information on the scheme.[51] The regulated entity shall make it very sure that a copy of the scheme is available in all its branches so that the customer can get them on their request.[52] The salient feature of the scheme, the copy of the scheme and the contact details of the principal officer shall be displayed and updated on websites of regulated entity.[53]

If any difficulty arises in giving effect to the provisions of this scheme then the Reserve Bank shall take the precaution that the solution to such difficulties should not be inconsistent with Reserve Bank India Act1934 or the Banking Regulation Act1949 or The Payment and settlement system Act2007 or the scheme.[54] By this scheme the following provisions stand repealed.(a) The Banking Ombudsman Scheme 2006 (b) The Ombudsman Scheme for Non-Banking Financial Companies 2018 and (c) The Ombudsman scheme for digital transaction 2019. On the date of application of this scheme all the pending complaints, appeals, execution of the awards already passed shall continue to be govern by the provisions of Reserve Bank issued there under .This provision is applicable to the then existing adjudication process.(In other words , all the pending adjudication matters.)[55]

The Reserve Bank Integrated Ombudsman Scheme is an overall improvement over the then all existing ombudsman schemes. In this scheme the Reserve Bank tried to bring at one place the ombudsman activities and thereby help the persons who had the grievance as a consumer.Under the scheme the ombudsman had been made a powerful unit which can issue the awards and which shall be binding on all parties.

The peculiar characteristics of the scheme is this that there is a provision for appeal against the award issued by the ombudsman but that appeal shall lie the appellate authority(means the Executive Director in charge of Department Of Reserve Bank administering the scheme) After the appellate authority no other authority has been provided for further appeal. It has not been mention whether a consumer who is not happy with the decision of the appellate authority whether has any further redressal outlet or not. In the opinion of this author further redressal has not been provided only with the purpose that the matters must be decided within a short span of time. From that point of view the provision is excellent but from the point of view of consumer who is aggrieved there is no relief provided to approach either Supreme Court or High Court.

---

1. Ibid Clause 18(4)
2. Ibid Clause 18(5)
2. Clause 18 (6)
4. Chapter 5 - Clause 19
5. Ibid Clause 20

◆◆◆

Online Distribution of Content

Shri.Vijay S. Malekar
Librarian,
Janta College of Education. Chandrapur

Introduction

The enormous growth of e-content over the last two decades has transformed the future of libraries. Its continued growth makes the libraries more and more dependent on e-content and e-content publishers and aggregators. The digital content has greater advantage for a researcher and a student who want the latest and the best content on a subject. The age-old concept that libraries are the repositories of knowledge is slowly diminishing, and these repositories of information and knowledge are getting created in massive database centre around the world, far away from libraries.

The e-content has impacted the acquisition of content, processing of documents, access to e-resources, services to users and archiving of e-content methodologies. The shear growth of e-content has been phenomenal and all these development have impacted libraries of all sizes and types. The users have become more informed through the Web and their demands have also been growing. In these circumstances it becomes necessary for libraries to know what strategies they should follow now and in future. The major developments in ICT can either eliminate libraries or make them more and more important for delivering packaged, best and relevant content to user.

Distribution of E-Content

The creation of online content for students by various commercial and professional bodies is proliferating. These initiatives are likely to transform global learning landscape. Digital opportunities for life-long learning are becoming a reality. Open access to scientific publishing make millions of peer-reviewed articles globally available. Online distribution of content for educational institutions and students will increase access to new content and dramatically reduce costs on acquiring content in print and electronic forms. The following are few representatives' examples.

Massive Online Open Courses (MOOCS)

Established in 2012, MOOC offers unlimited free access to content on a large number of courses on the web. The content is offered through text, reading, videos, interactive discussion etc. The number of agencies offering MOOCs is going to grow but it will make a great impact on how libraries should supply course content to their users.

Khan Academy

Establish in 2006, Khan Academy offers free world-class content on thousands of topic in all disciplines through lectures, video tutorial etc. The Academy thinks that you can learn anything.

TED - Talk To Listen to

Started in 1984 to cover talks related to Technology, Entertainment and Design TED offers short powerful talks on almost all important topics in more than 110 languages.

Slide share

Founded in 2006 Slide share offers slide hosting service and one can upload presentations in PowerPoint, PDF, Keynoter Open Documents formats. 70 million professionals trust Slide share to learn about any topic quickly from subject matter exports.

There are over 18 million uploads in 40 content categories.

I-seek

A search engine for students, teachers and administrators Iseek offers editor-reviewed content from hundreds of thousands of authoritative resources from university, government, and established noncommercial providers. It helps in locating the relevant results immediately.

Teach Thought

Offers content from more than one hundred search engines for academic research. Also offers meta search on a variety of databases and archives, It develops content including blog posts, eBooks, e-Courses, Video, podcasts, etc. and develops 21st century curriculum.

Academic Search Complete

Designed by EBSCO offer detailed coverage on key area on academic study in peer-reviewed journals, full-text periodicals, report and books.

Gale Virtual Reference Library

Offers access to thousands of e-books on most of the subjects. The reference works are authoritative in nature and access is available 24/7.

Psyc-NET of American Psychological Association

Offers full text databases of books, reviews, journals, articles, gray literature on Psychology, all having easy search, advanced search, citation finder etc. Facilities.

Health Finder

Offers quick guides to healthy living, personalized health advice etc. on all topics concerning health issue.

Info-mine

Offers scholarly Internet resource collections on all disciplines Established by the University of California.

The above examples are representative in nature. The number of online content

providers is large and is increasing by the day. You will notice that these services will definitely leave a major impact on collection development efforts in libraries of educational and other institutions in future.

The Impact of Online Education on Libraries:

IFLA has also been concerned about the impact of online education sources on libraries. It is considered that libraries need to be pro active in relation to the marketing of their resources and not wait for visitors to visit them. Librarians need to use management skills to promote the use of library resources and serve users better. In the IFLA Trend Report Riding the Waves or Caught in the Tide?- Navigating the Evolving Information Environment if is predicted that there will be substantial demand in future for intermediaries that will provide added assistance for the proper use of online courses. If library professionals could use marketing techniques, libraries could be the centers where these courses contents could be better used with additional support from library staff. The report also makes the following observations among others:

1. Seamless access to educational resources;
2. Automated machine translation will change the way we communicate with each other; and
3. Researchers and uses will be able to read in their own language any book, article, online blog etc.

Keeping in view the above observation the use of content in libraries will recede unless library professionals provides value added content-bases services to users.

Conclusions:

The future of libraries is secure if library professionals invent or present tailored to every user. To do so, in each library a plan needs to be worked out that will look into the future use of digital collections, the next generation of digital collections, the next generation of digital searching systems and long-term collection care and preservation issues.

We see that web resources are increasing fast and there will be need to explore how appropriate content gets filtered out user-by-user, how warehousing of e-content is coordinated and how open resources and consortia measures help libraries to get access to content at a very low cost.

A number of suggestions have been made in the paper to manage and streamline the use of e-content. The following are the salient recommendations:

1. Librarians will have to remain learning the advances taking place, conduct research and innovate or adopt latest technologies to use deep web resources.
2. Keep a watch on the e-book market and identify the new business models regularly.
3. Archiving of e- book content in libraries should be explored;

4. There is a great need for educational institution and libraries to get associated with publishers in developing advances text books which could be much more useful for students.
5. Librarians can use open source and customized software to convert PDF based e-books into flipbooks.
6. Guidelines to be adopted for selecting quality e-content.
7. For getting necessary and sufficient quality content sharing of e-content and networking of libraries be promoted

References

1. http://www.adobe.com/devnet/pdf/pdf-reference.html
2. htt://www.adobe.com/products/postscript/pdfs/PLRM.pdf
3. http://microsoft-reader.en.softonic.com/
4 http://www.daisy.org/daisypefia/daisy-digital-talking-book
5. Ibid
6. http://www.ncert.nic.in/ncerts/textbook/textbook.htm
7. http://www.gale.cengage.com/servlet/GvrlMS?msg=ma
8. http://www.informine.ucr.edu?

◆◆◆

ऊसतोडणी कामगारांच्या मुलांची 'शिक्षणकोंडी' : झळझळीत वास्तवाचा वेध

डॉ.जया कदम
उपप्राचार्य व मराठी विभाग प्रमुख
मु.सा.काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वर नगर, बारामती

प्रस्तावना :

'शिक्षणकोंडी' या ऊसतोडणी कामगारांच्या स्थलांतरित मुलांना शिक्षणहक्क मिळवून देणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या डायरीचे संकलन आणि संपादन करण्याचे काम परेश जयश्री मनोहर आणि संतोष शेंडकर यांनी केले आहे. खऱ्या अर्थाने हे पुस्तक म्हणजे ऊसतोडणी कामगारांच्या मुलांचा खूप मोठा ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे. कोणत्याही परिवर्तनासाठी आवश्यक असणारी सामूहिक सहभागाची जाणीव या पुस्तकातून जाणवते. उपेक्षित अशा ऊस तोडणी कामगाराचा प्रश्न मांडत असताना या पुस्तकातून अस्तित्व आणि अस्मितेचा विचार प्रवाहित होतो. व्यापक अनुभवविश्वाचे दर्शन घडवणाऱ्या आणि नव्या जाणिवांची बीजे पेरणाऱ्या 'शिक्षणकोंडी' या प्रत्यक्षात आलेल्या अनुभवांनाच कलात्मक रूप देऊन त्याच घटना व प्रसंग शब्दबद्ध केलेले आहेत. स्वतःचा जीव धोक्यात घालून साखर उद्योगाला कच्चा माल पुरवणाऱ्या ऊस तोडणी कामगार आणि त्यांच्या मुलांची व्यथा शिक्षण कोंडीतून शब्दबद्ध झाली आहे. त्यामुळे या कथा वास्तवाच्या अधिक जवळ जातात. गंभीर व सच्चे जीवनदर्शन असलेल्या या पुस्तकातून कथारूप म्हणून प्रातिनिधिक स्वरूपात आलेले एकूण चाळीस अनुभव म्हणजे ऊस तोडणी कामगारांच्या जीवनाचा आकांत साक्षात करणारी एक शोकांतिका आहे. तसेच त्यांच्या जीवनात आशेचा किरण निर्माण करणारी एक जागाही आहे. उपेक्षित अशा ऊसतोडणी कामगारांचे प्रश्न मांडत असताना या पुस्तकातून एकच व्यक्तिरेखा आपल्या समोर येत नाही तर अस्तित्व आणि अस्मितेसाठी संघर्ष करणारा एक समूह वर्ग येतो. अशा या उपेक्षित वर्गाचे उन्नयन व्हायला हवे, तो वंचित राहता कामा नये हाच विचार या सर्व कथांमधून प्रवाहित होताना दिसतो.

आजही साखर उद्योग म्हणजे महत्त्वाची सहकारी चळवळ मानली जाते. या चळवळीने अनेक जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना जगण्याचं बळ दिलं. त्यामुळे साखर उद्योगात ऊस उत्पादक शेतकऱ्यास महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालं. पण त्याबरोबरच ऊसतोड कामगारही तितकाच महत्त्वाचा ठरतो; कारण महाराष्ट्रात ऊसतोडणी कामगार असल्याने व त्यांनी लवकर ऊस

तोडल्याने ऊस कारखान्यात कमी वेळेत पोहोचतो. तसेच हे ऊसतोडणी कामगार साखर कारखान्यांसाठी वेगवेगळ्या प्रकारची कामे करतात. उदाहरणार्थ ऊस तोडणे, मोळ्या बांधणे, ऊसाची डोक्यावर किंवा खांद्यावर वाहतूक करणे, ऊस तोडून किंवा बांधून बैलगाडीच्या किंवा टायरगाडीच्या माध्यमातून कारखान्यापर्यंत वाहतूक करणे आणि मळी, भुसा भरणे इत्यादी कामेही ते करतात. खरे तर साखर उद्योगाशी अप्रत्यक्षपणे महत्त्वाचा असणारा ऊसतोडणी कामगार हा घटक मात्र दुर्लक्षित राहिलेला दिसतो. त्याच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक अशा अनेक समस्या आहेत. पण या समस्या सुटण्याच्या मार्गावर नाहीत असेच चित्र पाहायला मिळते. राज्यात ऊसाच्या गळीत हंगामात हजारो उसतोडणी कामगार आणि त्यांचे कुटुंबीय सहभागी होतात. या कामगारांना योग्य त्या सुविधा मिळत नाहीत. संपूर्ण हंगामात त्यांच्या मुलांची आभाळ होते. सर्वेक्षणातून असे लक्षात आले की, ऊस तोड कामगार शिक्षणापेक्षा ऊस तोडणीला जास्त महत्त्व देतात. त्यामुळे त्यांची मुले अक्षरशत्रू बनतात आणि पिढीजात व्यवसाय करतात. त्यामुळेच त्यांच्या या समस्या जाणून घेऊन त्या सोडविण्यासाठी 'आशा प्रकल्प' प्रयत्न करत आहे. त्यांच्यासाठी आणि त्यांच्याबरोबर काम करताना त्यांच्या मूलभूत प्रश्नाकडे समाजाला, प्रशासनाला वेधण्यासाठी 'शिक्षण कोंडी'ची निर्मिती झालेली आहे. साखर उद्योग ही महाराष्ट्रातील महत्त्वाची सहकारी चळवळ. आज महाराष्ट्रात जवळपास दोन-अडीचशे साखरकारखाने आहेत. साधारणपणे पंधरा जिल्ह्यातील ऊसतोडणी कामगार स्थलांतर करून कारखान्याच्या ठिकाणी कामाला येतात. त्यामुळे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणात खंड पडतो. त्या मुलांना शालेय प्रवाहात आणण्याचे काम टाटा ट्रस्टतर्फे पुणे जिल्ह्यातील सोमेश्वर सहकारी साखर कारखान्यामध्ये राबवलं जात आहे. खरेतर ऊसतोड मजूर दरवर्षी एकाच कारखान्यावर येत नाही. मुकादम जिथे नेईल किंवा त्यांना उचल जो मुकादम जास्त देईल त्याच्यामागे ते जातात. कधी कधी तर कारखान्यावर किती धंदा होतो यावरही कोणत्या कारखान्यात जायचं ते ठरवलं जातं; पण सोमेश्वर कारखान्यात खात्रीने शिक्षणाची सोय होते; असं कळल्यावर बरेच पालक सोमेश्वरची निवड करताना दिसतात.

'शिक्षणकोंडी' या पुस्तकात अनुभव लिहिणारे 'आशा प्रकल्पा'त मुलांच्या शिक्षणासाठी वाहून घेऊन काम करणारे तरुण कार्यकर्ते आहेत, की जो संपूर्ण प्रकल्प शालेय शिक्षण विभाग महाराष्ट्र, सोमेश्वर सहकारी कारखाना आणि परिसरातील गावांच्या आणि नागरिकांच्या सहकार्यावर उभा आहे. तरुण कार्यकर्ते रोज सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत ऊस तोडणी कामगारांच्या मुलांसोबत काम करतात. त्यांच्यासोबत खेळ, गाणी म्हणून धमाल करतात आणि त्यांचा अभ्यासही घेतात. जास्तीत जास्त वेळ ते त्यांच्याबरोबर घालवीत असल्याने ती मुले आणि त्यांचे पालक त्यांच्याबरोबर मनमोकळेपणाने संवाद साधत असल्याचे अनुभव काम

करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना येतो. त्यामुळेच त्यांचे भावविश्व अधिक जवळून अनुभवले असल्याने हे अनुभव अधिक खरे उतरले आहेत.

शिक्षण हक्क कायदा यायच्या आधी ऊस तोडणी कामगारांच्या मुलांसाठी ऊस तोडणाऱ्या भागात हंगामी शाळा असायच्या. त्यांनाच 'साखरशाळा' म्हटले जायचे. आपल्या गावात असताना शाळेत जाणारी ही मुले ऊस हंगामापुरती स्थलांतरित झाल्याने त्यांच्या शिक्षणात खंड पडत असे. त्यामुळे ही मुले शिक्षणापासून वंचित राहू नये म्हणून १९९४ सालापासून महाराष्ट्रातील काही भागात ऊस तोडणी कामगारांच्या मुलांसाठी हंगामी शाळा सुरू केल्या. परंतु सुमारे ६ महिने शिक्षणापासून वंचित राहिल्याने ही मुले अभ्यासात मागे पडतात. काहींची शाळा कायम सुटते आणि मोठया प्रमाणात शाळाबाह्य मुले तयार होत असत. पण कालांतराने या साखर शाळा बंद होऊन सर्व शिक्षण अभियानातंर्गत या मुलांना स्थलांतर झालेल्या ठिकाणच्या स्थानिक शाळेत समाविष्ट करून घेतले पाहिजे अशा तरतुदी शिक्षण हक्क कायद्यांतर्गत करण्यात आल्या. शासनानेही स्थलांतरण होणाऱ्या जिल्ह्यांमध्ये निवासी /अनिवासी वसतीगृहांच्या सुविधा करून दिल्या. परंतु काही कारणांमुळे हे सर्व कागदावरच राहिल्याचे दिसते. पण आता या मुलांना स्थलांतर झालेल्या ठिकाणच्या स्थानिक शाळेत प्रवेश मिळावा म्हणून 'शिक्षण हमीपत्र' देण्याची तरतूदही शालेय शिक्षण विभागाने केली. पण तेही आज फार मोठ्या प्रमाणात यशस्वी होताना दिसत नाही. या स्थलांतरित मुलांच्या शिक्षणातील अडचणी दूर करण्यासाठी शिक्षण विभागामार्फत मात्र सातत्याने प्रयत्न होत आहे. ९ जानेवारी २०१७ च्या जलद प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र शासननुसार शासनव्यवस्थेतील संवेदनशीलपणे काम करणारे अधिकारी व बालरक्षक शिक्षक यांच्या माध्यमातून शाळाबाह्य स्थलांतरित मुलांना शाळेच्या प्रवाहात आणणे व गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी शासनाबरोबरच काही सामाजिक संस्थाही काम करत आहेत. यामध्ये शालेय शिक्षण विभाग आणि टाटा ट्रस्ट यांच्या संयुक्त विद्यमाने सोमेश्वर सहकारी साखर कारखान्यावर डिजिटल एज्युकेशन गॅरंटी कार्ड (आशा) प्रकल्प पाच वर्षापासून राबवला जात आहे. जनसेवा प्रतिष्ठान याची अंमलबजावणी करत आहे. या कारखान्यावर मराठवाडा, विदर्भातील पंधरा ते सोळा जिल्ह्यांमधून ऊसतोड मजूर येतात. त्यांच्यासोबत आलेल्या मुलांना जवळच्या जिल्हा परिषद शाळांमध्ये दाखल करण्याचे काम आशा प्रकल्पाचे कार्यकर्ते उत्तमपणे करत असल्याचे महाराष्ट्र राज्याचे शिक्षण आयुक्त विशाल सोळंकी यांनी 'शिक्षणकोंडी 'या पुस्तकाच्या मनोगतात नमूद केले आहेच; पण याचा प्रत्यय 'शिक्षणकोंडी'तील अनुभव वाचल्यानंतरही आपल्याला येतो. आशा प्रकल्प स्थलांतरित भागातील शाळेकडून शिक्षण हमीपत्र भरून मुलांजवळ, पालकांजवळ देतो. याचा प्रत्यय 'रेश्माचं दप्तर' या कथेत आपल्याला येतो. आपण एवढ्या मुलांना जन्म

दिला पण त्यांना पोटाला अन्न देऊ शकत नाही. त्यामुळे हतबल झालेली 'कोंबड्या गेल्या फडात'मधील राधाची आई आशा प्रकल्पातील कार्यकर्त्यांनी आग्रह केल्यावर आपल्या दोन्ही मुलांना शाळेत जायला मिळावे म्हणून कोंबड्यांना डालग्यात घालून फडामध्ये घेऊन जाते आणि त्यांच्या शाळेचा मार्ग मोकळा करते. कारण हे मजूर स्थलांतरित होताना त्यांच्यासोबत घोडा, गाई, म्हशी, कोंबड्या, शेळ्या अशा पशु पक्षांना सोबत नेतात. तेवढेच तेला मिठाची सोय होते म्हणून. हे मजूर दिवसभर ऊस तोडायला गेल्यावर या पशुपक्ष्यांची काळजी मुलांनाच घ्यावी लागते. त्यामुळे इच्छा असूनही आपोआपच त्यांचे शिक्षण होत नाही. लहान मुलाचे भावविश्व अधोरेखित करणारी गंभीर वळणाची अशी ही कथा शिक्षणाचे लोण उपेक्षित वर्गापर्यंत नेण्यात यशस्वी होताना दिसते. रोज येणाऱ्या प्रत्येक आव्हानाला येथील प्रत्येक व्यक्तिरेखा ताकदीने सामोरे जाते आणि जीवनाच्या प्रत्येक कसोटीवर स्वतःला सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करते.यातील सगळ्याच कथा वास्तवाच्या अधिक जवळ जाणाऱ्या आहेत. त्या आत्मकेंद्रित न राहता त्या अनुभवाचा विचार करायला लावणाऱ्या आहेत. त्यांच्या जगण्याकडे, सभोवतालकडे नव्या नजरेने पाहण्याची दृष्टी देणाऱ्या या कथा आहेत. ऊस तोडणी कामगारांना भेडसावणाऱ्या अनेक समस्यांचे चित्रण यात येताना दिसते. उत्पन्नाची साधने हाताशी नसल्याने सतत दारिद्र्याला तोंड त्यांना द्यावे लागते. शिक्षणाची समस्या, भुकेची समस्या तर त्यांची पाठ सोडत नाहीत. मुकादम मंडळी त्यांची पिळवणूक करतात. मानवी जीवनाकडे, त्यातील विविध समस्यांकडे, संगती विसंगतीकडे जागरूकतेने पाहणाऱ्या संवेदनशील मनाला अस्वस्थ करणारे अनेक प्रश्न या कथांद्वारे येतात. त्यात मानवी मनाचा, समाजजीवनाचा वेध घेणारे अनेक प्रश्न, समस्या आहेत. 'आग लाव त्या कोयत्याला' मधील विषय करुणेचा न होता त्यातून प्रक्षोभाची भावनाच निर्माण होते. कारण मुलाचा अंगठा कापलेला असतानाही त्याच्यावर उपचारासाठी वेळ घालवण्यापेक्षा काम किती महत्त्वाचे असा मुलाच्या बापाला हुकूम देणारा मुकादम ऊस तोडणी कामगारांच्या जगण्यातील अस्थिरता अधोरेखित करतो.

यातील सर्वच कथा ऊसतोडणी कामगारांच्या जीवनाचे वास्तव चित्रण करतात. पूर्वसंचित म्हणून परंपरेने वाट्याला आलेले दारिद्रय आणि त्यामुळे प्राप्त झालेली अगतिक अवस्था, झोपडपट्टीतील मानसिकता अशा अनेक गोष्टींवर या कथा भाष्य करतात. ऊसतोड मजुरांच्या एकूण कुटुंबापैकी ७५ टक्के कुटुंब वंचित व मागास घटकातील असतात. पिढ्यानपिढ्या शिक्षणाचा अभाव असल्यानें बुवा-बाबा, भूत-पिशाच्च यांना बळी पडण्याचं प्रमाणही यांच्यात जास्त प्रमाणात दिसतं. अंधश्रद्धेचा विळखा त्यांच्याभोवती असल्यामुळे त्यांचे जीवन किती अंधकारमय झाले आहे त्याची जाणीव त्यांनाही नसते. हाच अनुभव आपल्याला 'घुमतोय अंगात भिलार बाबा' या कथेत पाहायला मिळतो. या

पुस्तकातकथानकाच्या मांडणीपेक्षा समाजातील एका उपेक्षित स्तरातील माणसाच्या जीवनाविषयी वाचकाला चिंतन करण्यास प्रवृत्त करण्यावर विशेष भर दिलेला दिसतो. मुलांचे भावविश्व हा मानवी अनुभवविश्वाचा एक अविभाज्य व महत्त्वाचा घटक आहे ही जाणीव या कथातून प्रतीत होते. या पुस्तकाचे सुरुवातीचे पान उघडल्यानंतरच- "जेव्हा स्थानिक गावातील मुलं शाळेत जातात तयार होऊन तेव्हा ही बघत असतात त्यांच्या दप्तरांकडे, चपलांकडे आणि अशावेळी हातातल्या ऊसाची ओझी आणखीनच जड होऊन जातात... त्यांना दिसत असते, जाणवत असते आई-बापाची जगण्याची लढाई म्हणून किंचितही 'उफ्फ' न करता चिरडत असतात आपलंच बालपण आपल्याच हाताने.. "या नुसत्या काव्यपंक्ती नाहीत तर या निर्मितीमागे वास्तवदर्शी प्रेरणा आहे. नव्या जाणिवा, नवी आशा आहे. या जाणिवांच्या मुळाशी समाजजीवन बदलण्याची आशा आणि संघर्षाचे भक्कम असे संदर्भ आहेत. सामाजिक समता, माणूस आणि मूल्य, सामाजिक परिवर्तन आणि जीवनवादाचा आग्रह यांचे बळकटपणे समर्थन या सर्वच कथांमधील अनुभव करताना दिसतात. समाजात आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक विषमता किती भयंकर स्वरूपात वावरत आहे आणि विषमतेचे बळी ठरलेल्यांचे जीवन भुकेच्या आगीत कसे होरपळते आहे याचे विदारक चित्रही यात शब्दबद्ध झालेले दिसते.

या कथांमधील सर्वच कथाबीजे त्यांच्याशी झालेल्या प्रत्यक्ष संवादातून, प्रत्यक्ष अनुभवातून उमललेली आहेत. या पुस्तकाची निर्मिती त्यांनी भोगलेल्या अनुभवांचे दर्शन घडविण्याच्या हेतूतूनच झाली आहे. माणसाच्या अस्तित्वाविषयी मूलभूत प्रश्न उपस्थित करणाऱ्या या सर्वच कथा स्वानुभवाचे दर्शन घडविणाऱ्या आहेत. त्यातील एक एक अनुभव म्हणजे एक एक विचार आहे. या सगळ्यातून ऊसतोडणी कामगारांच्या जीवनाचे आणि वास्तवाचे अनेक तपशील जिवंतपणे आलेले आहेत. येथे 'तपशील' हा शब्द जाणीवपूर्वक वापरला आहे. कारण त्यांना आलेल्या अनुभवांची मांडणी कलात्मकपूर्ण होण्याऐवजी तपशीलवजा झालेली दिसते. येथे कथानकाच्या मांडणीपेक्षा समाजातील एका उपेक्षित स्तरातील माणसांच्या जीवनाविषयी वाचकाला चिंतन करण्यास प्रवृत्त करण्यावर विशेष भर दिलेला दिसतो. कलात्मकतेचा अतिरिक्त सोस न बाळगता जनसामान्यांच्या जगण्याचे वास्तव दर्शन घडवलं तर त्या दर्शनाला अस्सल ऐतिहासिक संदर्भ लागण्याची शक्यता वाटते. मला असे वाटते की, हे काम 'टीम आशा'ने 'शिक्षणकोंडी'तून समर्पकपणे केले आहे.

'शिक्षणकोंडी' म्हणजे समकालीन वास्तवाचे चित्रण असले तरी हे अनुभव म्हणजे ऊस तोडणी कामगाराच्या जीवनाचा एक ऐतिहासिक आणि वैचारिक असा दस्तऐवज आहे. जीवनातील सुखदु:खे, व्यथावेदना, माणसाची असहायता, दुर्बलता, मानवी मनाच्या प्रकृत-विकृती यासंबंधीच्या विविध अनुभवाचे चित्रण येते. वेगवेगळ्या पातळीवर ऊस तोडणी कामगारांना

कराव्या लागणाऱ्या आणि करत असलेल्या जीवनसंघर्षाचेही चित्रण येते. विशिष्ट अशा समूह वर्गाचे चित्रण यासाठी येते की या वर्गाचे उन्नयन व्हायला हवे, तो वंचित राहता कामा नये त्याप्रमाणे समताधिष्ठित समाजव्यवस्था निर्माण व्हावी ही माफक अपेक्षाही या पुस्तकाच्या निर्मितीमागे जाणवते.ऊसतोडणी कामगारांचे जीवन संवेदनशील माणसाला अस्वस्थ करणारे आहे. त्यामुळे हे पुस्तक साहित्य क्षेत्रात, शिक्षण क्षेत्रात आपले वेगळे असे स्थान निश्चितच निर्माण करेल असा विश्वास आहे. कोणत्याही पुरस्काराच्या हेतूने न लिहिलेल्या या पुस्तकाला शासनाचा मोठा पुरस्कार मिळावा अशी आशा आणि तशी खात्रीही आहे.खरे तर ही आजची ऊस तोडणी कामगारांची शोकांतिका 'शिक्षणकोंडी'च्या रूपाने निश्चितच उद्यासाठी आशेचे दारउघडणारे आहे.

साधन**सूची**-

१) शिक्षणकोंडी –संकलक आणि संपादक परेश जयश्री मनोहर आणि संतोष शेंडकर,
रोहन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती- २०१९

◆◆◆

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतरित बौध्दांना बौध्द संस्कृतिचे योगदान

मार्गदर्शक : डॉ.सुरेश मानाजी सोनोने **संशोधक : आत्माराम भानुदान लोखंडे (हर्षभद्र)**

विभाग प्रमुख

राजर्षी शाहू महाविद्यालय, लातूर

विसाव्या शतकात डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला आणि आपल्या संपूर्ण अनुयायांना बौद्ध संस्कृती देऊन त्याचेच अनुकरण करण्याचा मार्ग समस्त बौद्ध जनास दिल्याचे त्यांच्या विविध भाषणांमधून व भेटीमधून दिसून येते. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते की मी आता उर्वरित जीवन बौद्ध धम्म प्रचारार्थ खर्ची घालेन. बाबासाहेबांनी बौद्धधम्माचा प्रचार प्रसार सुरू केला. त्यांनी बावीस प्रतिज्ञा दिल्या. प्रतिज्ञेच्या माध्यमातून ते म्हणतात कि इतर संस्कारित देव-देवता सोडून बुद्धांना श्रद्धा भाव व्यक्त करावा. बौद्ध धर्माच्या विरुद्ध व विसंगत असे कोणतेच आचार कर्म होणार नाही हे करावे. पुढे त्यांनी म्हटले आहे की पंचशील आर्यअष्टांगिक मार्ग तसेच दहा पारमितांचे, शील-समाधी-प्रज्ञा व समानतेचे आचरण बौद्धांनी करावे. पुढे ते म्हणतात सर्व मनुष्यमात्राला समान असे पहावे. विसावा हिस्सा धर्म कार्यासाठी दान करावा. दर रविवारी बौद्ध विहारात जावे, वंदना करावी. बाबासाहेबांनी सिलोनवरून वंदना आणली त्याचे कमीत कमी पठण व्हावे. धर्मग्रंथाचे पठण करावे. आर्यअष्टांगिक मार्गाचे व्यवहारात पालन करावे. बाबासाहेबांनी बौद्ध संस्कृतीचा आदर्श घालून देताना त्यांनी मिलिंद महाविद्यालय स्थापन करताना बौद्ध चिन्हे स्थापित केले. तेव्हा आपले निवास, विहार, शाळा, कॉलेज त्यावर बौद्ध संस्कृती दिसावी. बाबासाहेब बौद्ध स्थळे, लेण्यांना भेट असे, तसे बौद्धांनी बौद्ध स्थळांना भेटी द्याव्या. पाली बुद्धांची बोली भाषा होती, पाली त्रिपिटकाच्या आधारे संस्कृत पिटक निर्माण झाले. तेव्हा पाली भाषांचा बौद्धांनी अभ्यास करावा.

तथागताचा धम्म अडीच हजार वर्षापूर्वी भारत देशात भगवान बुद्धांनी निर्माण केला. वयाच्या ऐंशीव्या वर्षापर्यंत सतत पायी फिरून बुद्धांनी त्यांच्या धम्माचा प्रचार प्रसार केला. बुद्धाच्या जीवन काळामध्ये धम्म वेगाने वाढून पुढे राजाश्रय मिळाल्यामुळे अधिक भरभराटीस आला. अनेक राज्यांनी बौद्धधर्म स्वीकारल्यामुळे प्रजाही बौद्ध बनली होती. बुद्धाच्या

महापरिनिर्वाणानंतर ही अनेक राजा द्वारे बुद्धाच्या अस्थींच्या रूपाने स्तुपांची निर्मिती करण्यात आली. बुद्धाची प्रतिमा तयार करण्यात आली. श्रद्धा भाव व्यक्त करण्यासाठी पालि गाथांची निर्मिती करण्यात आली. बुद्धांनी दिलेला उपदेश पाषाणावर कोरण्यात आलेले होते व त्यानुसार बुद्धाचे अनुयायी आचरण करीत असे. सम्राट अशोकाच्या काळात तर बुद्ध धर्माला फारच भरभराटीचे दिवस आले होते. बुद्धाच्या अस्तिवर चौर्याऐंशी हजार स्तूप निर्माण करून बुद्धाची धम्म शिकवण अधिकाधिक पुढे आणल्या गेली. पुढे विविध अवशेषांच्या माध्यमातून स्तूप, विहार, त्रिरत्न, चक्र यातून बौद्ध संस्कृती विकसित होऊ लागली. सम्राट अशोकाने तर धर्म राज्य अफगाणिस्तान, पाकिस्तान, सिलोन पर्यंत प्रस्थापित केले होते. कोरीव बुद्धाच्या मूर्ती, लेण्या, स्तूप इ. मधून मथुरा, गांधार व अमरावती शैलीचे दर्शन होते. इसवी सन सातव्या शतकाच्या पुढील काळात संपूर्ण जंबुद्वीप बौद्ध विद्यापीठाच्या माध्यमातून बौद्ध धर्माचा प्रचार होऊन बौद्ध संस्कृती प्रस्थापित झाली. लोकांच्या जीवनात आमूलाग्र बदल झालेला होता. नालंदा बौद्ध विद्यापीठांचा नाश केल्यावर बौद्ध धर्म भारतातून नामशेष जरी झाला असला तरी बौद्ध धर्म इतर देशात पसरलेला होता. तेथे बौद्ध संस्कृती व संस्कार उदय झालेले पाहावयास मिळते. ही संस्कृती त्यांच्या खानपान, रहनसहन, कलाकौशल्य व व्यवहार व व्यवसायातून दिसून येते. घरचा एक तरी भिक्षु परंपरा, बुद्ध विहारे, बुद्ध प्रतिमा, पंचांग प्रणाम, प्रणिपात, चिनी परंपरा- नम्रता व सम्यक आजीविका, बोधिवृक्षांची पूजा करून काया वाचा मनानुसार श्रद्धाभाव व्यक्त केला जातो.

19 मे 1950 रोजी डॉ. आंबेडकर हैद्राबादला गेले. औरंगाबाद येथे लवकरच सुरू करावयाच्या महाविद्यालयासंबंधी तेथे काही काम होते. सिलोनमधील 'यंग मेन्स बुद्धिस्ट असोसिएशन' ने आपणास कोलोम्बो येथे भरणाऱ्या बौद्ध धर्म परिषदेसाठी आमंत्रीले आहे असे त्यांनी प्रकट केले. हैद्राबाद येथील 'वोट क्लब' मध्ये त्यांनी भाषण केले. त्यांनी धर्मातीतपणा म्हणजे धर्माचे उच्चाटन नव्हे हे विशद केले. डॉ. सौ. सविता आंबेडकर आणि दलित पक्षाचे कार्यवाह पांडुरंगराव राजभोज यांच्यासमवेत डॉ. आंबेडकर 25 मे 1950 रोजी विमानाने कोलंबोला पोहचले. बौद्ध धर्माचे संस्कार आणि विधी कसे असतात हे पहावयास आणि सिलोनमध्ये बौद्ध धर्म कितपत जिवंत आहे हे पाहण्यास आपण आलो आहो असे त्यांनी वार्ताहरास सांगितले. कॅण्डी येथे बौद्ध धर्म परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी परिषदेचे प्रतिनिधी म्हणून भाषण करण्यास नकार दिला. परिषदेने संमत केलेल्या काही ठरावांविषयी त्यांनी नापसंती व्यक्त केली. तथापि परिषदेने गुरुबंधुत्व निर्माण करण्याचेच नव्हे तर बौद्ध धर्माचा प्रचार करून त्यासाठी त्याग करू असे जाहीर करावे, असा त्यांनी परिषदेकडे आग्रह धरला. आपल्या भेटीसंबंधनाने स्पष्टीकरण करतांना ते म्हणाले, 'मी बौद्ध बंधुत्वाचा अद्याप स्वीकार केलेला नसला तरी माझ्या भेटीचा उद्देश फार गहन आहे.'

दिल्लीमध्ये प्रचार सभा सुरू झाली त्या अनुषंगाने माईसाहेब आंबेडकर म्हणतात, "भारतीय बौद्ध जन समितीच्या दिल्ली शाखेच्या विद्यमाने धम्म प्रचार सभा 10 जून 1956 रोजी आंबेडकर भवन दिल्ली च्या भव्य पटांगणात घेण्यात आली. आम्ही सभेला उपस्थित होतो. बौद्ध

धम्माचा प्रचार आम्ही सुरू केला होता, त्याचाच भाग म्हणून ही सभा आयोजित करण्यात आली होती. त्या प्रसंगी आपल्या भाषणात बौद्ध धम्माचे महत्त्व प्रतिपादन करून बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्माची अहिंसा ही आवश्यकतेसाठी हत्या आणि हत्या करण्याची इच्छा होणे यावर आधारित असल्याचे सांगितले. पुढे ते म्हणाले, "हिंदूचे वेद आणि गीता हे दुसरे-तिसरे काही नसून 'धम्मपद' आहे व धम्मपदाची नक्कल करतांना त्यात जातिसंस्था घुसडून देण्यास ब्राह्मण विसरले नाहीत. स्वतः कृष्णाने आपल्या शिष्यांना उपदेश केला की, ब्राह्मणेतरांना कोणते ज्ञान देऊ नका अथवा उपदेश देऊ नका असे सांगून बाबासाहेबांनी शेवटी बुद्ध धर्माचा मार्ग अनुसरून मुलाबाळांचा भविष्यकाळ उज्वल करण्याचे व स्वाभिमानाने जगण्याचे आवाहन केले."

डॉ. आंबेडकरांनी परिषदेच्या प्रतिनिधीसमोर भारतातील बौद्ध धर्माचा विकास नी विनाश या विषयावर कोलंबो येथे भाषण केले. बौद्ध धर्म भारतातून नष्ट झाला हे म्हणणे साफ चुकीचे आहे असे सांगून ते म्हणाले, 'बौद्ध धर्म भौतिकदृष्ट्या नष्ट झाला हे म्हणणे मी मान्य करतो. परंतु आध्यात्मिक शक्ती म्हणून तो अजून जिवंत आहे.' हिंदू धर्माविषयी डॉ. आंबेडकर म्हणाले, 'तो धर्म तीन अवस्थातून गेला आहे. वैदिकधर्म, ब्राह्मणधर्म आणि हिंदू धर्म. हिंदू धर्माची दुसरी अवस्था सुरू असतांनाच बौद्ध धर्माचा उदय झाला. ब्राह्मण जातीने असमानता प्रचारली. बौद्ध धर्माने समानता शिकविली. शंकराचार्याच्या उदयानंतर बौद्ध धर्म भारतातून नष्ट झाला हे म्हणणे सत्य नाही. त्यानंतर तो अनेक वर्षे चालू होता. खरे म्हणजे शंकराचार्य व त्यांचे गुरू हे दोघेही बौद्ध धर्मीय होते.' पुढे बाबासाहेब म्हणतात, "या देशाची संस्कृती एक स्वरूप आहे असा विद्वानांचा दावा आहे पण त्यांचा इतिहास खोटा आहे येथे संस्कृतीचे दोन प्रवास सुरू आहेत एक ब्राह्मणी धर्म व दुसरा बौद्ध धर्म ब्राह्मणी धर्माचे घाण पाणी स्वच्छ पाण्यात एक झाले हिंदू धर्माच्या घाण पाण्याला नाली काढून देऊन स्वच्छ पाणी बाजूला काढू या."

भारतातील बौद्ध धर्माच्या ऱ्हासाची नी पाडावाची कारणे देताना ते म्हणाले, 'त्यासंबंधी मी संशोधन करीत आहे. परंतु माझ्या मते ती कारणे अशी आहेत. बौद्ध धर्माच्या विरुद्ध जोरात प्रचार करणाऱ्या वैष्णव व शैव धर्मपंथाच्या लोकांनी बौद्ध धर्मातील काही आचार आणि चालीरीती यांचा स्वीकार केला आहे. अल्लाउलदीनने स्वारी केली तेव्हा बिहारमधील हजारो बौद्ध भिक्षूंची कत्तल झाली. त्याचा परिणाम म्हणून त्यांच्यापैकी काही भिक्षु तिबेट, चीन आणि नेपाळ येथे जीव वाचविण्यासाठी पळून गेले. आणि मध्यंतरीच्या काळात बौद्ध धर्माच्या असंख्य अनुयायांनी हिंदू धर्माचा स्वीकार केला. तिसरे कारण असे की, बौद्ध धर्मातील संस्कार उरकण्यास अवघड होते. हिंदू धर्माचे तसे नव्हते. चवथे कारण असे की, हिंदुस्थानातील राजकीय वातावरण बौद्ध धर्माच्या प्रगतीला अनुकूल नव्हते.'परंतु काही हिंदू विद्वान, विचारवंत आणि परदेशी विद्वान यांच्या मते बौद्ध धर्माच्या पाडावाला अनेक कारणे झाली. त्यांची मते आंबेडकरांच्या मताहून वेगळी आहे. विश्वव्यापी महत्वाकांक्षेमुळे त्या धर्माचा फैलाव सर्व जगभर झाला. परंतु त्याला प्रादेशिक केंद्र कुठेच शिल्लक राहिले नाही. बौद्ध धर्माने हिंदुस्थानातील सर्व राष्ट्रीय

देवदेवता आणि देवस्वरूप पुरुषाचा अव्हेर केला. आणि बुद्धाचा सर्वात मोठा देव म्हणून जयजयकार केला. ज्या हीन गणलेल्या विभूतीपूजेच्या विरुद्ध बुद्धाने बंड केले त्या विभूतीपूजेचा अंगीकार करून बौद्धधर्मीयांनी बुद्धाचे दात, केस आणि रक्षा या अवशेषांच्या मिरवणुका काढून त्या तत्वांचा सूड घेतला. जो पर्यंत बौद्ध धर्म ही समाजात सुधारणा घडवून आणण्याची चळवळ आहे असे भारतीयांना वाटत होते तो पर्यंत बौद्ध धर्माची प्रगती झाली. परंतु बहुजनांचा राष्ट्रीय धर्म असलेल्या वैदिक धर्माविरुद्ध जेव्हा बौद्ध धर्म उघडपणे कार्य करू लागला तेव्हा बौद्ध धर्माविषयी भारतात असलेली सहानुभूती नष्ट झाली. वैदिकधर्मीय हिंदू मुसलमानांच्या विरुद्ध शौर्याणे लढले; पण आपली मातृभूमी सोडून इतर देशात पळून गेले नाहीत. परंतु प्रादेशिक केंद्र कुठेही नसलेले आणि विश्वव्यापी महत्वाकांक्षेने प्रेरित झालेले बौद्ध जीव घेऊन परदेशात पळाले.

शिवाय बौद्ध धर्मातील निरीश्वरवाद, मुक्ती मिळविण्यावर दिलेला भर, त्या धर्माचा उदास स्वर, जगाविषयी त्या धर्मास वाटत असलेली अनास्था, कुटुंबाविषयी वाटत असलेला निष्काळजीपणा यामुळे बौद्धांची महान कार्ये हाती घेण्याची वृत्ती खच्ची झाली म्हणून सांप्रतच्या हिंदुधर्मीय नेत्यांना अस्पृश्य हिंदूंना असा इशारा दिला की, जर बाहेरील बौद्ध जगातील लोक त्यांचे भवितव्य उजळण्यासाठी प्रयत्न करतील या आशेने ते बौद्ध धर्मात गेले, तर ते घोडचूक करीत आहेत हे त्यांनी लक्षात ठेवावे. कारण गतकाळात भारताबाहेरील देशांकडे बौद्धधर्मीयांनी आपली नजर आणि सहानुभूती वळविल्यामुळे त्यांना भारतात पाठिंबा आणि सहानुभूती मिळू शकली नाही. हिंदूधर्मात स्वत:चे म्हणावे असे महान, उच्च, उदात्त काहीही नाही. जे उच्च-उदात्त दाखविले जाते ते प्रत्यक्षात मुख्यत: बौद्धांचे आणि अंशत:अन्य प्रवाहांचे आहे. आज निसर्गाशी संबंधित अनेक सणवार आपण साजरे करतो, त्यापैकी जवळपास सगळे सण बौद्ध परंपरेतून आलेले आहेत. अनेक अर्थपूर्ण प्रतिकं ही याच संस्कृतीने समाजमनात रुजविलेली आहेत. खरेतर बौद्ध धर्म हाच भारतीय मातीतला पहिला आणि खरा मानवधर्म होय. हाच धर्म भारतीय संस्कृतीवरचा आद्य आणि सखोल ठसा आहे. बौद्धधर्माचे चेहरे तरी किती लपवणार? ज्यापुरी, शृंगेरी, बद्रीनाथ, द्वारका याठिकाणी शंकराचार्यांनी चार हिंदू धर्मपीठे स्थापन केली, ती ठिकाणे मुळची बौद्ध चळवळीचीच महान केंद्रे होती. पुरीचे जगन्नाथाचे मंदिर हे पूर्वीचे बौद्धमंदिर होते! (इति. स्वामीविवेकानंद!) शृंगेरीचा शंकराचार्यांचा मठच बौद्धस्तुपाच्या जागेवर झालेला आहे. श्रीशैलमचे मंदिरही पूर्वीचे बौद्धशिल्प होते! तिरुपतीचा बालाजी, बद्रीनाथचा बद्रीकेश्वर ही सध्या हिंदूंची म्हणवली जाणारी धार्मिकक्षेत्रे पूर्वीची बौद्ध धर्माची महत्त्वाची स्थाने होती (तिरुपती बालाजी आणि तिथला परिसर नीट न्याहाळला तरी हे लक्षात येते! मुंडन पद्धत ही मूळची बौद्ध परंपरेची!) बौद्ध धर्माची जी चार प्रमुख सेंटर्स होती त्या ठिकाणी चारधाम यात्रा बौद्ध मंडळींनी सुरू केली. या चारधामांचे यथावकाश अपहरण करण्यात आले. देशातल्या बहुतांश देवदेवता, त्यांच्या मूर्ती आणि मंदिरे मूळची बुद्धिस्टांची आहेत. अगदी कोल्हापूरची महालक्ष्मीची मूर्तीही आणि तिचे मंदिरही आहे. अशी असंख्य ठिकाणे हिंदू-वैदिक संस्कृतीने हडप केली आणि तिथे

पौराणिक कथांचा व वैदिक कर्मकांडांचा बाजार मांडला. बौद्धधर्म सबंध भारतभर व भारताबाहेर विस्तारला होताच, परंतु महाराष्ट्राच्या अणूरेणूत तो अक्षरश: भिनला होता. लोकसेवेच्या, समतेच्या, ज्ञान-विज्ञानाच्या चळवळी महाराष्ट्राच्या दऱ्या-खोऱ्यातून आणि डोंगरपर्वतातून निनादल्या होत्या. यातूनच महाराष्ट्राचे परमवैभव असलेली बौद्ध लेणी निर्माण झाली आणि महाराष्ट्राच्या भूगोलावर बौद्ध इतिहासाच्या सर्जनशीलतेचा अप्रतिम ठसा कायमचा कोरला गेला. नंतरच्या काळात या लेण्यांबाहेर कुठल्यातरी चमत्कृतीपूर्ण शिवाची, देवाची किंवा देवीची उभारणी करून बौद्धलेण्यांना हायजॅक करण्यात आले त्यासाठी काल्पनिक देवदेवतांच्या सुरस कहाण्यांना ऊत आणला गेला. प्रबोधनकार ठाकरे म्हणतात, 'फारदूर नको, लोणावळ्या जवळची कार्ला लेणी पाहा. ही वास्तविक बौद्धांची तेथल्या त्या ओटया, ते दिवाणखाने, ते स्तूप, साऱ्या बौद्धांच्या स्वाध्याय श्रमाच्या जागा. तेथे बाहेर एक देवी अचानक प्रगट झाली तिचे नाव एकविरा हिला वेहेरीची देवी असेही म्हणतात. ही पांडवांची बहीण. हिच्यासाठी भीमाने म्हणे एका रात्रीत ही लेणी कोरून काढली!' असे भरपूर उदाहरण आहेत.

खाटमांडूची बौद्ध परिषद संपल्यावर बाबासाहेब सहपत्नीसह बौध्द तीर्थक्षेत्रांची यात्रा केली. लुम्बीनी, बुद्धगया, सारनाथ व कुशीनगर येथील दौरा केला. अडीच हजार वर्षाच्या ऐतिहासिक अशोक स्तंभाला अक्षरशः मिठी मारली व खाली बसले.व नतमस्तक झाले. त्यांच्याडोळ्यातून अश्रुधारा एकसारख्या वाहत होत्या. बुद्ध आणि सम्राट अशोक यांच्या गौरवशाली धम्मकार्याने त्यांचे मन अत्यंत भावुक झाले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 22 जानेवारी 1949 ला अजिंठा येथे भेट दिली होती. 1 सप्टेंबर 1951 मध्ये वेरुळची लेणी बघितली. 6 मे ला सोपारा बुद्धलेणी मध्ये बुध्द जयंती साजरी करून प्रवचन दिले. केळझर येथे बुद्धमूर्ती खोदकामात मिळाल्या तेथे प्रकृतीमुळे भेट देऊ शकले नाही पण तेथील माहिती त्यांनी मागविली होती.

आज शाळा-कॉलेजांमधून आषाढ पौर्णिमेला गुरुपौर्णिमा साजरी केली जाते. परंतु हा'गुरू' कोण हे कुणाला माहीत नाही. हा गुरू आहे, "गौतम बुद्ध" त्यानी पाच शिष्यांना केलेल्या पहिल्या उपदेशामुळे पहिली गुरुपौर्णिमा साजरी झाली आणि तिथून तो पायंडा पडला! मंगळसूत्र, मंगलाष्टका असे अगणित शब्द बौद्धपरंपरेतूनच आलेले आहेत. थोडक्यात, आपल्या लोकसंस्कृतीवर असलेला बौद्धधर्माचा, बौद्ध प्रतिकांचा, बौद्धविचार तत्त्वांचा ठसाच इतका अमीट आहे की, त्यापासून बाजूला होऊ म्हटले तरी होता येत नाही, अशी परिस्थिती आहे. बाबासाहेब म्हणतात, "हिंदू संस्कृतीत आपण पुष्कळ शोधुन पाहिले पण त्यात विशेष काहीच सापडत नाही फक्त बौद्ध धर्मातूनच खऱ्या अर्थाने ज्ञानाचे किरण दिसतात आणि बौद्ध धर्मामुळे चे भारत देश महान असल्याचे आपण जगाला सांगू शकतो." भारताच्या राष्ट्रध्वजावरचे अशोकचक्र हे बौद्धधम्म चक्र प्रवर्तनाचेच प्रतिक आहे! भारताची अधिकृत शासकीय राजमुद्रा ही बौद्धपरंपरेचीच खूण आहे. राष्ट्रपतीभवनात राष्ट्रपतीच्या आसनामागे दर्शनी जागी ठळक अक्षरात 'धर्मचक्रप्रवर्तन' असे कोरलेले आहे.

भारतातून बौद्ध धर्म संस्कृती व संस्कार जरी नष्ट झाले असले तरी काही बौद्ध विद्वान व प्रचारकांच्या माध्यमातून थोडाफार बौद्धधर्म जिवंत दिसून येतो. एकोणिसाव्या शतकात अनागारिक धम्मपाल यांनी सिलोन मधून कलकत्ता व बुद्धगयेला आल्यावर त्यांनी महाबोधी सोसायटीच्या माध्यमातून कार्य सुरू केले. चंद्रमणी, सुमंगल कुशीनगर मध्ये कार्य करीत होते. तसेच उत्तर भारतात धर्मानंद कोसंबी, राहुल सांस्कृत्यायन, जगदीश काश्यप, भिक्षु धर्मरक्षित, डॉ.भदंत आनंद कौसल्यायन हे कार्य करीत होते. बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड यांनी सहकार्य केल्यामुळे पाली भाषा व बौद्ध धर्म धर्मानंदाच्या माध्यमातून दिसून येत होता. विसाव्या शतकात डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यामुळे लाखो लोक बौद्ध झाले आणि महान अशी धम्मक्रांती झाली. साऱ्या बौद्ध जगाचे लक्ष भारताच्या दिशेने लागले. विदेशी बौद्ध बांधव भारतीय बुद्धाकडे आकर्षित होऊन व भारतीय बौध्द स्थळांचा परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी येऊ लागले. एवढेच नाही तर भारतीय बौद्धांना भरभरून मदत करू लागले. भारतीय बौद्ध विदेशात जाऊन विदेशी संस्कृतीचा अभ्यास करू लागले अशा प्रकारे बौद्ध संस्कृतीची देवाण-घेवाण होऊन बौद्ध धर्माला भरभराटीचे दिवस येऊ लागले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धम्मक्रांतीचा परिणाम व संस्कृतीचा शोध घेतल्यास असे दिसून येते की भारतीय बौद्धांच्या रहनसहन, खानपान सामाजिक कार्यामधून ही संस्कृती दिसून येते. घराघरात बाबासाहेब बुद्धांचे फोटो पाहायला मिळतात. प्रचारकांचा ही फोटो पाहायला मिळतो. बाबासाहेबांचे अनुयायी विविध संस्कृतीतून आल्यामुळे त्यांच्यावर त्या संस्कृतीचा प्रभाव पाहायला मिळतो. असे असले तरी ते बौद्ध संस्कृती काय आहे याचा शोध घेऊन त्याप्रमाणे वागण्याचा प्रयत्न करीत असतात. विविध देशातील तसेच सम्राट अशोक कालीन संस्कृतीचा प्रभाव अधिक दिसून येतो. सांस्कृतिक पातळीवर राहणीमानात महिला पुरुष विशिष्ट कार्यक्रम प्रसंगी शुद्धतेचे प्रतीक म्हणून सभेत वस्त्र परिधान करतात. गळ्यात महिला अशोकचक्र किंवा बौद्ध चिन्हे, पुरुष बुद्ध व बाबासाहेबांचे लॉकेट वापरतात. अन्य देशात ज्याप्रमाणे त्यांचे एक आदर्श पुरुष मानतात. गाडीवर, घरावर ध्वज, नावे, बौद्ध विहार अशोक कालीन स्तूपां सारखे किंवा बौद्ध चिन्हे चक्र वेदिका, स्तंभ, वज्र, प्राणी, ड्रॅगन, बुद्ध शिकवणीचे भित्तिचित्रे इत्यादी निर्माण करतात. सांस्कृतिक पातळीवर बुद्ध, बोधीसत्वावर गाणे, नृत्य सादर करून बुद्धाबद्दल श्रद्धा भाव व्यक्त करतात. बुद्धाचा धम्म खोलवर रुजविण्यासाठी काही संस्थाद्वारे धम्मशिबिराच्या, विपश्यनेच्या माध्यमातून धम्मकार्य सुरू आहे. त्यांनी स्तूप, शिबीर केंद्रे निर्माण केली आहे. अशोक कालीन करुणामय काळाप्रमाणे पाणवठे, शेती, रस्ते, दवाखाने, केंद्रे निर्माण करून बौद्ध संस्कृतीचे दर्शन घडविले जाते. बुद्धगयेत अनेक देशांतील बुद्ध विहारे आहेत, महाराष्ट्र तसेच अन्य राज्यातही अनेक मोठमोठी बौद्धविहारे निर्माण झाली आहे. त्यामधून जगभर ही संस्कृति फैलवत असते. बौद्धविहार, पुतळे निर्माण होत आहे. हंगेरी सारख्या देशातही जिप्सी लोकांत सामाजिक क्रांती सोबत जयभीम चा नारा पोहचला गेला. पौर्णिमा, अमावस्या,

बुद्‌ध जयंती, आंबेडकर जयंती अशा इतर कार्यक्रमातून पंचशील, अष्टशील, आर्य अष्टांगिक मार्ग, दहा पारमिता, ध्यान, विपश्यना विधी च्या माध्यमातून आचरण संस्कृती पहावयास मिळते. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हणाले होते की मला चार मोठ्या शहरात दिल्ली, कलकत्ता, मद्रास व मुंबई मध्ये बौद्धविहारांची निर्मिती करायची आहे या त्यांच्या स्वप्नांची परिपूर्ती जणू काही आजचा बौद्‌ध समाज पूर्ण करतांना दिसत आहे.

बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय नवदीक्षित बौद्‌धांसाठी बौद्‌ध संस्कृतीचा ठेवा दिला आहे. तो जतन करणे गरजेचे आहे. सम्राट अशोकाने प्राण्यांकरता पाणवठे, दवाखाने उघडले होते तसा प्राण्याविषयी करुणा भाव करावा, प्राणीमात्रावर दया करावी. पाली डिक्शनरी, व्याकरण, वंदना तयार केली. त्रिपिटकाचा अभ्यास करावा. धर्मग्रंथाचे पठण करावे म्हणून 'बुद्‌ध आणि त्यांचा धम्म' हा ग्रंथ बाबासाहेबांनी लिहिला. मिलिंद प्रश्नाचे विहारातून वाचन व्हावे. उपोसथ करावे. बौद्‌धांनी सर्व बौद्‌ध उत्सव साजरे करावे. जन्म, मृत्यू, विवाह, गृहप्रवेश, नामकरण, प्रतिष्ठापना, उद्‌घाटन प्रसंगी संस्कार विधी बौद्‌ध पद्‌धतीने बौद्‌ध उपासक किंवा आचार्याकडून व्हावे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. भगत सुधीर जनार्धन, पालि भाषा-बौद्‌ध संस्कृती, पृ.1.
2. खोब्रागडे दीपक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची बौद्‌धधम्मविषयक भाषणे, पृ. 52.
3. खरात विलास, बुद्‌धिस्ट इंटरनैशनल नेटवर्क दिल्ली, 18.
4. ठाकरे प्रबोधनकार, देवळांचा धर्म व धर्माची देवळे, पृ. 11.
5. आंबेडकर सविता भीमराव, डॉ.आंबेडकरांच्या सहवासात, पृ. 318.
6. लोखंडे आ. भा. (हर्षभद्र), अंबेडकरी आंदोलन में वर्धा जिले के सहभागियोंका जीवनवृत्त और कार्य, पृ. 20.
7. खोब्रागडे दीपक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची बौद्‌धधम्मविषयक भाषणे, पृ. 23.
8. सोनकर जितेंद्र, युवा संवाद विशेषांक, डिसेंबर 2017, पृ. 25.

◆◆◆

Power of Knowledge Peer Review Journal, Volume I, Issue:IV Jan to March 2022 ISSN 2320-4494 Impact factor 3.7286

मराठी कादंबरीतील दंगलग्रस्तांचे चित्रण

डॉ. मधुकर बैकरे
मराठी विभाग
प्रतिष्ठान महाविद्यालय,पैठण.

भारत हा अनेक धर्म, पंथ, जाती, भाषा हयांची सरमिसळ असलेला देश आहे. सर्वध र्मसमभाव हे सूत्र जरी असले तरी सत्ता, संपत्ती आणि वसाहतवाद हया कारणांनी भारतावर प्राचीन काळापासून बाहेरच्या अनेक देशांनी आक्रमणे केली. इथल्या मूळच्या लोकांना पळवून लावले; किंवा आपला गुलाम म्हणून वागविले. यास्तव आणखी काही कारणांनी स्थलांतर होण्याची वेळ आली. दोन महायुध्दे, भारताची फाळणी, भारत—चीन, भारत—पाकिस्तान युध्दे, जातीय आणि धार्मिक दंगली, आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद अशा अनेक कारणांनी येथील समाजव्यवस्था विचलित झालेली आहे. याला खतपाणी इग्रजांनी घालून पाकिस्तान आणि हिंदुस्थानची फाळणी घडवून आणली. मानसिक, शारीरिक स्वास्थ्य बिघडून टाकून दुभंगलेपण निर्माण केले. तेंव्हापासून आजही भारतात अधुनमधून असंतोष आणि धुसफूस होतांना दिसते आहे.

दंगल हा शब्दच नाशाकडे घेऊन जाणारा आहे. दंगल हा शब्द जरी उच्चारला तरी आपल्या डोळयासमोर जाळपोळ, हत्या, मारामारी, रक्तांचा सडा,जीवघेण्या प्रसवणाऱ्या वेदना आणि जिकडे—तिकडे दु:खाने तळमळणारे जीव असे चित्र दिसत राहते. ताणतणाव, शाब्दिक चकमक, संघर्ष यातून दंगली पेटत राहतात. धर्म, जात, प्रांत भाषा वर्णवर्चस्ववाद प्रतिस्पर्धा, चढाओढ अहमहमिका अशा विविध कारणांनी दंगली घडून येतात. दंगली आणि जाळपोळ हे काही महाराष्ट्राला नवीन नाही. महाराष्ट्रात आणि भारतात वेगवेगळया राजवटी आल्या गेल्या. राजवटीच्या काळात दंगली होत असत. कारण, पहिली राजवट नष्ट करून तिला संपवून दुसरी राजवट स्थापन होताना अनेकवेळा हिंसा, रक्तपात घडूनच हे सारे बदल होत असत. मग तो बदल धार्मिक असेल, सामाजिक असेल, राजकीय किंवा आर्थिक, सांस्कृतिक असेल, हे सर्व क्रांतीतून बदल झालेले दिसून येतात. कधी—कधी राज्यकर्ते दंगली घडवून आणित असत तर केंव्हा सामान्य जनतेच्या असंतोषातून दंगली घडत असत. पण दंगली हया सतत घडत असत याची साक्ष इतिहास देतो.

आधुनिक भारतात थोर पुरूष महात्मा गांधी यांची हत्या झाली आणि ती एका माथेफिरू ब्राम्हणाने केली म्हणून महाराष्ट्रात ब्राम्हणांविरूध्द सर्व समाज पेटून उठला. ब्राम्हणांच्या कत्तली व त्यांच्या घरादाराला आगी लावून त्यांना ग्रामीण भागातून पळवून लावले. गांधी हत्येमुळे ब्राम्हण वर्गाला झळ बसली. तसे पाहता या घटनेशी महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील ब्राम्हणांचा सुतराम संबंध नसतांनाही ते या दंगलीत बळी पडले. ही एक भारताच्या इतिहासातील थरारक आणि दुर्दैवी घटना आहे. अशाच प्रकारे विविध कारणांनी महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेर दंगली घडल्याची उदाहरणे आहेत. एवढेच काय स्वातंञ्याची पंचाहत्तरी

जरी आपण पार करत असलो तरी आजही जात—पात, धर्म, भाषा, संस्कृती अशा विविध कारणांनी दंगलीचा भडका उडत असल्याचे दिसते. धार्मिक बाबी, श्रध्दा, मंदिरे, पुतळे, रंग आदी कारणावरूनही धुसफूस होत असल्याची पहायला मिळते.

मराठी कादंबरीत अशा दंगलीचे किंवा होणाऱ्या धुसफुसीचे चित्रण काही कादंबरीकारांनी केले आहे. साहित्य हा समाजाचा आरसा असल्यामुळे समाजात जे काही भलेबुरे घडते त्याचे प्रतिबिंब साहित्यातून उमटत असते. कारण, साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे. आरसा, जसा चेहरा आहे तसा दाखवतो तसे साहित्याने दाखवले पाहिजे; किंवा तसे दाखवण्याचा साहित्याने किमान प्रयत्न करावा. हे साहित्याचे खरे प्रयोजन किंवा वास्तव रूप असते. यासंदर्भात डॉ. रवींद्र ठाकूर यांचा अभिप्राय महत्वाचा वाटतो. ते म्हणतात,''कादंबरी हा बदलत्या समाजजीवनाबरोबर बदलत जाणारा वास्तवाश्रयी वाङ्मयप्रकार असून, एका अर्थाने तो समाजजीवनाचा वाङ्मयीन दस्तऐवज असतो.''[१] 'एल्गार' (इ.स.१९४९),'विस्कटलेलं घरटं (इ.स.१९५७), 'वावटळ' (इ.स.१९६४), 'इंधन' (इ.स.१९६५),'उलट चलिला प्रवाहो, (इ.स.१९८५),' बाबुराव गायकवाड 'आग' (इ.स.१९९६), राजन खान यांच्या 'मझ्ाार, हयात आणि मी' आदी कादंबऱ्या दंगलीचे चित्रण करतात. येथे दंगलीचे चित्रण करणाऱ्या काही निवडक कादंबऱ्यांचाच उल्लेख करण्यात आला आहे.

'एल्गार' ही कांदबरी श्री.ना.पेंडसे यांची असून त्यांनी कोकणातल्या साखरपेंडी या खेडयात घडणाऱ्या रघू आणि कादरची कथा चित्रित केली आहे. दोघांचे धर्म आणि सांस्कृतिक संचित वेगवेगळे असले तरी स्वभावगुणधर्मामुळे ते एकमेकांचे सच्चे दोस्त होतात. रघू ब्राम्हणी संसकृतीत वाढलेला, तर कादर हा मुस्लिम संस्कृतीतला. परंतु गावातील राजकारणाने धार्मिक तेड निर्माण होते. केवळ कादर मुसलमान म्हणून त्याला वेगळी वागणूक मिळते. परिणामी तो पाकिस्तानचा समर्थक बनतो. रघुलाही वाटते की हे लोक शेवटी आपल्या जातीवर व धर्मावरच जातात. कादर सुरे आयात करतो म्हणून त्याचे घर जाळले जाते. रघु त्याच्या कुटुंबाला आश्रय देऊन आधार देतो; परंतु शेवटी कितीही रघूने आधार दिला तरी दोघांचेही धर्म वेगळे असल्याने त्यांच्यात परकेपणाच दिसून येतो. अशाच प्रकारची दुसरी एक कादंबरी आहे ती म्हणजे 'इंधन' होय. यात हिंदु—मुस्लिम संघर्ष चित्रित केला आहे. हमीद दलवाई यांच्या इंधन या कांदबरीत जातीजातीतील तेढ व त्याचे मानसिक दुष्परिणाम लेखकाने रेखाटले आहेत. जातीय ताणताणाव निर्माण करून दंगल घडवून आणणे हे जातीचे आणि धर्माचे इंधन आहे असे लेखकाला वाटते. हया कादंबरीचा नायक मुस्लिम समाजाचा असून सुधारणवादी विचाराचा आहे. मुस्लिम लोकांचे परंपरागत बुरसटलेले विचार—रूढी त्याला मान्य नाही. नायकाच्या भावासोबत सुमन नावाच्या ब्राम्हण मुलीचे संबंध येतात. याचा राग मनात धरून सुमनचा भाऊ मुसलमानांच्या शेतीचे प्रचंड नुकसान करतो. शेवटी हा प्रश्न जातीयतेचा निर्माण करूण धार्मिक असंतोष फैलावतो. या कादंबरीबद्दल डॉ. शंकर विभुते म्हणतात, ''पुरोगामी विचार करणारा व हिंदू—मुस्लिमांना समजावून सांगणारा कोणताही

सुधारणावादी माणूस मुर्खातच निघतो.''[२] हे विधान नायकाच्या संदर्भात यथायोग्य ठरते. 'उलट चालिला प्रवाहो' ही नागनाथ कोत्तापल्ले यांची कादंबरी. प्रस्तुत कांदबरीतून ग्रामीण भागातून दलितावर होणारा अत्याचार आणि हा अत्याचार निस्तरायला गेलेल्या समाजसेवकाचीच दारूण जीवन शोकांतिका झालेली दाखवली आहे. बीड जिल्हातील गेवराई तालुक्यातील निपानी गावाची दलित झोपडपट्टी सवर्णांनी जाळली व त्यांच्यावर बहिष्कार टाकला या घटनेचे प्रतिबिंब या कादंबरीत पडलेले आहे. कांदबरीचा नायक नारायण कल्लोळी असून तो गावात परागंदा झालेल्या दलितांच्या व्यथा ऐकूण घेऊन त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करतो. परंतु गावात दलित माणसे त्याला साथ देत नाहीत. सवर्णही त्याला योग्य ते सांगत नाहीत. उलट सवर्ण लोक नारायण कल्लोळीवर गावगुंड पाठवून त्याला त्या गावातून हाकलून लावतात. दमबाजी करतात. शेवटी नायकाला त्या दलित वस्तीला न्याय नदेता काढता पाय घ्यावा लागतो. आजच्या हया जळजळीत वास्तवावर ही कांदबरी प्रकाश टाकते.

मराठवाडा विद्यापीठ नामांतराच्या कारणाने उद्‌भवलेल्या दंगली व जाळपोळीचे चित्रण बाबुराव गायकवाड यांनी १९९६ साली लिहिलेल्या 'आग' या कादंबरीत प्रभावीपणे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. अनेक गावात —वाडया—तांडयावर दलित—सवर्ण असा संघर्ष उभा टाकला होता. बऱ्याच ठिकाणी जाळपोळीच्या घटना घडल्या होत्या. दलितांवर बहिष्कार टाकला गेल्याचे वृत्त दैनिक वृत्तपत्रांमधून प्रसारित झाले होते.

राजन खान यांनीही 'मझार', 'हयात आणि मी' या कादंबऱ्यातून दंगलीचे विषय हाताळलेले आहेत. परंतु या कांदबरीतून विस्तापित व त्याला कारणीभूत ठरणाऱ्या घटनांचा पट समोर येत नाही. फक्त वैचारिक व सामाजिक कारणांचे चित्रण त्यांच्या कादंबऱ्यांतून प्रकट होतांना दिसते. अशा आणखी काही कादंबऱ्या आसू शकतील. परंतु येथे काही निवडक कादंबऱ्यांचाच उल्लेख करण्यात आलेला आहे.

खऱ्या अर्थाने ज्या कादंबऱ्यांनी दंगलीचे प्रभावी, प्रखर, आणि परखडपणे चित्रण केले आहे त्या कादंबऱ्या बोटावर मोजण्याइत्पत आहेत. श्रीपाद जोशी यांची 'विस्कटलेलं घरटं' व व्यंकटेश माडगूळकर यांची 'वावटळ' या दोन कादंबऱ्यांनी गांधीहत्येनंतर महाराष्ट्रात उसळलेल्या दंगलीचे चित्रण विस्तृतपणे चित्रित केले आहे. केवळ दंगल, किंवा जाळपोळीचे चित्रण नसून भयभीत होऊन खेडे सोडून शहरात जाणारा ब्राम्हणवर्ग चित्रित झाला. त्यांची झालेली दैना,हत्त्या,रक्तपात,संपत्तीचे नुकसान आदी घटनांचा उहापोह या कांदबरीत चर्चिला आहे. गांधीहत्येचे निमित्त आणि इ.स.१९५७ च्या आसपास अस्तित्वात आलेला कूळकायदा व त्यांनिमित्ताने महाराष्ट्रभर ब्राम्हण—ब्राम्हणेत्तर, झडू लागलेली राजकीय चर्चा हया पार्श्वभूमीवर श्रीपाद जोशी हयांनी 'विस्कटलेलं घरटं' ही कादंबरी लिहिली. या कादंरीलेखनाचा हेतू विशद करतांना ते म्हणतात, ''स्पृश्य—अस्पृश्य, खेडी व शहरे, कुळे व जमीनमालक यांच्यातील संघर्ष हा केवळ महाराष्ट्रापुढीलच नव्हे, तर संपुर्ण भारतापुढील महत्वाचा विषय नेहमीच राहिला आहे. त्या विषयाच्या गाभ्याला स्पर्श करणारी ही कादंबरी आहे.''३

कादंबरीचा नायक बिंदू असून ३० जानेवारी १९४८ रोजी गांधीहत्येनंतर उसळलेल्या दंगलीत आपल्या गावाकडील ब्राम्हणांची अवस्था काय झाली असेल यासाठी तो आपल्या मूळ गावी परत येतो. तर गावच्या एस.टी.तच माणसे ब्राम्हणाविषयी संताप व्यक्त करत असलेली दिसतात. 'ब्येस झालं बगा! ही बामनं लई माजली व्हती! ही भट—बामनं आमास्नी जनु जनावरच समजत व्हती न्हवं काय! बामनं हैत सापावानी! ... चावली तर परानच जायचा! अशा प्रकारची वाक्य बिंदूच्या कानावर पडतात. गावगाडयांचा एक घटक म्हणून ब्राम्हणाला गावात महत्वाचे स्थान होते. परंतु कालौघात मराठा विरूध्द ब्राम्हण अशी स्पर्धा सुरू होऊन गावची सारी सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय सूत्र मराठा समाजाच्या हाती गेली. कूळकायदा खास ब्राम्हणांकरीता लागू केला होता. कारण, त्यांच्या जमिनी करणारे मराठा—मराठेत्तर बहुजन होते. परंतु झाले वेगळेच! कुळकायदयाने ब्राम्हणांपेक्षा इतर समाजातील गोरगरीबांच्याच जमीनी गेल्या. जे श्रीमंत होते तेच जमिनी कसणारे त्यामुळे श्रीमंताकडेच गरीबांच्या जमिनी कुळकायदयाने हस्तांतरीत झाल्या. याचा फटका थोडयाफार प्रमाणात ब्राम्हणांनाही बसला. गांधीहत्येनंतर तर उरला—सुरला सारा ब्राम्हण समाज शहरात स्थाइक झाला. या जाळपोळीत परक्या जातवाल्यांनी जसे ब्राम्हणवर्गाला नेस्तनाबूद केले तसेच ब्राम्हणांनीही इतर ब्राम्हण समाजाची घरे—दारे, संपत्ती दाखवून दिल्या व त्यांना आग लावण्यास सांगीतले. बिंदू या नायकाला वाटते या घटनेत ब्राम्हण समाजच ब्राम्हण समाजाचा कट्टर व्देषी आहे.

ब्राम्हण आणि महार हे जात समूह गाव सोडून शहरात गेले. पोटापाण्याचा उद्योग उभारला. पुढे चालून ब्रम्हण—महार एकजात होतील. शहरात धर्म,जात प्रखर नसते. हे दोन समूह एकमेकात मिसळून एक होतील अशी लेखकाला अपेक्षा होती असे या कादंबरीतून दिसून येते. परंतु लेखकाच्या विचाराप्रमाणे असे घडल्याचे दिसून येत नाही. या दंगलीमुळे घरे—दारे सोडून शहराच्या आश्रयाला आलेल्या समाजासंदर्भात गो.पु.देशपांडे एक निरीक्षण नोंदवतात, ''गांधीहत्येनंतर उसळलेल्या दंग्यामुळे महाराष्ट्रातील एका वर्गाच्या नागरीकरणास काही अंशी हातभारच लागला. मी येथे दंग्यानंतर मोठया शहरांमध्ये झालेल्या स्थलांतराच्या संदर्भात बोलतोय.''[४] हे त्यांचे विधान काहीअंशी का होईना सत्य ठरते.

'वावटळ' ही व्यंकटेश माडगूळकरांची कांदबरी त्यांनीही गांधहत्येनंतर खेडेगावात उसळलेल्या ब्राम्हणाविरूध्दच्या दंगलीचे चित्रण त्यात केले आहे. सातारा जिल्हातील औंध संस्थानातील गावांचे चित्रण तीत असून सोमेवाडी, वळवंड, घाटफळे, वखणी, हिवतड, मणेरी, कोळं, चोपडी ही बेचिराख झालेली गावे. कादंबरीचा नायक शंकर गाव सोडून मुंबईला जायचे ठरवतो.

कांदबरीची सुरूवात गांधीहत्या व त्यामुळे पुण्यात पेटलेली दंगल यापासून चित्रणाला सुरू होते. श्शंकर, गोपू, यशवंता गावाकडे काय झाले असेल या भितीने गावाकडे येतात. गावाकडे येत असतांना त्यांना अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागते. एकदा ड्रायव्हर त्यांना एस. टीतून उतरून देतो. तर काही गाडीवाल्यांनी त्यांना गाडीत घेतले नाही. प्रवाशांच्या तोंडून

ऐकू येणारी कुजबूज वेगळीच असते. प्रत्येकजण ब्राम्हणांबद्दल तिरस्कारयुक्त, कुजके बोलत असतो. खरे म्हणजे ब्राम्हणांनी गावखेडयात घेतलेल्या जमिनी, बांधलेले वाडे, कमावलेली संपत्ती, केलेली सावकारकी, भटभिक्षुकी, ही काही लोकांना देखवत नाही. गांधीहत्या हे एक निमित्त कारण घडतं. याच कारणाचा फटका सर्व ब्राम्हणवर्गाला बसतो. त्यांची संपत्ती याप्रसंगामुळे लुटली जाते. घरे—दारे जाळून बेचिराख केली जातात. त्यांना गावातून उद्ध्वस्त करून गाव सोडून जायला भाग पाडले जाते. हे जसे कांही कुटाळ लोक किंवा धर्ममार्तंड करतात तसेच उदध्वस्त गावातील कांही सज्जन महात्मे याच ब्राम्हणांना आश्रय देऊन त्यांचे प्राणही वाचवतात. म्हणजे एकाच गावात सुष्ट आणि दुष्ट अशा दोन्ही प्रवृत्तीचे लोक राहत असलेले दिसून येतात. गावात पिढयानपिढयांचे गावकीचे नाते असलेल्या ब्राम्हणाला गावकी सोडून शहरात जाऊ वाटत नाही तरी नाइलाजाने जीव वाचविण्यासाठी आणि पुढील पिढींना धोक्यापासून वाचविण्यासाठी नाइलाजाने त्यांना शहराची वाट तुडवावी लागते. कादंबरीच्या अराजकीय भूमिकेवर भाष्य करतांना भा.ल. भोळे म्हणतात, ''लेखक कुठेही त्या दुर्दैवी घटनेचे राजकीय कार्यकारण कलात्मक चौकटीतून का होईना पाहण्याच्या फंदात पडत नाही.''[५] म्हणजेच येथे राजकीय अंगाने विचार न मांडता लेखकाला गांधी हत्येनंतर उसळलेल्या दंगलीत ब्राम्हणवर्गावर स्थलांतर होण्याची वेळ यावी याचाच सुतोवाच या कादंबरीतून करायचा होता असे दिसून येते. अशा प्रकारे वरील प्रमाणे मराठी ग्रामीण कादंबरीत दंगल, जाळपोळ, हत्त्या व विस्तापन यांचे चित्रण झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :—

१) ठाकूर रवींद्र, मराठी कादंबरी: समाजशास्त्रीय समीक्षा, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि. पुणे, आवृत्ती २००७, मलपृष्ठ.

२) डॉ. विभुते शंकर, स्वातंञ्योत्तर मराठी कादंबरीची वाटचाल: स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती २०१०, पृष्ठ—७३.

३) जोशी श्रीपाद: दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने, विस्कटलेले घरटं, दीपाली प्रकाशन, कल्याण, फेब्रुवारी १९९६ पृष्ठ—७.

४) देशपांडे गो.पू.: स्वातंञ्योत्तरकालीन मराठी साहित्य:समाधान आणि रूखरूख, अनुष्टुभ, मे—जुन १९९९, पृष्ठ — २२.

५) भोले भा.ल.: साहित्यप्रत्यय, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद. आवृत्ती २००१ पृष्ठ—२५८.

◆◆◆

मराठी आणि तिच्या बोली : चिंतन

प्रा.डॉ. दिनेशचंद्र की. राऊत

युवाशक्ती कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमरावती.

'मराठी' म्हणजे प्रमाणभाषा म्हणता येईल.

एका विस्तृत प्रदेशात बोलली जाणारी, अनेक बोली भेदांना व स्थानिक भेदांना समाविष्ट करुन घेणारी, राजकारण, समाजकारण, संस्.ती, शिक्षण या क्षेत्रामध्ये वापरली जाणारी आणि समाजाकडून लेखन व्यवहारासाठी स्वीकारली गेलेली भाषा म्हणजे प्रमाणभाषा होय. (वरिलप्रमाणे मराठीची संकल्पना करता येते.

काही भाषा वैज्ञानिकांच्यामते प्रमाणभाषा म्हणजे

''एकमेकांच्या खूप जवळ असणाऱ्या बोली आणि स्थानिक भेद यांची बेरीज म्हणजे प्रमाण भाषा.''

''प्रमाणभाषा ही एक आदर्श अशी बोली आहे. उच्चार व्याकरण व शब्दसंग्रह याबाबतीत तिच्यापेक्षा थोडेफार भिन्नत्व असणाऱ्या इतर बोलणारे लोक या आदर्श बोलीला मान्यता देऊन तिचा प्रमाण भाषा म्हणून स्विकार करतात आणि तिच्या अमलाखाली वावरतात."

थोडे फार भिन्नत्व असणाऱ्या एकमेकींच्या जवळ असणाऱ्या, एकच इतिहास परंपरा असणाऱ्या बोलींचासमूह वाङमय निर्मितीत, लेखनव्यवहार, शिक्षण व सांस्.तीक संचिताची जपणूक यासाठी ज्या भाषेचा वापर करतो ती भाषा प्रमाणभाषा होय.

डॉ. ना. गो. कालेलकारांच्या मते, प्रमाणभाषा ही सुप्रतिष्ठित बोली नसून प्रमाण हे एक 'आदेशात्मक भाषिक रूप एवढेच ते मानतात.' ''प्रमाणभूत बोलभाषा ही सुद्धा लिपिबद्ध भाषेचे प्रकारयुक्त आपभ्रष्ट रुप ठरते.''

वरिल भाषावैज्ञानिकांच्या विवेचनावरुन असे दिसून येते की, प्रमाणभाषा ही एक सुप्रतिष्ठित बोलिच असते आणि तिच्यावर संज्ञापन, शिक्षण, भाषा व्यवस्थापन अशा समाजाला उपकारक असणाऱ्या विविध प्रकारच्या जबाबदाऱ्या असतात. मराठीची प्रमाणभाषा म्हणून आपण पुणेरी बोलीचा स्विकार केल्याचे आढळते कारण इंग्रजांना शिक्षण द्यायचे होते व राज्यकारभार करायचा होता तसेच पुणेरी भाषेचे घश्व्या शतकात इतर बोलींच्या तुलनेत व्याकरण तयार होते. तसेच वरिल विवेचनाच्या अनुसंगाने पुणेरी भाषा प्रमाणभाषेच्या गटात समाविष्ट झाल्याचे दिसून येते.

बोलीभाषेचे स्वरूप आणि वैशिष्टे :

बोलीची व्याख्या :— बोली म्हणजे एका निश्चित भूभागात किंवा भौगोलिक क्षेत्रात बोलले जाते ते भाषेचे स्वरुप.

मराठीच्या प्रमुख बोली :

(१) व—हाडी भाषा :

बुलढाण्याचा पूर्वभाग, दक्षिण भाग भंडारा, चांदा, वणी, व वाशिम प्रदेशात बोलली जाते. वहाडी भाषेचे नागपुरी, चांदा व बालाघाटी, झारणी, धनगरी, कानिया, कुणबी, कुभारी, महारी, गोवारी, हलबी इत्यादी उपप्रकार आहेत. वहाडी भाषेवर हिंदी भाषेचा प्रभाव दिसून येतो.

(२) हलबी भाषा :

हलबी ही व—हाडीचीच एक उपभाषा आहे. ही भाषा बोलणरे जे हलबी लोक आहे ते मध्य प्रांतातील बस्तर आणि कणेकर या भागात आणि चांदा, रायपूर, भंडारा या बाजूच्या आसपास पसरले आहे. या भाषेवर हिंदी भाषेचा प्रभाव आहे. ही भाषा मराठी छत्तीसगडकडे झुकणारी हळबी लोकांची भाषा आहे.

(३) खानदेशी — अहिराणी भाषा :

धुळे हा अहिराणींचा केंद्र प्रदेश. बर्‌हाणपूर, धुळे जिल्हा, जळगाव जिल्हा, नाशिक जिल्ह्याच्या उत्तरेचा भाग खानदेश या प्रदेशावाचक नामानुसार ‘खानदेशी‘ म्हणून ओळखला जातो. या भाषेवर गुजराती भाषेचा प्रभाव आहे.

(४) नागपुरी भाषा :

नागपूर, वर्धा, चंद्रपूर, भंडारा (महाराष्ट्र), शिवडी, छिंदवाडा, बालाघाट, रामपुर (मध्य प्रदेश), वर्धा व वैनगंगा या नद्यांच्या दुभाषांच्या प्रदेशात नागपुरी भाषा बोलली जाते. या भाषेवर अरबी, फारशी, हिंदी या भाषांचा प्रभाव दिसून येतो. नागपुरी भाषेची उपभाषा झाडी बोली आहे. झाडीबोली वर हिंदी तेलगू भाषेचा प्रभाव दिसून येतो. (झाडी बोली साठी डॉ. दे. ग. सोटे लिखित भाषाशास्त्राचा अभ्यास कोष ग्रंथ)

(५) डोंगरी भाषा :

सोनगर, व्यास, साकी, बालगण, नाशिक जिल्ह्याचा कळवण व सुरगाणा भाग, धरमपुर, बासडा अशी या भाषेची सिमा आहे. धरमपुर, बासडा, गुजरात व महाराष्ट्र यांच्या सिमेवर डांगीबोली ही प्रदेश वाचक व लोकवाचक नाम आहे. ‘डांग‘ हा प्रदेश गुजरात म्ध्ये असून दांड या शब्दापासून आला आहे. दांड म्हणजे जंगल. या भाषेवर गुजराती भाषेचा प्रभाव पडलेला आहे.

(६) कोकणी भाषा :

कोकणीभाषेत उत्तर कोकणी व दक्षिण कोकणी असे दोन प्रकार आहे. उत्तर कोकणीत पुन्हा बाणकोटी, दमाणी, घाटी, माळवी, संगमेश्वरी, हे पोटभेद आहेत. तर आगरी, भंडारी, धनगरी,कव्हाडी, किरिस्ताँव, कोळी, कुणबी, परभी ठाकरी इत्यादी पोटभेद जातीवरुन व धंद्यावरून पडलेले दिसतात. पश्चिम घाट ते अरबी समुद्र यांच्या दरम्यान आलेल्या जमिनीच्या अरुंद पट्टीला कोकण असे म्हणतात. ठाणे जिल्हा, कुलाबा जिल्हा, मुंबई आणि उपनगरे

रत्नागीरी जिल्हा, गोवा आणि त्यांच्या दक्षिणेकडील काही भागात कोकणी भाषा बोलली जाते. या भाषेवर पोर्तुगीज भाषेचा प्रभाव आहे.

अशाप्रकारे मराठीच्या पमुख उपभाषा सांगता येईल.

एक काळ असा होता ज्यावेळी युगायुगाच्या अनुभवातून मिळालेला ज्ञानसाठा संकलित करण्यासाठी तसेच विविध ज्ञानशाखांत शास्त्रनिर्मिती करण्यासाठी प्रमाणभाषा संस्कृतचे गठन करण्यात आले. बोलीपासून उधार—उसनवार करीत करीतच संस्.त समृद्ध होत गेली. पाणिनी—वरुची आदिकांनी तिचे नियमन करीत व्याकरण निर्धारित केले आणि त्या अनुरोधाने शुद्ध—अशुद्धतेचे नागरी दंडक करुन घेतले. संस्.तच्या पक्षधरांनी लोकभाषांमधले साहित्य उचलेगिरी करून प्रमाणभाषेत अनुवादिले आणि राजसत्ता—धर्मसत्तेच्या बळाने त्यांच्यावर राजांच्या आणि राजपुरोहितांच्या नाममुद्रा उमटवून घेतल्या. हे अशाप्रकारे लोकसाहित्य एकदा का संस्.तमध्ये आले की मग त्याच्या वापरावरही जनसामान्यांना बंदी असे. संस्.त भाषा शुद्धच राहिली पाहिजे या दाखव्या हेतूने तिचा वापर तर काय, जनसामान्यांनी तिचा उच्चारही करणे निषिद्ध असल्याचे त्यांनी ठरवून टाकले. त्यातून घडत गेले ते शंबुक, एकलव्यासाखे कितीतरी निषिद्ध विद्यासाधक. आपण अशाप्रकारे भल्याबुऱ्या मार्गाने साठविलेले ज्ञान आणि आपल्या निहित स्वार्थासाठी आपणच घडविलेले खोटेनाटे आचारध्उपासनामार्ग यांमधील कारस्थान जनसामान्यांच्या आकलनात येऊ नये म्हणून 'देवभाषा' संस्कृतच्या कडीकुलुपात ते बंदिस्त करुन ठेवण्यात आले. त्याविरुद्ध पहिला उठाव केला तो विज्ञाननिष्ठ लोकायतांनी! त्यांनी लोकभाषांमधून विज्ञाननिष्ठ तथ्यांचा प्रचार आणि अंध परंपरांचा उच्छेद केलाय पण वैदिकांच्या भ्रमजालात पुरतेपणी गुरफटलेल्या लोकभावनेनेच शेवटी त्यांचा पराभव केला! पुढे भ्रमण साधनामार्गी भगवान महावीर आणि मध्यममार्गी विज्ञानवादी महात्मा बुध्द यांनी संस्.तचे हे जोखड झुगारुन देऊन मागधी—पाली प्रा.त भाषेलाच धर्मभाषेचा दर्जा दिला. कालांतराने पुढे गोरक्ष प्रवर्तित नाथ संप्रदायाने भारतभर फिरताना त्या त्या प्रांतातील भाषेशी जवळीक साधणारी आपली प्रबोधनभाषा—इतकेच नव्हे तर साहित्यभाषाही घडविली, त्या पुढल्या शतकात महात्मा चक्रधरांनी मराठीला व देवभाषा धर्मभाषा मानलेय इतकेच नव्हे तर प्रांतोप्रांतीच्या आपल्या भारतभ्रमणातही प्रादेशिक भाषाभिमानाचा धृवताऱ्यासारखा आदर्श प्रस्थापित करुन ठेवला. चकधरांनंतर ज्ञानेश्वरांनी 'माझा महाठाचि बोलु कवतुके। परि अमृतातेंहि पैजेसि जिंके। ऐसी अक्षरे रसिके। मेळवीन' द्य अशी प्रतिज्ञा करुन संस्.त वर्चस्वाच्या पार्श्वभूमीवर प्रादेशिक भाषाभिमानाचा प्रदीप तर चेतविला पण संस्.तच्या तोडीची काव्यरचना करण्याच्या ईये पायी मराठीचेच पण शिष्टसंमत असे 'काव्यभाषा रुप' घडवीत आपली 'भावार्थदीपिका' ही गीताटीका रचिलीय आणि त्यामुळेच संत नामदेव, जनाबाई, गोरोबा, सावतोबा, नरहरी, चोखामेळा, सोहिरा इ. समकालीनांच्या मराठमोळ्या शैलीतील रचनांप्रमाणे ज्ञानेश्वरांची भावार्थदीपिका ही सर्वजनांना कळेल अशी काही उतरली नाही ! तोच त्यांचा हरिपाठ किंवा — त्यांची अभंगरचना ही मात्र सर्वजन आकलनसुलभ उतरली

आहे. एकनाथांच्या स्फुट रचनाभांडभारुडे आदिंबद्दलही हेच म्हणता येईल. तुकारामांची भाषा सुद्धा त्यांच्या प्रतिभासंपन्न रचनापद्धती व उत्स्फुर्त आविष्करणशैलीच्या उपस्थितीतही सहज आकलनसुलभ उतरली आहे. त्याचप्रमाणे व्युत्पन्नतेचा वारसा लाभलेल्या संत बहिणाबाईंच्या बाबतीतही घडलेले दिसते. त्यानंतरही वारकरी संप्रदायात अनेक संतसत्पुरुष होऊन गेले, ज्यांना अभंग रचना करताना ना कधी आपल्या प्रादेशिक बोलीचा आग्रह धरावासा वाटला ना कधी संस्.तचे लांगूलचालन करावेसे वाटले नाही कुठल्या प्रमाणभाषेसाठी कण्ठशोष करावा लागला! आषाढी—कार्तिकी वारीच्या निमित्ताने गेली सातशे वर्षे आंध्र, कर्नाटक, तामिळ, गुजरात, मध्यप्रदेश आदि अन्य प्रांतामधून मराठीभाषी विठ्ठलभक्तांचा ओघ सतत पंढरपुरात लोटतो आहे आणि महाराष्ट्रातल्या प्रांतोप्रांतीच्या बहुबोलीभाषकांशी त्यांचे सहजउत्कट संमीलन घडून येत आहे. भक्तिच्या एकात्मिक पर्यावरणात गायन— नर्तन— कथकीर्तन — भजनपूजनादि उत्स्फूर्त व आनंददायी व्यवहाराद्वारे भाषाभगिनींचा संयोगच इथे घडून येत आहे आणि सर्वांना सहज आकलन होईल अशा संतप्रणीत जनभाषेचा इथे मुक्त वावर सुरू राहिलेला आहे. ना इथे कोणा बोलीची मिजास ना कोणा संस्कृतची अरेरावी. भाषेतील 'शुद्ध' आणि 'अशुद्ध' ह्या उपाधी अफाट भाषासागरात वितळत जाऊन जिला खरोखरी 'मराठी' म्हणता येईल अशी एकरस जनभाषा आपोआपच गेल्या सातशे वर्षांत इथे अस्तित्वात आलेली आहे. असे असूनही पेशवाईच्या ऱ्हासानंतरच्या प्रबोधनयुगात महारष्ट्रातल्या अन्य बोलींना डावलून केवळ पुणेपरिसरातल्या चित्पावनांच्या बोलभाषेला प्रमाणभाषाचा दर्जा देणे हा एक मोठा प्रमाद मराठी भाषाकोविंदाकडून घडल्याचे दिसून येत आहे. वस्तुत: प्रमाण मराठी भाषा घडवायचीच तर ती पंढरपूर परिसरातल्या मराठमोळ्या जनभाषेच्या अनुरोधानेच घडविणे इष्ट ठरले असते. पण त्या काळी मराठवाडा हा हैंद्राबादच्या निजामाकडे गुलाम होता आणि पेशवाईतून सुटलेल्या विद्यागुंडांना आवरण्याचे सामर्थ्यच त्यांच्या गुलाम मानसिकतेत नव्हते! त्यामुळे पुण्यातल्या वर्चस्ववादी गटाच्या तथाकथित भाषातज्ञांनी स्वत:च्याच बोलभाषेची डागडुजी करुन तिलाच प्रमाण मराठीचे रुप दिले आणि तिच्या व्याकरणाचे नियम घोषित करुन व त्यानुसार विधिनिषेधाचे बागुलबुवे जागजागी उभे करुन भाषेच्या 'शुद्धी' ला फाजील महत्त्व बहाल केले. त्यांच्या भाषाशुद्धीचे स्वरुप कसे म्हणाल तर ना त्यात प्रादेशीक बोलींच्या ध्वनिध्शब्दरुपांची जाण, ना अन्य भाषभगिनींची पत्रास— ना विकसनशील जनतेची बूज! खरीगोष्टतर अशी आहे की, स्वकीय अगर (काही प्रमाणात) परकीय भाषांमध्ये चपखल अर्थांचे नवेनवे शब्दप्रयोग आत्मसात् केल्याने मूळ भाषेचे सामर्थ्य व आवाहनक्षेत्र—दोन्ही वाढत असते कारण भाषेची संवादक्षमता ही त्याद्वारे शतगुणित होत असते. उलट शुद्धाशुद्धतेचा बडगा उगारल्यास भाषा निर्जीव आणि सुस्त होत जाते. मराठी—हिंदीच्या बाबतीत संस्.तचा किंवा इंग्रजी—फ्रेंचच्या बाबतीत लॅटिनचा बडेजाव मिरवण्यात काही हशील नाही, कारण त्यांच्या अनुसरणामुळे या प्रादेशिक भाषा बोजड, आकलनदुष्ट, .तिम आणि स्थितिशील होण्याचीच दाट शक्यता असते. तशी बोलणी जाणारी प्रत्येक भाषा ही आपापली भूमिनिष्ठ

संस्कृती घेऊन उभी असते. तिचा बाज—म्हणजे तिची चिन्हके आणि तिच्यातली प्रमाणके अबाधित राखून तिने अन्य भाषांमधून व प्रत्यक्ष जीवनव्यवहारातून आलेले वाक्संप्रदाय आत्मसाद करून आपले संवादसामर्थ्य वाढवले पाहिजे—निदान ते कायम तरी राखले पाहिजे. तिच्यात (संस्.तव्यतिरिक्त) अमुक बोलीतले शब्द आले, अमुक भाषेतले संकेतसंप्रदाय आलेम्हणून ती अशुद्धध्अपवित्र झाली हा अभिजनविशिष्ट .ष्टिकोन धोक्याचा आहेय किंबहुना तो विभाजनवादी असल्यामुळे सर्वथैव त्याज्यच मानायला हवा. या सार्‍या पार्श्वभूमीवर काहीशी स्थूलपणे का होईना, पण मराठी 'जनभाषे' ची कल्पना आपल्याला मांडता येईल: ज्याची ज्याची मातृभाषा मराठी असेल त्याला त्याला सहज समजणारी एकच एक भाषा म्हणजे जनभाषा मराठी ! अशा जनभाषेतूनच साहित्य आणि संस्.ती अधिक हजतेने विकसित होऊ शकते ती तिच्या एकात्मिक व सर्व व्यापी आवाहनामुळे. जनभाषेऐवजी बोलीचा किंवा संस्.तप्रचुर प्रमाण मराठीचा आग्रह धरणारे हे स्वत:ला एकेका मर्यादित समाजगटापुरतेच बंदिस्त करून ठेवत असतात. जनभाषेसारखे त्यांचे आवहन मर्यादित समाजगटापुरतेच बंदिस्त करुन ठेवत असतात. जनभाषेसारखे त्यांचे आवाहन सार्वत्रिक असूच शकत नाही. अर्थात् यात खरा भेद आहे तो वृत्तीचाच. संस्.त किंवा संस्.तप्रचुर मराठी हा अभिजनगौरवाचा विषय बनवून ठेवावा—परिणामी तो जनसामान्यांच्या आकलनापलीकडेच राहावा असे उच्चभ्रूचे भाषिक राजकारण त्यामागे असते. जनसाहित्यकाराची वृत्ती नेमकी याविरुद्ध असते. जो अनुभव आपल्याला जीवनप्रवासात प्राप्त झाला तो विशद स्वरूपात सार्‍या भाषाबंधूंपर्यंत पोहोचावा अशी तळमळच त्याला लागून राहिलेली असते. गोरक्षनाथांची योगाधिष्ठित शुद्ध उपासना प्रवर्तित करण्याची तळमळ, श्रीचक्रधराची जीवोद्धारणाची तळमळ, संत नामदेवाची सामूहिक आत्माविष्कारातून पुरुषार्थ प्रवर्तनाची तळमळ, महात्मा फुल्यांची कष्टकरी— दलित— शोषितांच्या उत्थानाची तळमळ, गाडगेबाबांची गोरगरीब पददलितांच्या उन्नयनाची तळमळ, गांधीजींची स्वयंपूर्ण भारतीय पिढी घडविण्याची तळमळ, सानेगुरुजींची नवभारतासाठी भावसमृद्ध पिढी घडविण्याची तळमळ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची दलितोद्धार तथा मानवी हक्क प्रस्थापनेची तळमळ तसेच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची समृद्ध भातासाठी सत्य—शिवसुंदराची पायिकी करणारा नवा माणूस घडविण्याची तळमळ असे सारे आदर्श त्याच्या या वृत्तीच्या मागे उभे राहून त्याला मार्गदर्शन करीत असतात. त्यामुळे जनसाहित्यकार हा ज्ञानेश्वराप्रमाणे इयेने नवी काव्यभाषा घडविण्याच्या भरीस पडणार नाही किंवा म्हाइंभटाप्रमाणे गुरुआदेश अनुसरत निव्वळ वहाडी बोलीभाषेत अडकूनही राहाणार नाही. विष्णुशास्त्र्यांप्रमाणे तो संस्.तधार्जिणेपण मिरवणार नाही की मोरोपंतांप्रमाणे अभिजनतष्ट्यर्थ रचनाचमत.तीतही रमणार नाही. तो नामदेव—तुकारामांसारखी, शिवशाहीतल्या ग्रामीण शाहीरांसारखी, उतम पेशवाईतल्या जोतिबा फुल्यांसारखी, पत्रकार आंबेडकरांसारखी, ग्रामगीताकार राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांसारखी साधी—सरळ, उत्स्फूर्त जनभाषा वापरून आपल्या अनुभव पारदर्शीपणे शब्दबद्ध करील, जेणेकरून विद्वान प्राध्यापकांपासून तो कष्टकारी श्रमिकांपर्यंत सार्‍या मराठीभाषी जनांप्रति तो

अनुभव सहज संप्रेषित हाईल. आणि हे साधताना मराठीच्या बोलीध्उपभाषांमधील गावरानध नागरी शब्दधन तर तो हक्काने डोहारीलचय शिवाय हिंदी, उर्दू, कानडी, इंग्रजातील प्रचलित शब्दरुपही तो बिनदिक्कत वापरील—आणि तसे वापरतांना तथकथित भाषाशुद्धीच्या ठेकेदारांचे ओझेही मनावर बाळगणार नाही! (जनभाषेच्या शोधात संपादक डॉ. सुभाष सावरकर)

निष्कर्ष:

१. पुणेरी मराठी प्रमाणभाषेवर संस्.तचा प्रभाव असल्यामुळे ती भाषा सर्व सामन्य लोकांना दुर्बोध झाली आहे. त्यामुळेच गोरक्षनाथा पासून तर आधुनिक काळतील संत गाडगेबाबा आणि वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांपर्यंत सर्व संत, साहित्यिक व थोर ह पुरूष्यांनी मराठी भाषेचा वापर केला आहे.

२. पुणेरी भाषा ही मराठी प्रमाणभाषा असल्यामुळे व हाड, नागपूर, झाडी मराठा, खानदेश, कोकणच्या प्रातातील लोकांना पुणेरीभाषा दुर्बोध झाली आहे. त्यामुळे पुण्याचा प्रदेश व वरिल सर्व प्रदेशामध्ये फारमोठी भाषिक दरी निर्माण झाली आहे.

३. प्रमाणभाषा म्हणून पंढरपूर परिसरातील भाषेला मान्यता मिळायला पाहिजे. कारण पंढरपूर हे तिर्थक्षेत्र सर्वांनी केंद्र म्हणून मान्य केले आहे. महाराष्ट्रातील सर्व कानाकोपऱ्यातील संत व वारकरी आषाडी एकादशीला पंढरपूरला येताता संतांची भाषा ही सर्व तळागाळातील सर्व सामान्यांची भाषा आहे ती सर्वांना सुबोध होईल अशी भाषा आहे. तसेच वरिल विवेचन केल्याप्रमाणे महाराष्ट्रातील संतांच्या भाषेवर हिंदी, संस्.त, गुजराती, तामिळ व इतर पोटभाष्यांचा प्रभाव आहे.

४. प्रमाणभाषा म्हणून पंढरपूर परिसरातील भाषेला मान्यता मिळाली तर शाळा, महाविद्यालयातील मराठी विषयाच्या निकालावर जो विपरित परिणाम झाला आहे. तो सुध ाारण्यास मदत होईल.

सदर्भ ग्रंथ सूची :

अं. क्र.	संदर्भीय पुस्तकाचे नाव	लेखकांचे नाव
१	जनभाषेच्या शोधात	संपादक डॉ. सुभाष सावरकर
२	भाषा आणि संस्कृती	संपादक ना. गो कालेलकर
३	भाषाविज्ञान वर्णात्मक आणि ऐतिहासीक	डॉ. मालसे, इनामदार, सोमन
४	सामाजिक भाषा विज्ञान	डॉ. प्रभाकर जोशी. प्रा. चारुलता गोखले
५	मराठी भाषा उदःगम आणि विकास	कृ पा कुळकरणी
६	मराठी भाषा इतिहास आणि भूगोल	ना. गो कालेलकर
७	भाषा विज्ञान परिचय	डॉ. मालसे, इनामदार, सोमन

◆◆◆

कादंबरी लेखन प्रक्रिया शोध आणि बोध

सौ.तनुजा उल्हास ढेरे
एम.ए.मराठी, नेट, सेट, संशोधक अभ्यासक,

कादंबरी हा अर्वाचीन कथनात्मक साहित्यप्रकार. अठराव्या शतकात युरोपात व एकोणिसाव्या शतकात मराठी कादंबरी या वाङःमय प्रकाराचा उदय झाला असे म्हटंले जाते. 'ह. ना. आपटे यांना आपण मराठी कादंबरीचे जनक म्हणत असलो तरी 'यमुनापर्यटन' ही कादंबरी (इ.स.१८५७), बाबा पदमनजी यांनी लिहिलेली मराठीतील, आधुनिक भारतीय भाषांमधली पहिली कादंबरी समजली जाते. गेल्या दिडशे वर्षात मराठी कादंबरीने विविध रूपे धारण केली आहेत. मराठी साहित्यात प्रारंभीच्या कादंबरी कालखंडात सामाजिक व वैचारिक अंगाने लेखन झाले. त्यानंतर कल्पनात्मक, रंजनात्मक व मनोरंजनपर कादंबऱ्यांची यात भर पडत गेली. रा. भि. गुंजीकर यांची 'मोचनगड' ही मराठीतील पहिली ऐतिहासिक कादंबरी आहे असे म्हटंले जाते, पुढे याच काळात ह.ना आपटे यांची 'वज्राघात' ही कादंबरी खूप लोकप्रिय झाली.

आधुनिक जगाच्या बदललेल्या मुल्यव्यवस्थेचा व कादंबरीचा खूप जवळचा संबंध आहे. काळानुरूप कादंबरीचे स्वरूपही बदलत आहे. एक प्रयोग या अंगाने कादंबरी लेखनाकडे पाह्यले जात आहे. साहित्य विश्वातील लेखक नाना विविध प्रयोग करत असतातच. तसे पाहिले तर कादंबरी लेखनाची मराठी साहित्यातील परंपरा खूपच वैविध्यपूर्ण आहे. कादंबरी या लेखनप्रकारात आपण जीवनाचं सारं सार वाचकांसमोर ठेवतो. कादंबरी आपल्याला मागून पुढे आणते. नव्या जाणिवांची, अभिव्यक्तीची, जगण्याच्या पातळीवर जगलेल्या न जगलेल्या श्रृखलांची ओळख कादंबरीतून आपल्याला होते. जगण्याचे व्यापक अनुभव व भान कादंबरी देते. माणूस व अलीकडील काळात समूहभाव केंद्रवर्ती विषय होऊन कादंबरी आकार घेत आहे. जे जीवनाच्या राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, नैसर्गिक, मानसिक इ. बाजूंना स्पर्शून आपल्या समोर त्या कालखंडातील परिस्थिताचा, मानवी संघर्षाचा, प्रश्नांचा एक मोठा पट त्या कालातील कादंबरीतील घटनांमधून मांडत आहे.

आधुनिक मराठी कादंबरीचा उदय, विस्तार व विकास लक्षात घेता हरिभाऊपूर्व अद्‌भुतरम्य कादंबरी, हरिभाऊंची सामाजिक कादंबरी, वा. म. जोशी यांची तात्त्विक व चर्चाप्रधान कादंबरी, श्री. व्यं. केतकर यांची समाजशास्त्रीय कादंबरी, श्री.ज. जोशी यांची 'आनंदी गोपाळ' ही लोकप्रिय मराठी कादंबरी. 'माझी जन्मठेप' हे स्वातंर्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांनी अंदमानात काळ्यापाण्याची शिक्षा भोगत असताना आलेल्या अनुभवांवर लिहिलेले आत्मचरित्रपर लेखन त्यांच्या मलबारांतील 'मोपल्यांचे बंड' आणि 'काळे पाणी' ह्या त्यांच्या दोन कादंबऱ्या अद्ध्भुताचे मोठे आकर्षण होते. द्वारकानाथ माधव पितळे म्हणजेच आपले नाथमाधव यांनी या कालखंडात बोधवादी, ऐताहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. 'वीरधवल' व 'सावल्या तांडेल' या त्यांच्या विशेष गाजलेल्या कादंबऱ्या, 'हेमचंद्र'

रोहिणी ही राजकीय विषयांवरील त्यांची आरंभीच्या मराठी कादंबऱ्यांपैकी एक होय. ना. ह. आपटे, वा.म. जोशी, कुसुमावती देशपांडे, ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, ग. यिं माडखोलकर यांच्या कलात्मक व जीवनवादी कादंबऱ्या, विश्राम बेडेकर, मर्ढेकर, इत्यादींच्या मनोविश्लेषणात्मक व संज्ञाप्रवाहात्मक कादंबऱ्या, श्री. ना .पेंडसे, गो. नी. दांडेकर इत्यादींच्या प्रादेशिक कादंबऱ्या इत्यादींनी कादंबरी विश्व समृध्द केले. साठीच्या दशकात ऐतिहासिक व पौराणिक कादंबरी लेखनात रणजित देसाई, ना. सं. इनामदार, शिवाजी सावंत या लेखकांनी नवे चैतन्य निर्माण केले.

'देवकी' १९६२ ही मधु मंगेश कर्णिक यांची पहिली कादंबरी, 'सूर्यफूल', 'भाकरी आणि फूल', 'वारूळ, जुईली या कादंर्बघ्या, 'संधिकाल' व तारकर्ली या त्यांच्या अलीकडील कादंबऱ्या. मधू मंगेश कर्णिक यांच्या सर्जनशील प्रतिभेचे दर्शन या त्यांच्या कादंबऱ्यातून आपल्या होते. मधु मंगेश कर्णिक यांच्या कादंबरीतील निसर्ग मला जास्त विलोभनीय वाटतो. विभावरी शिरूरकर, अण्णाभाऊ साठे, वि.स.खांडेकर, आचार्य अत्रे, व.पु. काळे, भालचंद्र नेमाडे, रंगनाथ पठारे, श्याम मनोहर, पाचोळाकार रा रं बोराडे, द.ता.भोसले, दि.बा.मोकाशी, जयवंत दळवी, मिलिंद बोकील, आसाराम लोमटे, महेंद्र कदम, प्रणव सखदेव, विक्रम भागवत, माधवी कुंटे इ. कितीतरी नव्या जुन्या लेखकांच्या कादंबऱ्याचा आपल्याला विचार करता येईल. १९६३ हे मराठी कादंबरीच्या इतिहासातील ऐतिहासिक वर्ष म्हणायला हवे कारण यावर्षी आलेल्या 'कोसला'या कादंबरीने मराठी कादंबरीची दिशा बदलली. प्रत्येक लेखकाची शैली वेगळी, घाट वेगळा आणि विषयही वेगळा. कादंबरी ह्या साहित्य प्रकाराला अभ्यासताना त्यासाठी असणाऱ्या करार, काळ, आवाज हे पैलू लक्षात घ्यावे लागतात. ड०. मिलिंद मालशे यांनी साहित्याच्या पायाभूत करार या संकल्पनेनुसार 'कथन करणे' हा कादंबरीचा करार सांगितला आहे. कादंबरी ह्या साहित्य प्रकाराला अभ्यासताना त्यासाठी असणाऱ्या करार, काळ, आवाज हे पैलू लक्षात घ्यावे लागतात. कादंबरीचा आशय, पात्र कालअवकाश, निवेदन पध्दति विस्तार व प्रसरण पावण्याची क्षमता व कादंबरी विषयाच्या अनुभवाच्या समृध्दतेवरून, मर्यादेवरून कादंबरीचा आवाका कादंबरी, लघु कादंबरी का दीर्घ कादंबरी यावरून ठेवते. १९६å नंतर मराठी साहित्यात अनेक साहित्य प्रवाह निर्माण झाले व यातूनच पुढे ग्रामीण, दलित, ख्रिस्ती, मुस्लिम, स्त्रीवादी, अदिवासी इ. साहित्य प्रवाह पुढे आले व साहित्य प्रवाहानुसार कादंबरीचा विस्तार पट वाढत गेला. विज्ञान कादंबरी, सामाजिक कादंबरी अशा विविध अंगाने कादंबरीचा विस्तार होत गेला. अलिकडील काळात अनुवादीत साहित्य प्रकाराचे प्रमाण वाढत आहे मराठी साहित्य परंपरेत अनुवाद प्रक्रियेत कादंबरी या लेखनप्रकारातही विपुल प्रमाणात पाश्चात्य व भारतीय साहित्य कादंबरी प्रकारात अनुवाद झालेले आहेत व होत आहे.

सरते शेवटी कादंबरी लेखन एक प्रयोग म्हणताना, उदाहरणा दाखल येथे माझं कादंबरी लेखन म्हटलं तर प्रयोग वा म्हटंली तर एक सहज प्रक्रिया होती.

कुठलीही गोष्ट जेव्हा आपण आनंदाने करायची ठरवतो तेव्हा त्या गोष्टीचं ओझं वाटत नाही. 'गोष्ट एका वळणावरची' ही कादंबरी प्रकाशीत होणं हा योगायोगच होता. सुरवातीला अगदी छोट्या छोट्या कथेच्या स्वरूपात फेसबुकवर क्रमशः लिहित होते. अन् माझे हे लेखन पाहुनी मला कादंबरी हे सदर क्रमशः लेखनासाठी एका दैनिकासाठी मिळाले. वर्तमानपत्रात एखादी कादंबरी हे सदर लिहायचं म्हटलं की अवघडच कारण एकतर एकसलगता व क्रमशः लिहायचे व त्यात शब्दमर्यादा सांभाळायची. सुरवातीलाच कादंबरीचा पट मी अखलेला होता. नव्वदचा काळ होता. तरूण मुलगा व मुलगी, दोन कुटूंब, क०लेज, गाव, परिसर, वातावरण सर्व आखणी मनात ठरवून, विषयही अगदी मनात बिंबवला होता. मैत्र व प्रेम हा आशय केंद्रबिंदू ठरवून या आशयाच्या आजुबाजूलाच कादंबरी लिहायची ठरवली व ही कादंबरी आकारास आली.

हा माझा पहिलाच प्रयत्न होता, जमेल त्या पध्दतीने विषय, आशय, प्रसंग व पात्र यांच्या संघर्षाद्वारे कादंबरी लेखन करत होते. अगदी सहज मनात कुठलाही हेतू न ठेवता जसं सुचेल तसं मी लिहित होते. एक नवोदित लेखक म्हणून कोणाचेही मार्गदर्शन वगैरे नव्हते. विषय, काल, प्रसंग व पात्राच्या भावानुरूप निसर्गभावाचे वर्णन गुंफत गेले. निसर्ग हा माझ्या लेखनाचा मुख्य प्रेरणास्त्रोत व स्थायीभाव असल्याने त्यात सहजता होती. जसेजसे पात्र, घटना व प्रसंग पुढे सरकत होते तसे कादंबरी लेखन पुढे सरकत होते. कादंबरी लेखनाचा आवाका मोठा असल्याने लिहिताना विषय व्यापक व सामाजिक कसा होईल हे पाहिले. सर्व स्तरातील, वयोगट समोर ठेवून लेखन केलं. त्यानुसार प्रसंगावधान राखून, आशयात वैविध्य ठेवून, संवादत्मकता, नाट्यत्मकता, सौंदर्यअनुभव, तसेच विविध प्रसंग उभे करताना त्यात कल्पकतेने विनोद तर कधी करूण प्रेमळ भावतरंग भरत गेले. पात्रांचे स्वभाव ठरवून न घडवता, ठळक न दाखवता त्यांच्या संवादातून, प्रसंगानुरूप निसर्गरूपातील विविधरुपातून उभे केले.

सुरवातीला कादंबरी हे सदर लिहिताना या लेखाचं पुस्तक वगैरे करायचंय असा विचारही डोक्यात नव्हता. मात्र जेव्हा पुस्तक काढायचं असं ठरलं तेव्हा चालु झाला माझा खरा प्रवास. कादंबरी म्हणजे काय ? कादंबरी लेखन कसे करावे ? कादंबरी कशी लिहावी. आतापर्यंत अनेक साहित्यिकांनी कसे कादंबरी लेखन केले आहे ? कादंबरी लेखनात भाषाशैली, निवेदनशैलीचं नेमकं स्वरूप कसं असतं ? कादंबरीचा घाट कसा असतो ? लघुकादंबरी, दीर्घकादंबरी यातील फरक काय ? असे अनेक प्रश्न मनात उभे राहीले मात्र जसे जसे संदर्भ वाचत गेले तसे तसे प्रश्नांची उत्तरं आपोआपच मिळाली. यासाठी संदर्भ ग्रंथ व कादंबऱ्याचं वाचन केलं. काही कादंबऱ्या अभ्यासल्या, पुन्हा पुन्हा वाचल्या. प्रत्येक कादंबरी पुन्हा नव्याने वाचताना नवीन धागे मिळत गेले व अनेक बारीक–सारीक दुवे उमगले. खरंतर वाचन हेच आपलं लेखन समृध्द करतो व आपल्याला आपली वाट दाखवतो. आजुबाजूच्या परिस्थितीचं, जीवनाचं सजगभान आपल्याला हवंच पण त्याबरोबरच संवेदनशील मनाने मानवी भाव टिपता आले पाहिजेत. त्याचबरोबर डोळस वृत्तीने

कादंबरीचा अभ्यास केला पाहिजे. कुठल्या लेखकाने कसे पात्र, प्रसंग उभे केले आहे ? कसा संघर्ष मांडला आहे ? कुठल्या प्रकारात व कुठल्या विशिष्ट आशयाला अनुरूप लेखन केले आहे ? ती राजकीय, सामाजिक, पौराणिक, ऐताहासिक वा इतर अंगानी जाणारी कादंबरी आहे का ? एकदंरच हा आढावा घेताना अभ्यासू वृत्ती व जिज्ञासा निर्माण झाली. मात्र कधी कधी मागचं सपाट पुढचं पाठ अशी अवस्था होते. कादंबरीतील निवेदन, भाषा, काळ, सुरुवात, मध्य, शेवट अन् संघर्ष, गुंतागुंत अपरिहार्य शेवट यासगळ्या गोष्टी पुढे काय ? काहीच माहिती नसल्याने काय लिहावं हे कित्येक महिने तर समजत नव्हते. मग थोडावेळ जाऊ दयायचे, विचार करायचे व परत लिहायचे. नंतर एक विशिष्ट असा शेवट करायचा ठरवला व त्या अनुषंगाने लेखन करत गेले.

कादंबरी म्हणजे जीवन दर्शन घडविणारी एक शाळाच म्हणा हवंतर व लेखक विद्यार्थी. कादंबरी लेखन करताना आपल्यामध्ये सजीव स्वरुपाची तरल संवेदनशीलता, कल्पनाशक्ती हवी, कादंबरी लेखनासाठी आवश्यक असे शब्द सामर्थ्य, अन् प्रसंगावधान व भान लेखकाकडे हवे. भाषेची उत्तम जाण हवी. प्रमाण भाषा, बोली भाषा, ग्रामीण भाषा, निमशहरी भाषा, इ भाषेतल्या वेगळ्या छटा त्याला कळायला हव्या. घटना व प्रसंग उभारताना, नवनवे प्रयोग करताना, लेखकाकडे निर्दोष कलादृष्टी हवी. लेखकाचे व्यक्तिमत्व समृध्द असले पाहिजे. कादंबरीमधे भूतकाळाचे कथन, वर्तमानाची जाणीव, आणि भविष्याचे स्वप्नं असायला हवे. कादंबरीत मानव, निसर्ग, आणि समाज यांच्या परस्पर सबंधांचे समतोल साधून उत्तम रित्या भाष्य केलेले असावे. लेखक हा एखाद्या प्रसंगाला शरण जाणारा व शरण आणणारा असायला हवा. दूरदृष्टी, अनुभवाची संशोधक वृत्ती व आत्मशोधाची नजर ठेवून, आपल्या अभिव्यक्तीला वळण देऊन परत अनुभवालाच समृध्द करत लेखकाने लेखन करावे, हे लेखन सरावानेच होते. यासाठी सराव खूप महत्वाचा.

लेखकांनी आंधळं अनुकरण करू नये, कंटाळवाणी, समाज विघातक अशी विषयवस्तु निवडू नये, तात्कालिक आकर्षण, तात्कालिक उद्देश नसावे व एकूण वास्तविक्तेचा भान ठेऊनच साहित्य निर्मिती करावी. अमूक अमूक लेखकाची कादंबरी अशा विषयाची व धाटणीची गाजली म्हणून आपणही तसाच प्रयत्न केला तर फसू शकतो. अनुभूतीनुसार व स्वभाव प्रकृतीनुसार लेखन असावे. यासाठी प्रथम लेखकानं स्थिरवृत्तीचं असणं खूप गरजेचं आहे. कादंबरी लेखन ही प्रदीर्घ प्रक्रिया आहे. यासाठी खूप वेळ व मोठी बैठक लागते. कादंबरी लेखनाचा घाट मोठा असल्याने हे लेखन करताना बारीक–सारीक बारकाव्यासह कादंबरीत सर्व विषय वस्तू व प्रसंग, स्वभाव रेखाटावे लागतात, प्रसंग व्यक्तीमधील संघर्ष उभे करावे लागतात. त्यासाठी एकाग्रतेची आवश्यकता लेखकाकडे असली पाहिजे. कादंबरीचा कच्चा आराखाडा कादंबरीचे नाव, कादंबरीतील गाव, ठिकाण, प्रसंग, पात्र, प्रकरणे, प्रसंग यांचा आलेख समोर असावा लागतो. कादंबरी लेखन करताना आपल्या कादंबरीचे आपण एकदोन वेळा पुर्नलेखन करावे. बारीकसारीक

तपशील बारकाईने येतात. व्यक्तिगत आडनाव, भूगोल, जातजमातीचा उल्लेख शक्य तो टाळावा. आपण हाताळलेल्या विषयाबरोबर आशय स्पष्ट असायला हवा. लेखनात तोच तोच मजकूर परत यायला नको. उगाचच वाढवायची कादंबरी म्हणून आत काहीही संदर्भ, अनावश्यक पात्र व प्रसंग घुसडू नयेत, विषय व प्रसंगानुसार लेखन करावे. कादंबरी सारख्या महत्वाच्या लिखानाची प्रक्रिया समजून घेऊन लेखन पूर्ण झाल्यावर आपल्या मित्रांना वाचायला द्यावे व त्यावर चर्चा करावी. त्यांची प्रतिक्रिया घ्यावी. बदल व सुधारणा करण्याची मानसिकता ठेवावी. महत्वाचे म्हणजे जिथं कादंबरी संपते. तिथं काही तरी नव्याचे बीज अंकुरण वाटायला हवे आणि शेवटी कलाकाराला आपल्या निर्मितीनंतर आपल्या रचनेशी अलिप्त होता आलं पाहिजे. कादंबरीकारासाठी हे अती महत्वाचे आहे. नाही तर पुन्हा पुन्हा पुनरावृत्तीची भीती असल्याने पुढे येणाऱ्या साहित्यात नव्याचा अभाव असतो.

कादंबरीत सर्वस्वी काल्पनिक व वास्तविक असे काहीच नसते. ‘कथनात्मक लिखित गद्याचा बऱ्यापैकी दीर्घ म्हणता येईल असा लेखकाने निर्मिलेली नव्या आणि कल्पित वास्तवात वाचकाला गुंतवून टाकणारा रचनाबंध म्हणजे कादंबरी होय.’ असे कॅथरिनथरिन लिव्हर म्हणतात. कादंबरी लिहिताना कादंबरीची भाषा आणि निवेदनाची भाषा महत्वाची. पात्रांची निवेदनाची भाषा, लेखकाची भाषा आणि पात्रांची भाषा कधीही एक नसते, याचे भान लेखकाला सतत असावे लागते. लेखकाने आपली एक स्वतःची लेखनशैली विकसत करून ओळख निर्माण केली पाहिजे. लेखक जेव्हा स्वतःची वापरलेली भाषा, आणि प्रतीकं पुन्हा पुन्हा तो वापरतो, त्यानेच लेखकाची शैली निर्मित होते. कादंबरी लेखनात प्रयोगशीलता खूप महत्वाची असते. विषय मांडणीसाठी या सर्व वरील गोष्टी महत्त्वाच्या. तांत्रिक बाबींची गरज, उत्तम विषयवस्तूंची बांधणी, उत्तम अभिव्यक्तीसाठी गरजेची असते. विषय हा व्यापक असावा. मग मांडणीही तशीच करता येते. आशय हा आकाशा सारखा भव्य असायला हवा. पण आशय मांडत असताना निर्मितीच्या कठीण प्रवासातून जावे लागते. आणि चिंतनानंतरच आशय प्राप्त होतो. म्हणून लेखकाने चिंतनशीलता वाढवायला हवी. चिंतनशीलता वाढल्याने नवीन ज्ञान व अनुभवाचा मार्ग सापडतो. ग्रामीण आणि नागर क्षेत्र साहित्य वेगवेगळे नाही, ते साहित्यच आहे. त्यात भेदाभेद करू नये. विनाकारण एका संकल्पनेच्या वादात अडकू नये. लेखक एका सीमा रेषेत आणि मर्यादेत अडकतो. ’कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली विस्तृत संरचना मांडणारी अनेक पात्र, प्रसंग व आशय सूत्रे असलेली अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे झुकलेली अशी साहित्यकृती.’ संपूर्ण कालाचा किंवा समाजाचा छेद कादंबरीत घेतलेला असतो असे भालचंद्र नेमाडे म्हणतात.

हा शोधनिबंध लिहित असताना कादंबरी लेखन संकल्पना व स्वरूप अशा अंगाने विषय मर्यादित करून सारांश रूपाने ऐताहासिक वाटचाल, संकल्पना व स्वरूप मांडले आहे व रचनेच्या दृष्टिकोनातून कादंबरी प्रक्रिया स्पष्ट करताना एक

लेखक या भूमिकेतून माझ्या कादंबरी लेखनाचे उदाहरण दिले आहे. खरं तर प्रयोगशील कादंबरी म्हणताना एखादा विशिष्ट विषय,आशय, घटना, प्रसंग अथवा कालखंड समोर ठेवून वास्तवाची मांडणी करण्यासाठी आवश्यक तिथे कल्पकतेचा वापर करावा आणि लिहावे हे प्रत्येक लेखकाच्या अनुभवावर व त्यांच्या भूमिकेवर आहे. की नेमकं त्याला काय व कसे मांडायचे आहे ? काय सांगायचे आहे ?

एक रसिक म्हणून कादंबरी वाचत असताना वाचक लेखकाचा हात धरून चालत असतो. म्हणून वाचकाला गुंतवून ठेवण्यात लेखकाचे कौशल्य असायला हवे. कादंबरीमध्ये विशिष्टता हवी, वेगळे पणा हवा. सामान्यातून असामान्यत्वाकडे वळवणारी ही कादंबरी. माणसे वर्तमान जगून निघून जातात लेखक वर्तमानावर स्वतःलां आणि जगाला नोद्वतो, त्या नोंदी भविष्यातही टिकून राहतात कादंबरी लेखन म्हणजे सामाजिक इतिहास नोंदवून ठेवणे पण यासाठी लेखकाला स्वतःचे आत्मपरीक्षण गरजेचे असते कारण लेखन हे स्वान्तःसुखाय प्रक्रिया नसून जबाबदारीची प्रक्रिया आहे आणि लेखकाने ती पेलायला हवी. कादंबरीचा पारंपारिक रचनांवर नाकारून स्वतःचा नवा रचनाबंध निर्माण करू पाहणाऱ्या कादंबरीला ' प्रयोगशील कादंबरी' असे म्हणता येते. राजन गवस यांच्या 'चौडकं', 'भंडेरभोग', 'कळप', 'ब–बळीचा', रवींद्र शोभणे, 'पांढरे हत्ती', आणि 'अश्वमेध', कृष्णा खोत, 'धूळमाती', विलास सारंग, ' एन्कीच्या राज्यात', प्रवीण बांदेकर 'चाळेगत', अ०लिम्पिक फ०र्म', अलिकडील काळात भरकटेश्वर ऋषीकेश पाळंदे, 'फेसाटी' नवनाथ गोरे, 'मोघपुरुस' प्रतीक पुरी, श्रुती आवटे 'ल०ग आउट', मेघना पेठे,'नतिचरामि, 'निळ्या डोळ्यांची मुलगी 'शिल्पा कांबळे, 'जू' ऐश्वर्य पाटेकर, 'बगळा' प्रसाद कुमठेकर, 'नाभितून उगवलेल्या वृक्षाचं रहस्य' प्रणव सखदेव, 'स्वतःला फालतू समजण्याची गोष्ट' अवधूत डोंगरे, 'सिंगल मिंगल' श्रीरंजन आवटे, 'पांढरकवड्या' विजय जाधव, 'दप्तर' अशोक कौतिक कोळी व अलिकडे आलेली रंगनाथ पठारे यांची 'नामुष्की स्वागत', 'सातपाटील कुलवृत्तांत" या व इतर काही कादंबऱ्या पाहता मराठी कादंबरीतील अभ्यासपूर्ण प्रयोगशीलता उत्तरोत्तर वाढत आहे असे दिसून येत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) थोरात हरिश्चंद्र, कादंबरी : एक साहित्यप्रकार, पहिली आवृत्ती, शब्द पब्लिकेशन, मुंबई, २०१०

२) मराठी वाङःमयाचा इतिहास, खंड सातवा, १९५० ते २०००, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे

३) स्त्री लिखित मराठी कादंबरी, अरुणा ढेरे(संपा.), पद्मगंधा प्रकाशन, नागपूर, २०१३

४) मिलिंद स. मालशे, 'साहित्यप्रकाराची संकल्पना', समाविष्ट, साहित्यः अध्यापन आणि प्रकार, (संपा.) श्री.पु.भागवत आणि इतर, मौज प्रकाशन व पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९८७

५) साहित्य कादंबरी विशेषांक, अशोक बेंडखळे (संपा.) मुंबई मराठी साहित्य संघ, २०१६

६) प्रदक्षिणा खंड १, कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे

◆◆◆

भारतातील पीक विमा योजनांचा अभ्यास

मार्गदर्शक : डॉ.नेहा नलावडे
श्री शाहू मंदिर महाविद्यालय, पर्वती, पुणे

संशोधक : प्रशांत जीवन आरसुळ
श्री शाहू मंदिर महाविद्यालय, पर्वती, पुणे

गोषवारा : भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्वाचे स्थान आहे. भारतीय शेती निसर्गावर अवलंबून असून मोठ्या प्रमाणात पारंपारिक पद्धतीने केली जाते त्यामुळे शेतकऱ्यांना अनेक जोखमींना सामोरे जावे लागते. शेतकऱ्यांचं जोखमीचे प्रमाण कमी करून पिकांना विमा संरक्षण आणि शेतकऱ्यांना आर्थिक स्थेर्य मिळावे म्हणून देशात विविध पीक विमा योजना सुरु करण्यात आल्या आणि चालू देखील आहेत. प्रस्तुत लेखात भारतातील पिक विमा योजनांचा अभ्यास केला आहे.

अभ्यासपद्धती:

सदर अभ्यास हा दुय्यम स्त्रोत/साधन सामग्रीवर आधारित असून दुय्यम साधन सामग्रीमध्ये संदर्भग्रंथ, पुस्तके, महाराष्ट्र शासनाचे अहवाल, विविध लेख, वृत्तपत्रे, नियतकालिके, लोकराज्य, योजना त्यातील प्रकाशित लेख इत्यादींचा संदर्भ साहित्य म्हणून वापर केलेला आहे.

अभ्यासाचीउद्दिष्ट्ये:

- भारतातील विविध पिक विमा योजनांचा अभ्यास करणे.
- भारतात सध्या चालू असलेल्या प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेचा अभ्यास करणे.

प्रस्तावना

प्रस्तुत लेखात भारतात लागू केलेल्या पिक विमा योजनांचा अभ्यास केला आहे. नव्याने सुरू करण्यात आलेल्या पंतप्रधान पीक विमा योजनेसंदर्भात सविस्तर चर्चा करण्याआधी यापूर्वीच्या कृषी विमा योजनांचा ऐतिहासिक आढावा घेऊ.नैसर्गिक आपत्तीचा फटका नेहमीच शेती उत्पादनाला बसत आला आहे, शेतकऱ्यांनी केलेल्या उत्पादनाचा किमान खर्च पिक विम्याच्या माध्यमातून मिळावा हा एक एवढाच उद्देश पिक विमा धोरणाच्या मागे नाही तर, पुढील हंगामात शेतकऱ्यांना शेती उत्पादन घेताना आर्थिक स्थैर्य व बळ मिळावे हा उद्देश यामागे आहे. शेती पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहे त्यामुळे शेतीतून पिकांचे उत्पन्न किती मिळेल याची अनिश्चितता आहे. कृषी उत्पन्नाची अनिश्चितता असल्यामुळे राज्यसंस्थेने पीक विम्याचे धोरण अवलंबले आहे. हवामान, पाऊस, नैसर्गिक आपत्ती यांपासून पिकाचे संरक्षण करण्यासाठी व पिकापासून उत्पन्नाची हमी मिळावी यासाठी पीक विम्याचे धोरण आखण्यात आले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका व जपानने आपल्या देशातील कृषी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक व्हावी व शेतकऱ्यांना पीक उत्पन्नाची हमी मिळावी यासाठी १९३० च्या दशकात सुरुवातीला पिक विमा धोरण अवलंबले. पुढे Food and Agriculture Organization (FAQ) ने सदस्य राष्ट्रांना पिक विम्याचे धोरण स्वीकारण्यास प्रोत्साहित केले. काही राष्ट्रांनी १९६०-७० च्या दशकापर्यंत

पिक विमा धोरणाचा अवलंब केला, Food and Agriculture Organization (FAQ) ने पिक विमा या विषयावर अशा राष्ट्रांची परिषद १९६६,१९६९,१९७२ व १९७४ मध्ये आयोजित केली होती. पुढे United Nations Conference on Trade and Develpment (UNCTAD) आणि World Bank या संस्थांनी पुढाकार घेऊन विकसनशील राष्ट्रात पिक विमा धोरण राबवण्याचे निश्चित केले. या पार्श्वभूमीच्या आधारावर विकसित, विकसनशील व अविकसित राष्ट्रांनी पिक विमा धोरण स्वीकारले. पुढे कॅनडा, इस्राईल, दक्षिण आफ्रिका इत्यादी देशांनी कृषी उत्पन्न वाढवण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांना पिकांच्या संरक्षणासाठी National Disaster Funds सुरू केले. याच काळात युरोपियन राष्ट्रांनी आपल्या आर्थिक धोरणात पीक विम्याच्या मुद्दा केंद्रस्थानी ठेवला यातूनच शेतीचा पिक विमा काढणे अनिवार्य केले गेले. विकसित देशाप्रमाणे विकसनशील व मागास राष्ट्राने देखील आपल्या देशात पीक विम्याचे धोरण अंगिकारले यात सायप्रस, ग्रीस, पोर्तुगाल, भारत, पाकिस्तान, फिलिपीन्स, श्रीलंका, केनिया, ब्राझील, चिली, मेक्सिको इत्यादी देशांचा समावेश होतो.

- **स्वातंत्र्यपूर्व काळ**

स्वतंत्र भारतात १९४७-४८ सालापासून पिक विमा धोरणाची चर्चा सुरू झाली होती. भारत स्वतंत्र होण्यापूर्वी देशात पिक विमा योजनेचे काही संदर्भ मिळतात. त्यावेळेस योजनेचे स्वरूप राष्ट्रीय नव्हते तर काही प्रांतांमध्ये पीक विमा योजनेची अंमलबजावणी केली जात होती. याबाबत दोन संदर्भ मिळतात पहिला संदर्भ जे. एस. चक्रवर्ती यांच्या पुस्तकात येतो. त्यांनी १९२० साली 'Agriculture Insurance – Practical Scheme Suited to Indian Conditions' हे पुस्तक लिहिले. त्यात प्रामुख्याने म्हैसूर प्रांतात 'वर्षा विमा' (Rain insurance) सुरू करण्याची शिफारस केली होती. तर दुसरा संदर्भ हा देवास प्रांतातील आहे १९४३ साली मध्य प्रदेशातील देवास प्रांतात पिक विमा शेतकऱ्यांना अनिवार्य केला होता

- **स्वातंत्र्योत्तर काळ**

देश स्वतंत्र झाल्यानंतर कृषी विमा धोरणाचा गंभीरपणे विचार करण्यात आला व त्या अनुषंगाने योजना देखील आखण्यात आल्या. १९४७ साली तत्कालीन कृषी व अन्नपुरवठा मंत्री डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी देशात पीक व जनावरांसाठी योजना त्वरित लागू करण्याचे जाहीर केले. त्यानुसार ऑगस्ट १९४८ मध्ये एका अभ्यास गटाची नेमणूक करण्यात आली. या अभ्यास गटाने १९५० साली 'Problem of Crop Insurance Under Indian Conditions' हा अहवाल सादर केला. या अभ्यास गटाने दोन पथदर्शी प्रकल्प राज्यांसाठी प्रस्तावित केले. पण मर्यादित संसाधन यामुळे या प्रकल्पांची अंमलबजावणी होऊ शकली नाही.

- **पिक विमा धोरणाची आखणी**

केंद्र सरकार तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत (१९६१-१९६६) पिक विमा धोरणाचा स्वीकार केला होता. नियोजन समितीच्या कृती गटाची पंचवार्षिक योजनेत पिक विमा धोरणाचा अवलंब करण्याची इच्छा नव्हती पण याच काळात पंजाब राज्य सरकारने आपल्या राज्यात पिक विमा धोरण स्वीकारले होते. पंजाबने राज्याच्या काही भागात योजनेची अंमलबजावणी सुरू करून शेतकऱ्यांना पीक विमा उतरवणे अनिवार्य केले होते, त्यामुळे पंचवार्षिक योजनेत पिक विमा धोरणाचा अवलंब करण्यात आला पण १९६५ साली पंजाब राज्य सरकारने पिक

विमा योजना बंद केली कारण राज्यातील बहुतांश भाग हा सिंचनाखाली असल्यामुळे योजनेचा प्रत्यक्ष फायदा शेतकऱ्यांना होत नव्हता.

केंद्र सरकारने १९६५ साली पिक विमा विधेयक संसदेत मांडले त्यानुसार विधेयकाचा मसुदा राज्य सरकारकडे पाठवून अभिप्राय मागविले. केंद्र सरकारने सन १९७० मध्ये पिक विमा विधेयक व विमा धोरणाच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेचा अभ्यास करण्यासाठी डॉ. धरम नारायण यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने १९७१ साली आपला अहवाल केंद्र सरकारला सादर केला. या समितीने पीक विमा योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे देशावर आर्थिक बोजा वाढेल असे नकारात्मक मत व्यक्त केले. समितीच्या या शिफारसीमुळे मागील दोन दशकात पिक विमा धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी करण्यात आलेले सर्व प्रयत्न मागे पडले.

- **पीक विमा योजनेचा पथदर्शी प्रयोग**

वि. म. दांडेकर यांनी घेतलेल्या भूमिकेतून देशपातळीवर पिक विमा धोरण पुढे आले. यातून National Agriculture Scheme अस्तित्वात आली. १९७६ मध्ये वि. म. दांडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीने भारतातील पीक विमा योजने धोरणाचा आढावा घेऊन डॉ. धरम नारायण समितीची समीक्षा करून देशात पिक विमा धोरणाच्या अंमलबजावणीचा आग्रह धरला. दांडेकर समितीने १९७६ साली आपला अहवाल General Insurance Corporation of India (GIC) ला सादर केला. General Insurance Corporation of India (GIC) ने पीक विमा योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी एका पथदर्शी प्रकल्पाची आखणी केली. १९७९-८० मध्ये तीन राज्यात हा प्रकल्प राबविण्यात आला व पुढे १९८४-८५पर्यंत आणखी बारा राज्यांमध्ये पिक विमा योजना सुरू केली. या पथदर्शी विमा योजनेत पीक विमा हप्ता दर पाच ते दहा टक्के इतका ठेवण्यात आला होता, तर पिक विमा उतरवणे शेतकऱ्यांना ऐच्छिक करण्यात आले होते. सन १९७९ मध्ये पिक विमा काढणाऱ्यांचा आकडा १६,००० होता, तर १९८४-८५ पर्यंत यात वाढ होऊन ४,४७,००० पर्यंत हा आकडा पोहोचला. १९८५ मध्ये योजनेचा हा पथदर्शी प्रयोग थांबविण्यात आला.

- **सर्वकष पिक विमा योजना १९८५-९९ (The Comprehensive Crop Insurance Scheme)**

सन १९८५ सालापासून राष्ट्रीय पातळीवर (The Comprehensive Crop Insurance Scheme) (CCIS) हीपिक विमा योजना राबवण्यात आली. या योजनेच्या माध्यमातून तृणधान्य, कडधान्य व तेलबिया इत्यादी पिकांची हमी घेण्यात आली. पिकाचा विमा हप्ता दर देशभर एकच ठेवण्यात आला. गहू, भात व इतर भरड धान्य पिकांसाठी विमा दर २ टक्के इतका ठेवण्यात आला, तर तेलबिया व कडधान्य पिकांचा विमा हप्ता दर १ टक्के इतका ठेवण्यात आला. कर्जदार शेतकऱ्यांना ही पीक विमा योजना अनिवार्य केली. अल्पभूधारक व अत्यल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या पीक विमा हप्ता दरापैकी ५० टक्के पीक विमा राज्य व केंद्र सरकारकडून भरण्यात येईल. या योजनेच्या नुकसानभरपाई मोजमापाचे एकक हे अनुसूचित क्षेत्र ठेवण्यात आले. राज्य सरकारला आपल्या राज्यात अनुसूचित क्षेत्र निश्चित करण्याचे अधिकार देण्यात आले. हे एकक जिल्हा, तालुका किंवा मंडळ यापैकी कोणते असावे हे ठरवण्याचे अधिकार संबंधित राज्य सरकारांना देण्यात आले.

- **प्रायोगात्मक पीक विमा योजना (The Experimental Crop Insurance Scheme) (ECIS)**

सन १९९२मध्ये सर्वकष पीक विमा योजनेची अंमलबजावणी सुरू असताना केंद्र सरकारने The Experimental Crop Insurance Scheme चा मसुदा तयार केला. सर्व शेतकऱ्यांना पीक विमा योजनेचा लाभ कसा घेता येईल या उद्देशातून या योजनेचा प्रस्ताव करण्यात आला होता. या योजनेचा मसुदा प्रत्येक राज्य सरकारकडे पाठवण्यात आला. राज्य सरकारांची संमती मिळाल्यानंतर १९९७ सालच्या रब्बी हंगामात या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात आली. एका राज्यातून प्रत्येकी एक जिल्हा या प्रयोगात्मक पीक विमा योजनेसाठी निवडण्यात आला. या योजनेत कर्जदार शेतकऱ्यांबरोबर बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांना पीक विमा उतरवता येत होता. या योजनेत अल्पभूधारक व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना पीक विमा हप्ता भरण्याची जबाबदारी राज्य व केंद्र सरकारकडे होती.

राष्ट्रीय कृषि विमा योजना१९९९-२०१५ (National Agriculture Insurance Scheme)

केंद्र सरकारने १९९९ पासून राष्ट्रीय कृषी विमा योजना कार्यान्वित केली. या योजनेची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी Agriculture Insurance Company of India (AIC)कडे सोपवण्यात आली. या योज्नेत तृणधान्य, कडधान्य, तेलबिया, नगदी पिके, फळपिके यांचा समावेश करण्यात आला. कर्जदार व बिगर कर्जदार शेतकरी या योजनेअंतर्गत पिक विमा काढू शकत होते. यात कर्जदार शेतकऱ्यांना पीक विमा उतरवणे अनिवार्य करण्यात आले होते, तर इतर शेतकऱ्यांना पीक विमा काढणे ऐच्छिक करण्यात आले. खरीप हंगामातील तृणधान्ये पिकासाठी 2.5%, तेलबिया पिकांसाठी 3.5% विमा हप्ता दर निश्चित करण्यात आला तर रब्बी हंगामासाठी २% इतका विमा हप्ता दर ठेवण्यात आला होता. अल्पभूधारक व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांचा ५० टक्के पीक विमा हप्ता दर केंद्र शासन व राज्य शासनाकडून समप्रमाणात अर्थात 25% : 25% या प्रमाणात भरण्यात येत होता.

पीक विमा योजनेत खाजगी विमा कंपन्यांचा प्रवेश

ऑक्टोबर २००० मध्ये केंद्रसरकारने पहिल्यांदा General Insurance मध्ये खाजगी कंपन्यांना विमा उतरवण्यासाठी परवानगी दिली. यात रिलायन्स, टाटा-एआयजी, रॉयल सुंदरम, इफ्को टोकियो,बजाज आलियांज, आय सी आय सी आय लोम्बार्ड, एचडीएफसी, चोलामंडलम, इ सी जी एस आणि स्टार हेल्थ इत्यादी खाजगी विमा कंपन्यांना परवानगी देण्यात आली पण यातील दोन कंपन्या पीक विमा क्षेत्रात उतरल्या. यात सन २००३ साली आयसीआयसीआय लोम्बार्ड ही कंपनी वर्षा पिक विमा योजनेत सहभागी झाली. सन २००४ साली इफ्को टोकियो जनरल इन्शुरन्स ही कंपनी पिक विमा क्षेत्रात सहभागी झाली. केंद्र सरकारच्या विमा क्षेत्रात खाजगी विमा कंपन्यांना प्रोत्साहन देण्याच्या धोरणातून सार्वजनिक खाजगी सहभागाचे तत्व उदयास आले. सार्वजनिक खाजगी तत्त्वातून विमा क्षेत्रात तीन मॉडेल पुढे आले:

१. अंमलबजावणी यंत्रणा म्हणून काम करणे : या मॉडेलमध्ये खाजगी विमा कंपनी शासनाच्यावतीने विमा योजनेची अंमलबजावणी यंत्रणा म्हणून काम करेल. पिक विमा योजनेतील सर्व खर्च यात प्रशासकीय खर्च, विमाहप्ता, योजनेचा प्रचार प्रसाराचा खर्च शासन करेल व विमा कंपनी केवळ अंमलबजावणी यंत्रणा म्हणून काम करेल.

२. विमा कंपनी पिकाची पूर्णपणे जोखीम स्वीकारेल. यात पीक विमा हप्ता दराचे प्रमाण अधिक असेल. पिक विमा हप्त्यात शासनाचे अनुदान अपेक्षित आहे. पीक विमा कंपन्यांना अधिक स्वातंत्र्य असेल.

३. तिसरे मॉडेल हे वरील दोन मॉडेल चे संमिश्र स्वरूप असेल. पिक विमा हप्ता दर यासाठी शासनाने अनुदान मिळेल. पिकाचा जोखीम स्तर काही प्रमाणात पीक विमा कंपन्यांवर असेल तर अधिक जोखमीचा भाग हा शासनावर असेल.

वरील तिन्ही मॉडेलचा विचार केला तर आजची पंतप्रधान पिक विमा योजना तिसऱ्या मॉडेलनुसार आखण्यात आल्याचे दिसून येते. अमेरिकेत पीक विम्याचे जे मॉडेल आहे त्यात पिक विमा कंपनी व शासन यांच्या धोरणांवर नियंत्रण करणारी यंत्रणा अस्तित्वात आहे. भारतात अशी रिस्क मॅनेजमेंट एजन्सी यंत्रणा अस्तित्वात नाही.

- **शेतकरी उत्पन्न विमा योजना२००३-२०१४ (Farmer Income Insurance Scheme-FIIS)**

राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेत शेतकऱ्यांच्या पीक उत्पादकतेच्या संरक्षणाची हमी शासनाने घेतली आहे पण शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाची हमी पीक विमा योजनेतून घेण्यात आली नाही. केंद्र शासनाने शेतकऱ्यांच्या पीक उत्पादकते बरोबरच शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाची हमी या नव्या योजनेच्या माध्यमातून घेतली. केंद्र शासनाने रब्बी २००३-०४ पासून देशातील ८ राज्यातील १७ जिल्ह्यांमध्ये शेतकरी उत्पन्न विमा योजना सुरू केली. शेतकऱ्यांना उत्पादनाबरोबरच पिकांच्या हमी भावात संरक्षण देण्यात यावे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश होता. शेतकरी उत्पादनाची तसेच उत्पादन झालेल्या पिकांना योग्य दर मिळण्याची जोखीम घेऊन शेती करत असतो, त्यामुळे शासनाने या योजनेच्या माध्यमातून त्याच्या उत्पन्नाच्या संरक्षणाची हमी घेतली. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाची हमी म्हणजे ज्या पिकाचा विमा शेतकऱ्याने भरला आहे त्या क्षेत्रातून येणारे संबंधित पिकाचे उत्पन्न व बाजारात विकासासाठी शासनाने घोषित केलेले आधारभूत हमी मूल्य गृहीत धरून शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्त १२० टक्के किंवा कमीत कमी ८० टक्के इतकी हमी मिळण्याची तरतूद या योजनेत करण्यात आली होती.

हवामान आधारित पीक विमा योजना२००७ (Weather Based Crop Insurance Scheme : WBCIS)

पर्जन्यमान व हवामानातील चढ-उतार या घटकांचा पिकांच्या स्थितीवर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम होतो. पिकाची पेरणी केल्यापासून पिकाचे उत्पन्न येईपर्यंत अपुरा पाऊस, अतिवृष्टी, दोन पावसातील खंड, अति उष्णता, अति थंडी यामुळे शेतकऱ्यांच्या पिकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यास संरक्षणाची हमी हवामान आधारित पीक विमा योजनेच्या माध्यमातून मिळावी यासाठी प्रस्तुत योजना केंद्र शासनाने सन २००७ च्या खरीप हंगामामध्ये आणली. सन २००३ मध्ये हवामान आधारित पीक विमा योजना पथदर्शी प्रयोग म्हणून आंध्रप्रदेशातील मेहबूब नगर मध्ये राबवण्यात आली. यानंतर कर्नाटक, राजस्थान या राज्यात ही योजना सुरू करण्यात आली. सन २००५ मध्ये केंद्र शासनाने १० राज्यातील पर्जन्यछायेच्या खालील १४३ जिल्ह्यांमध्ये 'वर्षा विमा' या नावाने पिक विमा योजना सुरू केली. या प्रयोगानंतर सन २००७ मध्ये केंद्र सरकारने पुनर्रचित हवामान आधारित पीक विमा योजना राष्ट्रीय पातळीवर राबवली.

- **सुधारित राष्ट्रीय कृषी विमा योजना २०१०-२०१३**

केंद्र शासनाने ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत सुधारीत कृषि विमा योजना अमलात आणली. २०१० ते २०११ या सालच्या रब्बी हंगामापासून देशातील ५० जिल्ह्यांमध्ये सुधारित राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेची अंमलबजावणी सुरू केली. सुधारित कृषी विमा योजनेत शेतकऱ्यांना ७५ टक्के पर्यंत पीक संरक्षणाची हमी देण्यात आली. शेतकऱ्यांनी पीकनिहाय कमीत कमी २ टक्के तर अधिकाधिक ६ टक्के पीक विमा हप्ता

भरल्यानंतर उर्वरित विमा हप्ता केंद्र शासन व राज्य शासन समप्रमाणात भरेल. या योजनेत मुख्य पिकांसाठी पीक कापणी प्रयोगासाठी गाव हे मोजमापाचे एकक निश्चित करण्यात आले, तर दुय्यम पिकासाठी मंडळ हे मोजमापाचे एक ठेवण्यात आले होते. २०१६ साली राष्ट्रीय कृषी विमा कार्यक्रमाचे काही बदलांसह रूपांतर पंतप्रधान पिक विमा योजनेत केले. पंतप्रधान पिक विमा योजना पूर्वीची राष्ट्रीय कृषी विमा योजना व सुधारित राष्ट्रीय कृषी विमा योजना या योजनांमध्ये कोणत्या बाबतीत फरक दिसून येतो ते पुढील तक्त्याच्या आधारे सांगता येईल.

- **प्रधानमंत्री पिक विमा योजना २०१६**

२०१६ साली सुरू करण्यात आलेला पंतप्रधान पीक विमा योजनेबाबत जाणून घेण्यासाठी भारतातील पिक विमा धोरण व पूर्वीच्या पीक विमा योजनांचा संक्षिप्त ऐतिहासिक आढावा घेणे आवश्यक आहे त्यामुळेच या प्रकरणात भारतातील पिक विमा धोरण वि.म. दांडेकर यांचे या धोरणनिश्चीतीतील योगदान तसेच भारतातील विविध कृषी विमा योजना यांची चर्चा केली आहे. त्या पार्श्वभूमीवर पंतप्रधान पीक विमा योजनेतील तरतुदी आणि तिची वैशिष्ट्ये यांचे आढावा घेतला आहे पंतप्रधान पिक विमा योजना २०१६ पासून देशभर लागू झाली. केंद्रीय मंत्रिमंडळाने १३ जानेवारी २०१६रोजी या योजनेची घोषणा केली आणि ही योजना राष्ट्रीय पातळीवर सन २०१६च्या खरीप हंगामापासून लागू झाली. या योजनेचे वैशिष्ट्य म्हणजे कमीत कमी विमा हप्ता खरीप हंगामातील पिकांचा विमा काढण्यासाठी शेतकऱ्यांना २ टक्के दराने विमा हप्ता, तर रब्बी हंगामातील पिकांसाठी १.५टक्के दराने विमा हप्ता तर नगदी व फळपिकांसाठी ५ टक्के दराने विमा हप्ता भरण्याची तरतूद आहे. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे शासकीय विमा कंपन्या व्यतिरिक्त खाजगी विमा कंपन्यांना पीक विमा क्षेत्रात अधिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे. केंद्र शासनाने आपल्या निवेदनात म्हटल्याप्रमाणे ही नवी पिक विमा योजना पूर्वीच्या पिक विमा योजना पेक्षा अधिक सरस आहे, तसेच विमा हप्ता दर हा पूर्वीच्या शासकीय विमा योजने पेक्षा कमी आहे, तसेच पिकांच्या संरक्षणाची व्याप्ती या योजनेत वाढवली आहे

योजनेची उद्दिष्ट्ये :

१. नैसर्गिक आपत्ती, किड आणि रोगासारख्या अकल्पित प्रतिकूल परिस्थितीमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना विमा संरक्षण देणे.
२. पिकांच्या नुकसानीच्या अत्यंत कठीण परिस्थितही शेतकऱ्यांचे स्थेर्य अबधीद राखणे.
३. शेतकऱ्यांना नाविन्यपूर्ण व सुधारित मशागतीचे तंत्रज्ञान व सामुग्री वापरण्यास प्रोत्साहन देणे.
४. कृषि क्षेत्रासाठीच्या पात पुरवठ्यात सातत्य राखणे, जेणेकरून उत्पादनातील जोखमीपासून शेतकऱ्यांच्यासंरक्षणाबरोबरच अन्नसुरक्षा, पिकांचे विविधीकरण आणि कृषिक्षेत्राचा गतिमान विकास व स्पर्धात्मकतेत वाढ हे हेतू सध्या होण्यास मदत होईल.

योजनेची प्रमुख उद्दिष्ट्ये :

१. प्रधानमंत्री पिक विमा योजना कर्जदार तसेच बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांना ऐच्छिक असेल.
२. सदरची योजना ही अधिसूचित केलेल्या क्षेत्रातील अधिसूचित पिकांसाठी असेल.
३. अधिसूचित क्षेत्रातील अधिसूचित पिकांसाठी खातेदारांचे व्यतिरिक्त कुळाने अगर भाडेपट्टीने शेती करणारे शेतकरी या योजनेचा लाभ घेण्यास पत्र आहेत.

४. या योजनेअंतर्गत जिल्ह्यातील ज्या पिकासाठी विमा कंपनीने वास्तवदर्शी विमा हप्ता दर ३० टक्के पेक्षा जास्त नमूद केला आहे, त्यापिकांसाठी वाढीव विमा हप्ता अनुदान भर राज्य शासनावर राहणार आहेशेतकऱ्यांवरील विमा हप्त्याचा भार कमी करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी भरावयाचा विमा हप्ता खरीप टक्के २हंगाम्साठी , रबी हंगामासाठी १टक्के ५तसेच खरीप व रब्बी हंगामातील नगदी पिकांसाठी टक्के असा ममर्यादित ठेवण्यात आला आहे.

५. या योजनेंतर्गत खरीप हंगाम व रब्बी हंगाम २०२०२१-, खरीप हंगाम व रब्बी हंगाम २०२१२२-, खरीप हंगाम व रब्बी हंगाम २०२२क्के ट ७०या तीन वर्ष करिता जोखीमस्तर सर्व अधिसूचित पिकांसाठी २३-.असा निश्चित करण्यात आला आहे

६. अधिसूचित क्षेत्रातील अधिसूचित पिकांचे उंबरठा उत्पन्न हे मागील ७ वर्षापैकी सर्वाधिक उत्पन्नाच्या ५ वर्षाचे सरासरी उत्पन्न गुणिले त्या पिकाचा जोकिंस्तर विचारात घेऊन निश्चित केला जाईलउंबरठा . र असेल तसेच विमा कंपनीने सादर केलेले विमा हप्ता दरही हावर्षाकरिता स्थि ३उत्पन्न हे संपूर्ण संपूर्ण ३ वर्ष कालावधी करिता स्थिर असेल.

७. योजनेअंतर्गतखरीपहंगामाकरिता खालील जोखमीच्या बाबींचा समावेश करण्यात आला आहे .

- हवामान घटकांच्या प्रतिकूल परिस्थितीमुळे पिकांची पेरणी किंवा लावणी न झाल्यामुळे होणारे नुकसान
- पिकांच्या हंगामामध्ये हवामानातील प्रतिकूल परिस्थितीमुले पिकांचे होणारे नुकसान.
- पिक पेरणीपासून काढणीपर्यंतच्या कालावधीत नैसर्गिक आग, वीज कोसळणे, गरपीठ, वादळ, चक्रीवादळ, पूर, क्षेत्र जलमय होणे, भूस्खलन, दुष्काळ, पावसातील खंड, किड व रोग इत्यादी बाबींमुळे उत्पन्नात होणारी घट.
- स्थानिक नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणारे नुकसान.
- नैसर्गिक कारणांमुळे पिकांचे काढणीपश्च्यात होणारे नुकसान.

८. योजनेअंतर्गतरब्बी हंगामाकरिताखालील जोखमीच्या बाबींचा समावेश करण्यात आला आहे .

- पिकांच्या हंगामामध्ये हवामानातील प्रतिकूल परिस्थितीमुळे पिकांचे होणारे नुकसान.
- पिक पेरणीपासून काढणीपर्यंतच्या कालावधीत नैसर्गिक आग, वीज कोसळणे, गरपीठ, वादळ, चक्रीवादळ, पूर, क्षेत्र जलमय होणे, भूस्खलन, दुष्काळ, पावसातील खंड, किड व रोग इत्यादी बाबींमुळे उत्पन्नात होणारी घट.
- स्थानिक नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणारे नुकसान.
- नैसर्गिक कारणांमुळे पिकांचे काढणीपश्च्यात होणारे नुकसान.

योजनेत समाविष्ट पिके:

पिक वर्गवारी	खरीप हंगाम	रबी हंगाम
तृणधान्य व कडधान्य पिके	भात(धान), खरीप ज्वारी, बाजरी,नाचणी(रागी), मुग, उडीद, तूर,मका	गहू(बागायत), रबी ज्वारी(बागायत व जिरायत), हरभरा,उन्हाळी भात.
गळीत धान्य पिके	भुईमुग, कारळे, तीळ, सुर्यफुल, सोयाबीन	उन्हाळी भुईमुग
नगदी पिके	कापुस, खरीप कांदा	रबी कांदा.

पिक विमा योजनेचा तुलनात्मक आढावा:

विषय	राष्ट्रीय कृषि विमा योजना १९९९	सुधारित राष्ट्रीय कृषी विमा योजना २०१०	पंतप्रधान पिक विमा योजना २०१६
शेतकऱ्यांनी भरवायचा विमा हप्ता दर	कमी प्रमाण (१.५% ते ३.५%)	अधिक प्रमाण (१५% पर्यंत)	कमी प्रमाण (१.५% ते ५%) सर्व पिकांना लागू
नुकसान भरपाईचे प्रमाण	६०, ८० व ९० टक्क्यांपर्यंत	८० व ९० टक्के	७०, ८० व ९० टक्के
एक हंगाम एक विमा हप्ता	होय	नाही	होय
संरक्षित रकमेची जोखीम योजनेत घेतली	पूर्णपणे	काही प्रमाणात	पूर्णपणे
स्थानिक आपत्तीपासून संरक्षण	नाही	चक्रीवादळ, भूस्खलन	चक्रीवादळ, भूस्खलन, अतिवृष्टी
पिक काढणीनंतर पिकांचे संरक्षण	नाही	केवळ समुद्रकिनारी प्रदेश व भागात	देशातील राज्यांना लागू चक्रीवादळ, अतिवृष्टी पासून संरक्षण
सामाजिक अंकेक्षण	नाही	काही प्रमाणात (ग्रामपंचायतीच्यामाध्यमातून करण्याची तरतूद होती)	तरतूद नाही (ग्रामपंचायतीला अधिकार नाहीत)
पिक विमा कंपनी सहभाग	केवळ शासकीय	शासकीय व खाजगी	शासकीय व खाजगी

- **निष्कर्ष:**

प्रस्तुत लेखात दुय्यम माहितीच्या विश्लेषणाच्याआधारे खालील निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहेत.

१. शेतकऱ्यांना आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करून देण्यासाठी आणि त्याचबरोबर पिकांचे रक्षण करण्यासाठी पिक विमा हा अत्यावश्यक आहे.

२. प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेद्वारे अत्यंत कमी दरामध्ये/हप्त्याद्वारे पीकविमा शेतकाऱ्यांना उपलब्ध करून दिला जात आहे.

३. सर्व योजनाचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते कि, प्रधानमंत्री पिक विमा योजना हि पूर्वीच्या योजनांपेक्षा सुधारित योजना आहे.

४. सध्या लागू असलेल्या योजनेमध्ये नुकसान भरपाईच्या टक्क्यात वाढ करण्यात आली आहे, त्याचबरोबर विमा संरक्षित पिकांची संख्या देखील वाढवण्यात आली आहे.

५. योजनेच्या प्रचार आणि प्रसारावर भर देण्यासाठी विमा कंपन्यांना प्रचार आणि प्रसारावर खर्च करणे बंधनकारक केले आहे. त्यामुळे तळागाळातील शेतकऱ्यांना योजनेबाबत जनजागृती होत आहे.

- **संदर्भ साहित्य**:

१. दांडेकर व्ही ,(१९७६) .एम ."Crop insurance in india " ,Economic and political weekly जुन २६

२. राजू एस. एस. आणि चंद रमेश (२००७), Progress and Problems in Agriculture Insurance, ,Economic and political weeklyमे २६

३. महाराष्ट्र शासन निर्णय ,(२०२०)कृषीदुधव्यवसाय व मत्स्य ,पशुसंवर्धन ,व्यवसाय विभागशासन , प्रपीवीयो .क्र निर्णय– २०२०२९ ,जून ,अे-११/४०.क्र.प्र/

४. PMFBY Operational Guidelines, कृषी विभाग, सहकार आणि शेतकरी कल्याण, कृषी मंत्रालय, नवी दिल्ली.

- **वेबसाईट:**

➢ http://www.pmindia.gov.in

➢ https://www.irdai.gov.in

➢ http://www.krishi.maharashtra.gov.in

➢ www.aicofindia.com

➢ www.maharasgtra.gov.in

➢ http://www.agricultureinformation.com

➢ www.nabard.org

◆◆◆

डॉ.ज्ञानदेव राऊत लिखीत शेतकरी संघटना आणि मराठी साहित्याचा अनुबंध : एकसीमांसा

डॉ.रवींद्र ढास
मराठी विभाग प्रमुख
महिला कला महाविद्यालय, बीड, ता.जि.बीड.

'भीक नको हवे घामाचे दाम' अशी गर्जना करत महाराष्ट्राच्या राजकारणावर दूरगामी परिणाम करणारा एक प्रभावी दबावगट म्हणून शेतकरी संघटना पुढे आली. शेतीमालाला उत्पादनखर्चावर आधारित रास्त भावाच्या मागणीसाठी लढे उभारले गेले. शरद जोशी यांनी शेतकऱ्यांचा स्वाभिमान जागृत करण्याचे काम केले. केवळ 'गरिबी हटाव'च्या घोषणा उपयोगाच्या नसून शेतीमालाला योग्य भावाची मागणी मान्य झाली पाहिजे, अशी संघटनेने मागणी केली. शेतकऱ्याच्या शेतीमालाला रास्त भाव मिळाल्यास शेतीवर उदरनिर्वाह करणाऱ्या कष्टकरी, शेतमजूर, कारागिराच्या मजुरीचा प्रश्नही सुटण्यास मदत होईल म्हणून संघटनेच्या आंदोलनात शेतकरी व मजूरवर्गही मोठ्या प्रमाणात उतरला. महिलांचे प्रश्नही मोठ्या प्रमाणावर हाती घेऊन त्यांचाही मोठा पाठिंबा शेतकरी संघटनेला मिळाला.

शेतकरी संघटनेचे नेतृत्व, शेतकरी संघटनेच्या आंदोलनचे स्वरूप, आंदोलनातील क्रांतिकारी हुतात्मे, आंदोलनाने भयगंडाला ठोकर, आंदोलनात गनिमी तंत्राचा अमल, भीक नको हवे घामाचे दाम, संघटनेचा एककलमी कार्यक्रम, संघटनेचा इंडिया सिद्धान्त, संघटनेचा स्त्री सबलीकरणाचा विचार, लक्ष्मीमुक्ती कार्यक्रम, संघटनेचे खुल्या व्यवस्थेसंबंधीचे विचार, प्रगत राष्ट्राच्या खुल्या स्पर्धेत भारतीय शेतकरी टिकेल काय?, खुलीकरणाच्या मर्यादांचे खंडन, शेतकरी संघटनेची शोकात्म वाटचाल या उपमुद्द्यांद्वारा शेतकरी संघटनेचा अभ्यासपूर्ण आढावा घेता येतो.

शेतकरी संघटना व मराठी कथा

शेतकरी संघटना व मराठी कथा यांचा शोध घेताना आस्कर चंदनशिव यांच्या 'अंगारमाती' कथासंग्रहातील 'हिशोब', 'मेखमारो', 'नवी हत्यारं', 'तोडणी', 'इस्कुटा', 'कोळसा', 'विळखा', 'लढत', 'खोडा', 'काळी आई', 'काळजाचा तुकडा', 'लाल चिखल' यांचा समावेश केला आहे. चंदनशिव यांच्या या कथांबाबत राऊत म्हणतात, ''या कथांमधून ग्रामजीवनात धुमसत असलेला असंतोष विद्रोहाच्या अंगाने साकार होतो. पिढ्यान्‌पिढ्या चालत आलेली लुटीची व्यवस्था उलथून टाकण्याची भाषा कथानायकाच्या मनोगतातून प्रतिध्वनित होते. शोषणकर्त्याचा चेहरा शोधण्यात ही कथा रममाण होते.'' बहुचर्चित 'लाल चिखल' या कथेतील बालकाच्या भावविश्वाचे प्रसंग चित्रण करताना त्याला राऊत शेतकरी संघटनेच्या तत्त्वज्ञानाची डूब देतात. म्हणजेच ते कथावाचनातून सिद्धांतनाकडे प्रवास करतात. महात्मा

फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. पंजाबराव देशमुख, डॉ. एन. डी. पाटील ते शरद जोशी अशी त्या सिद्धांतनाची वाट आहे. शरद जोशी यांनी सर्वसामान्य शेतकऱ्यास अवगत केलेल्या इंडिया-भारत या विषमतामूलक सूत्राचा परिचय एकूणच शेतकऱ्यांच्या म्हणवल्या जाणाऱ्या साहित्यातून त्याच्या अभावग्रस्तता आणि शोषणाच्या निमित्ताने वारंवार प्रत्ययाला येत असल्याचे राऊत दाखवून देतात. तसेच या संपूर्ण कथांबाबत ते 'शेतकरी चळवळीच्या अधिक-उण्याचा साक्षेपी लेखाजोखा चंदनशिव यांच्या बहुतांश साहित्यकृतीमध्ये आढळून येतो. 'भीक नको हवे घामाचे दाम' ही शेतकऱ्यांची मागणी त्यांच्या साहित्यात आग्रहीपणे आणि प्रखरपणे उमटली आहे. महात्मा फुल्यांच्या विचारांनी प्रेरित झालेले आणि शेतकरी संघटनेचा वैचारिक वारसा चालविणारे चंदनशिव आपल्या साहित्यातून श्रमशोषकांचा इतिहास तर मांडतातच. परंतु, क्रांतीचा उद्घोष करणाऱ्या शेतकऱ्याला ते स्वाभिमानी बाण्याचा सच्चा भूमिपुत्र मानतात.' हा मधु सावंत यांचा संदर्भ नेमकेपणाने पुढे आणतात. एकूणच चंदनशिव यांच्या लेखनातील विद्रोहाचे सूत्र राऊत उलगडून दाखवितात.

रा.रं. बोराडे यांच्या 'कणसं आणि कडबा' या कथासंग्रहाचे विवेचन केले आहे. शेतकरी आंदोलनाचा साक्षीभाव असलेली ही कथा असल्याचे राऊत म्हणतात. स्वतः बोराडे यांनी व्यक्त केलेल्या भूमिकेचा धागा पकडून राऊत त्यांची शेतकरी संघटनेबाबत सजग झालेली ग्रामसमूहाची मानसिकता बोराडे यांच्या कथांमध्ये असल्याचे दाखवून देतात. 'कणसं आणि कडबा'- दुष्काळाची प्रखर दाहकता व चारापाण्याची भीषण टंचाई, 'कर्जमुक्ती', 'बेढा' - नोकरदार, अधिकारी करत असलेली कष्टाळू माणसांची पिळवणूक व त्यास शेतकऱ्यांनी शेतकरी संघटनेच्या अस्तित्वाने आलेल्या आत्मभानातून लढून विजय मिळविणारा शेतकरी चित्रित केल्याचे दिसते. या ठिकाणी त्या-त्या कथाकारांचे सामर्थ्य राऊत नोंदवितात.

नव्वदोत्तरी काळातले एक महत्त्वपूर्ण लेखक सदानंद देशमुख आणि आसाराम लोमटे यांच्या कथा संदर्भाने पुढे भाष्य आले आहे. त्यातील देशमुखांच्या 'महालूट' या कथासंग्रहाबद्दल राऊत लिहितात. देशमुखांच्या 'लचांड', 'उठावण' या एकूण कथाआधारावर राऊत भाष्य करून देशमुख हेही आपल्या कथेत विद्रोहाची वाट धरत असल्याचे सांगतात. हा विद्रोह शेतकरी आंदोलनातून आलेला असल्याचे ते दाखवून देतात.

आसाराम लोमटे हेही 'इडा पीडा टळो' या कथासंग्रहाने संपूर्ण वाचकांसमोर आले. त्यांच्या कथेत शेतकरी संघटना व त्यातील आंदोलन यांचे ठळक संदर्भ आहेत, किंबहुना शेतकरी संघटनाच त्यांच्या लेखनाचे प्रेरणास्थान असल्याने ते साहजिक होते. या कथांमधील दीर्घ लय व कथानकाची वीण ही अस्सल मराठवाडी आहे. शेतकरी संघटनेचे आंदोलन

पोलिसांकडून कसे चिरडून काढण्याचा प्रयत्न झाला हे त्यातील विदारक असे अत्याचार लोमटे चित्रित करतात. या बाबत ते म्हणतात, ''आसाराम लोमटे यांच्या कथेचे स्वरूप दीर्घ असले तरी कथानकाच्या मांडणीतील पकड मजबूत आहे. ही कथा अस्सल देशी जाणीव व्यक्त करीत शेतकऱ्यांच्या भलेपणाचे चिंतन करणारी आहे. म्हणून, या कथेची उंची आकाशाएवढी विशाल आहे.'' हे निरीक्षण लोमटे यांच्या कथेचे मूल्यमापन करते.

या कथाविभागात राऊत जाता जाता जगदीश कदम ('आखर', 'मुक्कामाला फुटले पाय'), बा. ग. केसकर ('गुऱ्हाळ'), प्रभाकर हरकळ ('भूमिया'), श्रीराम गुंदेकर ('उचल'), बाबाराव मुसळे, ('मोहरलेला चंद्र'), आप्पासाहेब खोत ('माती आणि कागुद') तसेच रामचंद्र पठारे यांच्या 'इस्क्रू' कथेचा उल्लेख केला आहे.

शेतकरी संघटनेचा कवितेवरील प्रभाव

शेतकरी संघटनेचा मराठी कवितेशी असलेला अनुबंध कविता शोधताना संशोधक राऊतांना अनेक कवी आणि त्यांची कविता सामोरी आलेली दिसते. अर्थात शेतकरी संघटनेच्या साहित्यावरील प्रभावाला ऐंशीच्याच दशकात सुरुवात झाली. कोणत्याही नव्या बदलाचे चित्रण कविता या साहित्यप्रकारातून तुलनेने लवकर येते. आधीच्या पिढीतली ग्रामीण कविता ही शहरी मध्यमवर्गीय पांढरपेशा वर्गाला आवडेल अशी लिहिली गेली. तिच्यातून ग्रामवास्तव चितारण्याचा हेतू नसल्याचे राऊत स्पष्ट करतात ना. धों. महानोर यांचा उल्लेख करून त्यांची आधीची कविता शृंगारिक असल्याचे ते दाखवतात, शेतकरी संघटना व तिचे आंदोलन आकाराला आल्यानंतर महानोरांची कविताही 'रानातल्या कविता'कडून 'प्रार्थना दयाघना', 'पानझड' अशी बदलत असल्याचे राऊत दाखवून देतात. त्यांची कलावादी ते वास्तववादी भूमिका संघटनेच्या पार्श्वभूमीवर बदलली असल्याचे दिसून येते. अपेक्षेप्रमाणे विठ्ठल वाघ यांची पहिली दखल राऊत घेतात. बीज तोडल्यानंतर चिलगव्हाणच्या साहेबराव पाटलांनी केलेली आत्महत्या ही विदर्भातली पहिली शेतकरी आत्महत्या होती. त्यावर विठ्ठल वाघांनी लिहिलेली कविता अतिशय भेदक अशा शब्दांचा मारा करणारी होती. मराठी कवितेकडे आणि ग्रामीण वास्तवाकडे मनोरंजन म्हणून बघणाऱ्या पांढरपेशी नजरांना जाब विचारणारी होती. त्यातले प्रखर ग्रामवास्तव स्पष्ट दिसत होते. ही शेतकरी संघटनेच्या संघर्षाची शेतकऱ्याच्याच जिभेने बोलणारी कविता होती. 'खापराचे दिवे' या कवितेत असलेल्या 'आम्ी जलमलो मातीत किती होणार गा माती' या ओळी वाघांच्या कवितेतील आक्रोश व विद्रोह प्रकट करणाऱ्या होत्या. त्याची यथायोग्य दखल घेऊन त्यांचे या बाबतीतले पहिले स्थानही राऊत स्पष्ट करतात.

फ. म. शहाजिंदे - एरवी ज्या फ. म. शहाजिंदांचा उल्लेख केवळ मुस्लीम कवी म्हणून होतो ते शेतकरी संघटनेचे अव्वल कवी असल्याचे राऊत वाचकांसमोर मांडतात. 'शेतकरी' या खंडकाव्यातून शेतकरी जीवनाचा वैफल्यग्रस्त आत्मोद्‌गार बारकाव्यांसह अधोरेखित केला आहे. शेतकरी संघटनेच्या आंदोलन व विचारकार्याशी असलेली जवळीकता व प्रामाणिकता हे खंडकाव्य आस्वादन करताना पानोपानी दिसते. शेतकरी चळवळीमुळे त्यांचा शेतकऱ्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही परिवर्तनवादी, आशावादी राहिला आहे. 'खेड्याकडे चला' ही कवीची प्रांजळ भावना सकारात्मकता दर्शविते; अशी 'शेतकरी' या खंडकाव्याची योग्य नोंद करून डॉ. ज्ञानदेव राऊत जाता जाता एक बॉम्बही टाकून देतात. या खंडकाव्याला प्रस्तावना - त्या काळी शरद जोशींची प्रस्तावना घेण्यासाठी काही पत्रव्यवहार शहाजिंदे यांनी केला होता. या बाबतची माहिती 'शेतकरी' खंडकाव्यात शहाजिंदे यांनी लिहिली आहे. त्या आधारे राऊत म्हणतात, ''शेतकरी संघटनेच्या विचाराचे वहन करणारे हे पुस्तक शेतकरी संघटनेचे नेते शरद जोशी यांना प्रस्तावना न लिहिण्याच्या लायकीचे किंवा प्रसिद्ध करावयाच्या दर्जाचे नसलेले का वाटावे? हे एक आश्चर्यच वाटते.'' या बाबतचा आवश्यक तो संदर्भ पुष्ट्यर्थ्य न जोडल्याने शरद जोशींच्या भूमिकेबद्दल संभ्रम निर्माण होतो. अर्थात पत्राच्या शेवटी शरद जोशी यांनी भलेही कवीची भलावण केली असेल ते इथे महत्त्वाचे नसून ते पुस्तक 'शरद जोशी यांना प्रस्तावना न लिहिण्याच्या लायकीचे किंवा प्रसिद्ध करावयाच्या दर्जाचे नसलेले का वाटावे?' या उद्गाराने मनात एक वैचित्र्य निर्माण झाल्याशिवाय राहत नाही. (हा मुद्दा प्रत्यक्ष शहाजिंदे यांच्याकडून हा ग्रंथ वाचत असताना समजून घेतला आहे. ते म्हणतात की, त्या पत्रात शरद जोशी यांनी या कवितेत कवितेचे असावे असे सौंदर्य आढळून येत नाही. कविता जरा सजविली पाहिजे. याचाच अर्थ जोशी यांची काव्यशास्त्राची भूमिका अतिपारंपरिक होती.) राऊत मात्र शहाजिंदे यांच्या कवितेचे महत्त्व ओळखून त्यांचा अग्रक्रमाने परिचय देतात. यामागे संघटना आणि शरद जोशी यांची शहाजिंदे यांच्याविषयीची झालेली चूक राजकीय दुरुस्ती म्हणून करण्याचा राऊतांचा तर हा प्रयत्न नाही? असे वाटते; आणि जर ते तसे असेल तर हा प्रकार राऊत यांचे उमदेपण स्पष्ट करणारा आहे.

शेतकरी संघटनेच्या प्रभावातील कादंबरी

या भागात पुन्हा एकदा कथनात्मक साहित्य म्हणून कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार राऊत पुढे आणताना त्यात 'शेतकरी संघटनेच्या प्रभावातील कादंबरी' असा आपला झोत ठेवतात. एकूणच मराठी कादंबऱ्यांचा थोडक्यात धांडोळा घेतल्यानंतर राऊत शेती, शेतकरी आणि शेतकरी संघटना हा परिप्रेक्ष्य लाभलेल्या कादंबऱ्यांची निवड अभ्यासासाठी करतात. कारण ती त्यांची अभ्यासमर्यादा आहे. रा.रं. बोराडे ('चारापाणी')- दुष्काळासह कोरडवाहू-बागायतदार

शेतकरी संघर्ष व संघटनेच्या एकूणच मर्यादा दाखविणारे सूत्र, विश्वास पाटील ('पांगिरा') - एकूणच शेती, शेतमाल, बाजारभाव, संघर्ष, शेतकरी संघटना, शरद जोशी यांच्या जीवनसमरूप चरित्राची मांडणी करणारी कादंबरी, शेषराव मोहिते ('असं जगणं तोलाचं' आणि 'धूळपेरणी')- कुटुंबासह शासनकर्ते, व्यापारी, दलाल, अडते, सावकार, बँकवाले, नोकरदार, धर्ममार्तंड, फिरस्ते असा सर्व बाजूंनी शोषण होणारा शेतकरी हा आत्महत्येची वाट चालू लागणे, शेतीतले प्रश्न कळण्यातले अडाणीपण असणारी यंत्रणा, राजकीय पक्ष, सामाजिक संघटना यांचा खुजेपणा यात संवेदनशील तरुणाची होरपळ- अशी सूत्रे या दोन कादंबऱ्यांत येतात. सदानंद देशमुख ('बारोमास') - नोकरी न मिळाल्याने उद्ध्वस्त झालेल्या तरुणाची शोकांतिका आणि त्या निमित्ताने त्याने घेतलेला शेती व ग्रामीण व्यवस्था यांच्या भणंगतेच्या सनातन वास्तवाचा शोध हे सूत्र, भारत काळे ('ऐसे कुणबी भूपाळ')- अस्थिर शेतीव्यवस्थेमुळे मोडून पडलेली ग्रामीण कुटुंबे आणि त्यांचे दारिद्र्य व हलाखी यांचे सूत्र. भीमराव वाघचौरे ('गराडा')- कृषी ग्रामीण व्यवस्थेतल्या सरकारी धोरणांनी शेतकऱ्यांच्या भोवती उभा केलेला समस्या आणि ताणांचा 'गराडा', मोहन पाटील (साखरफेरा)- ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या व सहकारसम्राटांचे स्वार्थी राजकारण व शेतकरी संघटनेचे अभिनव आंदोलन यांचे चित्रण, सुरेंद्र पाटील (चिखलवाटा)- शेतीतल्या समस्येतून लढा देत शेतकऱ्यांचा स्वाभिमान जागृत करणाऱ्या शेतकरी संघटनेचा उंच गेलेला आलेख झुकतानाचा लेखाजोखा मांडणारी कादंबरी वाचकाला सामोरी येते.

मराठी ग्रामीण कादंबरीचा इतिहास शेतकरी संघटनेच्या सूत्राशी जोडणाऱ्या या कादंबऱ्या मोजक्याच असल्या तरी त्यांचे स्थान या शोधाने अधोरेखित केले आहे. अभ्यासाची विशिष्ट चौकट काही लेखक, कवींना नव्याने प्रकाशात आणते. वरील कादंबऱ्यांची सूत्रे पाहता ही गोष्ट प्रत्ययाला येते. एकूणच डॉ. ज्ञानदेव राऊत यांनी ग्रामीण साहित्य व शेतकरी संघटनेच्या संघर्ष व लढ्याची सूत्रे मांडणाऱ्या कलाकृतींचा शोध घेऊन त्यांना चर्चेत आणून त्याच त्या प्रकारच्या ग्रामीण धाटणीच्या साहित्य-चित्रणाला छेद देणारे लेखक व त्यांच्या साहित्यकृती समोर आणल्या आहेत असे म्हणावे लागते. शेतकरी संघटना व तिच्या निमिताने परिवर्तनाचे सूत्र आकाराला आणणे शक्य आहे असा विश्वास वाटतो. बहुतांश मराठी साहित्याने दुर्लक्षित केलेला हा आशयप्रदेश शेतकरी लढ्याच्या सूत्रातून आगामी काळात मध्यवर्ती चर्चेत आला तर ते या संशोधनाचे फलित राहील. या निमिताने मराठी साहित्याची मांडामांड व क्रम बदलला तरी पुरेसे आहे. शेतकरी संघटनेच्या अस्तित्वाने आलेले चैतन्य या संशोधनाने मराठी साहित्यात निर्माण झाले तर आजवरचा तोच तोपणाचा इतिहास बदलण्यास मदत होईल. कार्यकर्ते व अभ्यासकांना उपयुक्त ठरणारा हा ग्रंथ आहे.

◆◆◆

महानुभाव संप्रदायाचे समाजचिंतन

आबासाहेब उमाप
सौ.मंगलताई रामचंद्र जगताप महिला महाविद्यालय, उंब्रज
ता.कराड जि.सातारा

०१ प्रास्ताविक:

महाराष्ट्रामध्ये मध्ययुगीन काळात ११व्या शतकातमहानुभाव संप्रदाय उदयास आल्याचे दिसून येते. गुजरात राज्यातून आलेल्या श्रीचक्रधरस्वामी यांनी महानुभाव संप्रदायाची महाराष्ट्रामध्ये स्थापना केली. श्रीचक्रधरस्वामींनी महानुभाव संप्रदायाचा प्रचार आणि प्रसार करताना येथील लोकभाषेचा आवर्जुन पुरस्कार केलेला दिसतो. तत्कालीन समाज व्यवस्थेमध ये जातीयतेचे, धार्मिक कर्मकांडाचे, अंधश्रध्दांचे, विविध देवदेवतांचे अधिक प्राबल्य होते .तसेच हयाकाळात स्त्रीशूद्रातीशूद्र समाजावर जातीव्यवस्थेने अनेक अमानुष अशी बंधने लादलेली होती. जन्मसिध्द अशी जातीव्यवस्था, वर्णाश्रम धर्म, कर्मसिध्दांत, पुर्नजन्म,जादुटोना,मंत्रतंत्र अशा कितीतरी जुनाट संकल्पनात सामान्य समाज रूतून बसलेला होता.अशा सामाजिक परिस्थितीमध्ये उदयास आलेल्या महानुभाव संप्रदाने आध्यात्माच्या क्षेत्रामध्ये स्त्रीशूद्रातीशूद्र समाजावरील अमानुष बंधने शिथिल करण्याचा प्रयत्न केला. महानुभाव संप्रदायातील पंचकृष्णांपैकी श्रीचांगदेव राऊळ, श्रीगोविंदप्रभू, आणि श्रीचक्रधरस्वामी यांचा स्त्रीशूद्रातीशूद्र समाजाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन उदार आणि मानवतेचा होता ह्यादृष्टिकोनातून महानुभाव संप्रदायाचे तत्कालीन समाज चिंतन प्रस्तुत निबंधात विचारात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

०२ सामाजिक समतेची दिशा:

मध्ययुगीन महाराष्ट्रामध्ये भौतिक दुरावस्था व मानसिक गुलामगिरी यामुळे स्त्रीशूद्रातीशूद्र समाज गलितगात्र होऊन भूक,दारिद्रय आणि अज्ञानाच्या अंधारात चाचपडत होता.अशा केविलवाण्या परिस्थितीमध्ये महानुभाव संप्रदायाच्या रूपाने या उपेक्षित,वंचित समाजामध्ये एक आशेचा किरण उगवला होता.

श्रीचांगदेव राऊळ हे महानुभाव संप्रदायातीलपंचकृष्णापैकी एक आहेत.महानुभाव संप्रदायामध्ये पंचकृष्णांना आणि त्यांच्या भक्तीला अनन्यसाधारण असे महत्व आहे. श्रीचांगदेव राऊळ यांचा पुण्याजवळील फलटण येथे एका व्यापा—याच्या कुटुंबामध्ये जन्म झाला.त्यांचे घराणे क—हाडा ब्राम्हण जातीचे असूनही श्रीचांगदेव राऊळ स्पृश्या अस्पृश्यता बाजूला ठेवून त्यावेळी चातुर्वर्ण्यजातीवव्यस्थेने अस्पृश्य ठरविलेल्या मांग महार समाजाच्या वस्तीमध्ये जाऊन त्यांचे अन्न पाणी खातात.

''शूद्राचा घरी आरोगण करी:जैसीचि नगरामध्येसकळ गृही क्रीडा करीति:तैसेचि अंत्यजाचा घरी क्रीडा करीति:''(०१) तत्कालीन समाज व्यवस्थेमध्ये उपेक्षित असलेल्या या समाजाला श्रीचांगदेव राऊळ यांनी दाखवलेली ही आत्मीयता त्यांच्या मनाला उभारी होती. शूद्रांच्या घरचे भोजन घेणे,तसेच त्यांच्या मुलांबाळांमध्ये मिसळून क्रीडा करणे अशा श्रीचांगदेव राऊळ

यांच्या कृती उच्चभ्रू समाजाच्या पचनी पडणा—या नव्हत्या. परंतु श्रीचांगदेव राऊळ यांनी स्वत:च्या कृतीतून अहिंसक सामाजिक समतेच्या दिशेने पहिले पाऊल टाकले होते. महाराष्ट्रीय सामान्य समाजाच्या सामाजिक प्रबोधन आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने त्यांच्या या कृतीला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे.

श्रीगोविंदप्रभू हे देखील महानुभाव संप्रदायातील पंचकृष्णापैकी एक अवतारी महापुरूष होते. त्यांच्या कृती उक्तीत आणि सेवा कार्यात समतेची दृष्टी सामावलेली होती. ते स्वत:वेदाध्यन केलेले काण्व ब्राम्हण कुटुंबातील असूनही त्यांचा त्यावेळी समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये नि:संकोचपणे वावर होता. ते कुणब्याच्या घरात जेवण करतात, 'मातंग पव्हेचे उदकपान करतात, महारांच्या घरातले पदार्थ खातात, वेश्येने दिलेले खाजे खातात' श्रीगोविंदप्रभूंच्या अशा वागण्याबद्दल गावातील महाजनांना त्यांच्याबद्दल आदरभाव असूनही त्यांना अशा वागण्याबद्दल त्यांना उबग येतो.

''राऊळ मातांगा महाराचा घरोंघरीं वीचरताति: आणि तैसेचिं दीक्षितां घरीवीचरताति: ऐसें राऊळी भ्रष्टाभ्रष्ट केले: तयाचीं झारें गांवांबाहीरि घाला:''(०२) सवर्ण समाजाच्या अशा प्रकारच्या महाजनाकडील तक्रारींमुळे महाजनांनी महार मांग समाजाची घरे गावातून ऊठवून गावाबाहेर वसविली. परंतु महाजनांच्या आणि वर्णाश्रमवाद्यांच्या विरोधाला न जुमानता श्रीगोविंदप्रभू गावाबाहेर जावून त्या उपेक्षित वंचित समाजाच्या सुख दु:खात सहभागी होतात.

तत्कालीन गावगाडयात महार मांगांना गावामध्ये सवर्ण समाजाच्या विहिरीवर पाणी भरण्यास परवानगी नव्हती. एकदा काही मांग समाजाचे लोक श्रीगोविंदप्रभूंना विनवतात की, ''राऊळो! आम्ही पाणियेवीण मरते असो: तरि काइ करूजी? राऊळासि अनुकंपा उपजली:''(०३) श्रीगोविंदप्रभूंनी त्या लोकांना जेथे पाणी लागेल ती जागा दाखवली. त्या लोकांनी ती जागा खणली असता तेथे अमर्याद पाणी लागले. त्यामुळे राऊळ हेच आपली आई, राऊळ हेच आपले पिता आहे. त्यांच्याच कृपेने आपण पाणी पीत आहोत. अशा प्रकारची श्रीगोविंदप्रभूबद्दल कृतज्ञतेची भावना त्या लोकांच्या मनात उचंबळून आली. थोर कणवेचा खरा समदृष्टी धर्मात्मा! खरा क्रियाशील सुधारक म्हणून श्रीगोविंदप्रभूंच्याकडे पाहिले जाते.

श्रीदत्तात्रय हे महानुभाव संप्रदायातील आदिकारण पंचकृष्णापैकी एक अवतारी दैवत होते. ते एकदा मातंग वेषाने प्रकट झााल्याचा उल्लेख महानुभाव संप्रदायाच्या साहित्यात आला आहे.

०३ एथ जाति कुळ नाही:

महानुभाव संप्रदायाचे संस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी हे इतर संताहून अधिक बंडखोर संत होते. त्यांनी आध्यात्मिक मार्गाने सामाजिक परिवर्तन करण्याची दृष्टी पुढील संतांना दिली. गुजरात राज्यातील भडोच हे त्यांचे मूळ गाव असून ते येथील विशाळदेव प्रधानाचे पुत्र होते. महानुभाव संप्रदायाचे संस्थापक आणि पंचकृष्णांपैकी एक अवतारी पुरूष म्हणून त्यांना

महानुभाव संप्रदायामध्ये विशेष महत्व आहे. वैराग्यावृत्ती धारण करून ते गुजरातमधून महाराष्ट्रामध्ये आले आणि भ्रमंती करीत फिरले. या भ्रमंतीच्या काळात त्यांनी व—हाड, खानदेश, मराठवाडा इत्यादी ठिकाणी महाराष्ट्राच्या खेडोपाडयात संचार करून आपले तत्वज्ञान सर्वससामान्य जनतेला निरूपणाने समजावून सांगितले.

श्रीचक्रधरस्वामींच्या व्यक्तिमत्वात वेधक सौंदर्य आणि ईश्वरी सामर्थ्य यांचा संयोग झालेला होता. त्यांच्या या वेधकव्यक्तिमत्वाचा प्रत्यय त्यांच्या संपर्कातील अनेकांना आलेला होता. तेली, चर्मकार,ब्राम्हण,मालू, हेडाऊ, गोंड, मासोपवासिनी, गुराखी, चोर इत्यादी समाज घटकांना श्रीचक्रधरस्वामींच्याईश्वरी सामर्थ्याचा अनुभव आलेला होता. तसेच त्यांचे मार्गदर्शन त्यांना मिळाले होते.

एकदा श्रीचक्रधरस्वामींनीभ्रमण काळात एका हेडाऊच्या मुलीशी लग्न केले होते. हे लग्न करण्यापूर्वी त्यांनी ''एथ जाति कुळ नाही:'' अशी आपल्याबद्दलची स्पष्ट कल्पना त्या हेडाऊला दिली होती.[०४] श्रीचक्रधरस्वामींनी हे स्वत: जन्म जातीने उच्च कुळातील व प्रधान पुत्र असूनही त्यांच्या ठायी जाती श्रेष्ठत्वाचा अहंकार नव्हता. सामाजिक समतेचा दृष्टिकोन त्यांनी स्वीकारलेला होता. हे या प्रसंगावरून स्पष्ट होते.

०४ स्त्री स्वातंत्र्याचा कैवार:

'आध्यात्माच्या क्षेत्रामध्ये पुरूषांप्रमाणे स्त्रियांनाही आत्मोन्नतीचे स्वातंत्र्य असावे' असे श्रीचक्रधरस्वामींचे मत होते. स्त्रियांच्यास्वातंत्र्याचा त्यांनी निर्भयपणे पुरस्कार केलेला दिसतो.

एकदा सारंग पंडित श्रीचक्रधरस्वामींच्या दर्शनाला आले असता. श्रीचक्रधरस्वामीं जवळ काही स्त्रिया घोळका करून बसलेल्या बसल्या होत्या. श्रीचक्रधरस्वामीं त्यांना आध्यात्मिक मार्गदर्शन करीत होते. याबद्दल सारंग पंडिताने नापसंती व्यक्त केली. ''कैसीया गुलगुलीया सातसिया परवडी वेढाळुनि बैसलिया असत: अवघिया नेऊनि घालिजति: तेलंगदेशी: कांडविजति कोदे: मग; आपण असिजे: गोसावीचेया संनिधानी:'' सारंग पंडिताच्या मनाने ओकलेली ही गरळ सर्वज्ञ श्रीचक्रधरस्वामींच्या लगेच लक्षात आली. ते सारंग पंडितांना म्हणाले की, ''तुम्ही ऐसें म्हणा: कैसीयागुलगुलीयासातसिया परवडी वेढाळुनि बैसलिया असत:अवघिया नेऊनि घालिताति:तेलंगदेशी: मा: कांडविजति कोदे: मा: आपण असिजे एथ: तुमचा काइ जीऊ: आणि यांचिया काइ जीऊलिया: तुमतें आन देवो राखता: आणि: यातें आन देवो रखिता: ऐसें काइ एथ असें:''[०५] स्त्रीशूद्रातीशूद्र समाज आणि तसेच प्राणीमात्रांविषयीश्रीचक्रधरस्वामींच्या हृदयामध्ये व्यापक मैत्री आणि करूणा भरलेली होती. हे या प्रसंगावरून स्पष्ट होते.

जीवनातीलप्रापंचिक दु:खाच्या झळांनी होरपळून निघालेल्या जीवांना श्रीचक्रधरस्वामींनी अपरंपार मायेने जवळ करून त्यांच्या अंगावर आपल्या जीवन दर्शनाचे पांघरून घातले. ते पांघरून ज्या धाग्यांनी विणलेले आहे. त्यात जळजळीत विरक्ती,कडकडीत वैराग्य तसेच संसार निवृती आणि अव्यभिचारी स्वरूपाची अनन्य ईश्वरभक्तीचे धागे प्रामुख्याने गुंफलेले

दिसतात.

०५ सामाजिक ऐक्याची जाणीव:

१० व्या शतकापासून ते १३ व्या शतकापर्यंत सामान्य माणसांचे जीवन सामाजिक जीवनामध्ये सर्व आघाडयांवर उत्तरोत्तर संकोच पावत जातांना दिसते.समाजाच्या हया संकोचित मनाला ''लोक हो जड प्रपंचाची आसक्ती तोडा, नित्यबध्द देवतांचा नाद सोडा, परमेश्वराचे खरे स्वरूप ओळखा आणि त्याच्याशी अनन्य प्रेमाचे,अनन्य भक्तीचे नाते जोडा'' अशी भक्तीमार्गाची करूणागर्भ पुकार जेव्हा श्रीचक्रधरस्वामींच्या दिव्य वाणीतून व्यक्त झाली. तेव्हामहाराष्ट्राची सर्व नभोमंडळे तिने निनादून सोडली आणि सर्व साधारण जनमाणसात तिला उत्स्फुर्त साद मिळाला.'संसार भणिजे हा दीर्घ स्वन्पुगा' हा श्रीचक्रधरोक्त उद्‌गार ऐकताच दु:खमग्न जीवांना त्यात साहजिकच आत्मप्रतीतीचा प्रतिध्वनी उमटलेला आढळला.असे असले तरी साध्य आणि साधने,ध्येय आणि वस्तुस्थिती, तत्वज्ञान आणि व्यवहार यांची योग्य सांगड घालता न आल्याने महानुभाव संप्रदाय म्हणावा असा समाजात वृध्दींगत झाला नाही.हया संदर्भात गं.बा.सरदार म्हणतात की, ''महानुभाव संप्रदायाची ध्येये उच्च होती.त्याग आणि तपस्या त्यांच्या ठायी होती. जीर्ण रूढीच्या पाशातून व्यक्तीला मुक्त करून जातिसंस्थेवर प्रहार करून सामाजिक विषमता नष्ट करण्याची त्यांची महत्वाकांक्षा होती.पण समाजाशिवाय व्यक्ती कधीच अधांतरी राहू शकत नाही.जुनीरचना बदलावयाची तर तिच्या जागी लगोलग नवी स्वयंपूर्ण रचना अस्तित्वात आणली पाहिजे.नुसत्या सद्‌भावनेने व विचारजागृतीने परिवर्तन होत नाही.त्यासाठी भौतिक परिस्थिती अनुकूल करून घ्यावी लागते.हया गोष्टी महानुभाव संप्रदायाने लक्षात घेतल्या नाहीत.शिवाय जातिसंस्थेची पाळेमुळे आर्थिक व सांस्कृतिक जीवनात किती खोलवर गेली आहेत, याचा अंदाज त्यांना लागला नाही.त्यामुळे त्यांचे प्रयत्न अयशस्वी होऊन जुनी समाजव्यवस्था तशीच राहिली आणि ते स्वत:च तिच्या बाहेर फेकले गेले.इतकेच नव्हे तर पुढे पुढे हया संप्रदायामध्ये जातिभेदाचे खूळ शिरल्याशिवाय राहिले नाही.''[०६] जीर्ण रूढींच्या पाशातून व्यक्तीला मुक्त करून जातिव्यवस्थेवर प्रहार करून सामाजिक विषमता नष्ट करण्याची महानुभाव संप्रदायाची महत्वाकांक्षा जरी सफल झाली नसली तरी त्त्कालीन सामाजिक आणि धार्मिक परिस्थितीचा विचार करता त्यांनी सामाजिक परिवर्तनाकडे पहिले पाऊल टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.या दृष्टिकोनातून महानुभाव संप्रदायाचा स्त्रीशूद्रातीशूद्र समाजाकडे बघण्याचा उदार दृष्टिकोन विचारात घेणे महत्वाचे आहे.

०६ समारोप:

श्रीचक्रधरस्वामींनीमहानुभाव संप्रदायाच्या माध्यमातून ज्ञानमार्ग आणि भक्तीमार्गाची सांगड घालून समाजाला सामाजिक समतेचा संदेश दिला आहे. तत्कालीनमहाराष्ट्रातल्या सर्वसामान्य जनतेची पारमार्थिक गरज भागविण्याचे, तिला संसारातील ईश्वरीकृपाजन्य आनंदाचा अलौकिक लाभ घडविण्याचे, शाश्वत कल्याणाचे महान कार्य करतानाच स्त्रियांकडे बघण्याचा

विषमतापूर्ण दृष्टिकोन बदलविण्याचा तसेच उच्च वर्गीय समाजाने अस्पृश्य ठरविलेल्या उपेक्षित समाजाप्रती समताभाव आणि माणूसकी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे .तत्कालीन महाराष्ट्रातल्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीचा विचार केला असता महानुभाव संप्रदायाचे सामाजिक कार्य क्रांतीदर्शी आहे.

०७ संदर्भ सूची:

०१. अ.ना.देशपांडे, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग—१, पूर्वाध,व्हीनस प्रकाशन, पुणे.प्र.आ.ऑगस्ट १९९६.पृ.३२९.

०२. तत्रैव पृ. ३३४

०३. तत्रैव पृ. ३३४

०४. तत्रैव पृ.३३९

०५. तत्रैव पृ.३५०

०६. गं.बा.सरदार, संतवाङ्मयाची सामाजिक फलश्रृती, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प्र.आ.मे २००४.पृ.३०

◆◆◆

'परिपूर्ती' एक आकलन

संगीता कमलाकर वनखंडे
मराठी विभाग
कर्मवीर भाऊराव पाटी महाविद्यालय, पंढरपूर

प्रास्ताविक,

इरावतीबाई कर्वे यांचा मराठी वाङ्मय प्रवाहावर कधीही पुसला जाणार नाही असा ठसा आहे. 'परिपूर्ती'(1942),'भोवरा' (1964), 'गंगाजल' (1972),व 'युगान्त' (१९७१), या पुस्तकामुळे त्या नव्याआणि खऱ्या खुऱ्या ललितनिबंधाच्या अग्रदूत ,तसेच त्यांच्या 'मराठी लोकांची संस्कृत',(१९५१),. 'हिंदूंची समाजरचना'(१९६४),धर्म(१९७१), 'महाराष्ट्र एक अभ्यास'(१९७१)याशिवायइंग्रजी भाषेमधूनही कर्वे यांचे १२ लेखनही ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत.

इरावतीबाईकर्वेयांनी ललितनिबंध' हा नवा लेखनप्रकार हाताळून नावारुपात आणला.'परिपूर्त', हा त्यांचा ललित संग्रह त्यांच्या या ऐतिहासिक कामगिरीची स्मरण खून आहे.इरावती कर्वे हे एक स्वत: समृद्ध व्यक्तिमत्व तर होतेच पण; मराठीतील ललित आणि वैचारिक लेखनास नवी बलस्थाने बहाल करून त्यांनी मराठी साहित्याचाच नव्हे, तर भारतीय साहित्याचा प्रवाह समृद्ध केलेला आहे.त्यांचे व्यक्तिमत्व हे एकाच वेळी बुद्धिनिष्ठ आणि भावनिष्ठ असे होते.त्यांच्यापरिपूर्ती, भोवरा,गंगाजल मध्ये त्यांच्या या व्यक्तिमत्वाचे दर्शन घडते.एकाच वेळी संशोधक व ललित लेखिका या दोन्ही भूमिका त्या बजावत होत्या. प्रा. नरहर कुरुंदकरांच्या मते इरावतीबाईचे मन त्यांच्या विशिष्ट जीवनक्रमामुळे तीन पातळ्यावर वावरणारे होते.मनाने सुसंस्कृत असणाऱ्या आणि जीवनांत रस घेणाऱ्या या विदुषीला आपण स्त्री आहोत गृहिणी आहोत, याचीही उपजत जाणीव होती मातृवात आपल्या जीवनाची परिपूर्ती आहे.याचीही उपजत जाणीव होती मातृत्वात आपल्या जीवनाची परिपूर्ती आहे.याचीही उपजत जाणीव होतीम्हणून त्या घरात,संसारात आपल्या प्रिय पतीत, मुलाबाळांत मनाने समरस झालेल्या आणि रमलेल्या होत्या.समरसता हा जणू त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा उपजत धर्म होता.

इरावतीबाईच्यालेखनाचे महत्व समजून घ्यायचे असेल तर लघुनिबंध या वाङ्मय प्रकारचा थोडासा इतिहास बघावा लागतो. लघुनिबंध हा वाङ्मय प्रकार ना.सी.फडके यांनी इंगर्जी वाङ्मयातून मराठीत आणला.गेला असल्याने त्याचे जनकत्व फडके यांना देण्यात आले इंग्रजीमध्ये 'एसे'जनक बेकन हा मानला जातो.आणि बेकनने हा प्रकार फेंच साहित्यिक मॉतेन याच्या essai वरून आणला होता मात्र बेकनने त्याचे मूळ रूप बदलेले फडके यांनी लघुनिबंध त्याचे मूळ स्वरूप बदलेलेफडके यांनी लघुनिबंधाला 'गुजगोष्ट' असे नाव दिले.कारण त्या लेखनाचे स्वरूप निबंधापेक्षा निकटवर्ती मित्राशी केलेल्या 'गुजगोष्ट' सारखे होते.'मी' चे अनुभव,'मी' चे 'व्यक्तिमत्व''मी' चे आत्मनिवेदन, मार्मिक.

आणि नवे विचार, लालित्यपूर्ण मांडणी, गप्पा मारता मारता सहजगत्या होणारे विषयांतर वैगरे आरंभकालीन लघुनिबंधाची वैशिष्ट्य होती. "तंत्राचा जाणीवपूर्वक उपयोग करणारे लेखन म्हणून ना.सी.फडके. सर्वश्रत आहेत". असे आनंद यादव म्हणतात.परंतु, फडके यांचे नुसतेच अनुकरण करणाऱ्या लेखकांमुळे व साहित्याचा हा प्रकार विशिष्ट चौकटीत बसविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे त्याचा साचा तयार झाला.फडके तंत्राचा वापर करणारे तर खांडेकरांनीचिंतनाला महत्व दिले तर काणेकरांनी तत्वचिंतनाला, काणेकरांनी अनुभव सांगताना गोष्ट, किस्से यांचा वापर केल्यामुळे त्यांचे लघुनिबंध लोकप्रिय झाले.कुसुमावती देशपांडे यांचेही मोजकेच असणारे लघुनिबंध मी त्वचा अविष्कार करणारे व नवे परिणाम देणारे आहेत.संख्येने ते कमी असल्यामुळे त्याबाबत मिळावी तितकी प्रसिद्धी त्यांना मिळाली नाही आणि मराठी लघुनिबंधाचा हा काळ पडता दुर्लभ काळ समाजाला जावा अशा तऱ्हेचा होता.वा.ल.कुलकर्णी यांनी असे म्हंटले आहे की, "कोणत्याही वाङ्मयप्रकारचा साचा बनू लागला की,त्याच्या ठिकाणाची नवनवीन सौंदर्य प्रकट करण्याची शक्ती मंदावते व हळूहळू वाचकांना त्याच्या विषयी कुतूहल वाटीनासे होऊन या सर्व गोष्टीचा परिणाम तो वाङ्मय प्रकार दुर्बल बनिवण्यात होतो." मराठी लघुनिबंधाच्या अशा दुर्बल अवस्थेत इरावतीबाईच्या रूपाने ललितगद्यचा नवा अविष्कार सुरु झाला."जुन्यातून यशस्वीपणे बाहेर पडणे व नवे यशस्वीपणे आत्मसात करणे असे दुहेरी यश त्यांना लाभले आहे.ही धडपड त्यांनी एकाकीपणे केली आहे.नव्या लघुनिबंधाच्या उगमापाशी त्या उभ्या आहेत" असे इरावती बाईबद्दल डॉ.आनंद यादव म्हणतात. येथे आपण इरावतीबाईच्या परिपूर्ती या ललितसंग्रहाचा शोध घेणार आहोत.

'परिपूर्ती'या पुस्तकाची प्रथमावृत्ती १९४२ साली देशमुख आणि कंपनी प्रकाशित केली. पुस्तकातील लेखांचे आभ्यासाच्या सोयीसाठी वेगवेगळे गट पाडले आहेत.

<u>आस्वाद किंवा निखळ ललित लेख</u>:

यामध्ये यात प्रेमाची रीत, वेड लागलेलं घर, वाटचाल, व परिपूर्ती, हे चार निखळ ललितलेया सदरात येतात.

'प्रेमाचीरीत'या ललित लेखात प्रेमाच्या विविध पद्धती इरावतीबाईनी सांगितल्या आहेत.पाश्चिमात्यांकडे व जर्मनी मध्येही प्रेमाचे प्रतिक म्हणून समाज्याच्या सर्व थरांत,सर्व वयोगटात स्त्री पुरुष भेद न मानता एकमेकांचे मुके घेणे ही सर्वसामान्य पद्धती आहे.आपल्या भारतात नववधू वडीलधार्यांना वाकून नमस्कार करते तर जर्मनीमध्ये नववधूने सासरच्या अनोळखी लोकांचे मुके घेणे शिष्टाचार समजला जातो.तर झोपडीतील रांगडी आई स्वतःचे मूल रस्त्यावर टांग्याखाली जाणार बघून त्याचे बखोटे धरते व म्हणते,पटकी झाली मेल्याला! कशाला तडफायाला रस्त्यावर गेला होता रे! आई भवानीची खैर म्हणून वाचलास! प्रेमाच्या या रीतीबाबत कुठ ही भाष्याशिवाय इरावतीबाईने लेख संपविला आहे.

'वेड लागलेले घर' हाही लालित्याने नटलेला लेख आहे. घर कुटुंबातील वडीलधारी मोठी माणसे ज्या पद्धतीने मुलांना जपतात त्या प्रमाणे मुलांना लागू नये म्हणून टेबल गहुभर मागे सरकते, दार हळूच

भिंतीसरसे होते, मुलांचे डोके आपटू नये म्हणून भिंती आत वाकतात, बागेतला दगड मुले ठेचकाळतील म्हणून बाजूला जाई. इरावतीबाई लगेच घराला बजावतात की, तुमच्या जपण्यानं मुलं बिघडायला लागली आहेत. घराला एक प्रेमळ माणूस म्हणून मानणे ही कल्पनाच मुळी अतिशय सुंदर आहे.

'वाटचाल' हा लेखसुद्धा असाच सुंदर आहे.महाराष्ट्राच्या एकतेला बांधून ठेवणारी आठशे वर्षाची परंपरा असणारी भोळ्या,भाबड्या भाविक लोकांची वारी इरावतीबाईना मनापासून भावते 'वाटचाल' चे मोठेपणा अनेक गोष्टीत त्यामध्ये इरावतीबाईचे भावनेने उचंबळून येणारे मन आहे.मानवाबरोबर आलेली व मानवाबरोबर जाणारी सुखदुःखे आहेत.''महाराष्ट्र' हा इरावतीबाईचा जिव्हाळ्याचा विषय होता.वारीमध्ये खानदेश, सोलापूर, नाशिक,नगर सगळीकडची मंडळी पाहून इरावतीबाई सहजपणे लिहून जातात,"ज्या देशातले लोक पंढरीला येतात तो महाराष्ट्र। पंढरपूरच्या वारीचे वास्तव वर्णन आणि इरावतीबाईच भारावलेले भावविश्व यालेखात एकत्रितपणे प्रगट झाले आहे.

'परिपूर्ती'इरावतीबाईच्या लिखाणाचा बोलबाला झाला तो त्यांच्या परिपूर्ती ह्या लेखामुळे.इरावतीबाईना एके ठिकाणी व्याख्यानाला बोलावण्यात आले.व्याख्यान देण्यासाठी जेव्हा एखादा व्यक्तीला बोलावतात ते त्या व्यक्तीचा त्या विषयातील व्यासंग, अधिकार, त्या क्षेत्रातील कर्तबगारीहेबघून. श्रोत्यांना ओळख करून देताना व्याख्यान देण्यार्याचे सामाजिक, शैक्षणिककार्य, लेखन, एखाद्या क्षेत्रातील विशेष कर्तबगारी हे मनावर ठसायला पाहिजे. इरावतीबाई एवढ्या प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ व मानवशास्त्रज्ञ पण त्याबद्दल त्यांची ओळख करून देताना काही सांगितले नाही, त्या कोणत्या विषयात पारंगत आहेत, कोणत्या विषयाच्या तज्ञ आहेत, त्यांचे संशोधनाचे विषय, लेखन विषय, वैगरे काहीही न सांगता अमक्या अमक्याची मुलगी, तमक्याची पत्नी, फलाण्याची सून अशा तऱ्हेने इतर पुरुषाच्या संदर्भात त्यांची ओळख करून देण्यात आली.आणि हा अन्याय करणारी एक स्त्रीच होती .त्याबद्दल मिश्किल उपरो, थोडासा विनोद असा व्याजोक्तिपूर्ण लेख आहे.मुख्य गोष्ट दुर्लक्षून,नको त्या गोष्टीना प्राधान्य दिल्याची ती रुखरुख आहे.संयोजकांना व्याख्यात्याबद्दल पुरेशी माहिती नसणे हे बोचरे सत्यही तितकेच बोलके आहे.

सुहासिनी इर्लेकरांनी मात्र परिपूर्ती चा गौरव करताना लिहिले आहे की, ललित वाङ्मयाची परिपूर्ती झाली ती इरावातीच्या परिपूर्ती नेच त्यांच्या लेखाचा मथळाच मुळी परिपूर्ती इरावातीची आणि मराठी ललित गद्याचीही असा आहे. समाजामध्ये स्त्रीचे स्थान ठरविताना ती कोणाची मुलगी,कोणाची सून,कोणाची पत्नी यावर ते ठरिवले जाते.त्यानंतर आपोआपच ती अमक्या अमक्याची आई असे म्हणूनही ओळखले जाते.

<u>चिंतनपर किंवा विचार प्रधान ललित लेख</u>

इरावतीबाईच्या ललितलेखांचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचे ललितलेख विचारप्रधान व चिंतनपर असतात.प्रत्येक गोष्टीचा सर्वांगीण विचार करण्याच्या पद्धतीमुळे,वाचकाला विश्वासात घेत घेत,त्या वाचकांशी संवाद साधत विषयाच्या सर्वच बाजू त्या उलगडून दाखवितात.विचार प्रधान मध्ये

व चिंतनपर या लेखामध्ये पुढीलप्रमाणे लेख येतात.एकेश्वरी पंथांचा विजय, मराठ्यांचा मठ्ठपणा,महार आणि महराष्ट्र,दिक्काल,नकलेवर, एक प्रयोग, सुप्त इच्छा, इरावतीबाईनी जे अनुभवले तेच वाचकांना सांगितले अशाच तऱ्हेचे त्यांच्या ललित लेखाचे स्वरूप आहे.

परिपूर्तीया संग्रहातील 'मराठ्यांचा मठ्ठपणा' ह्या लेखात एकंदरीत अनुभव सांगून महाराष्ट्रीयन माणसाची वैशिष्ट्य नमूद केली आहेत.महाराष्ट्रीयन मनुष्य आपल्या सुखापेक्षा स्वाभिमानाला जास्त महत्व देतोहा विचार सांगितला आहे. दुसऱ्या अनुभवात महाराष्ट्रीय माणसाला स्वतःच्या मालकीचे घर असण्यात होणार आनंद व वाटणारा अभिमान दाखविला आहे.मराठी माणसे मैत्री खातर काहीही करायला तयार होतो; पण एरवी कोणाची मिजास सहन करीत नाही,ह्या सर्व उदाहरणामधून मराठ्याच्या स्वभावाचे,प्रवृतीचे जे दर्शन होते ते मराठ्यांचा मोठेपणा दर्शविणारे आहे.

'महार आणि महाराष्ट्र'ह्या लेखामध्ये जीतपर्यंत महार पोचले तिथपर्यंत अशी महाराष्ट्राची सीमा सांगणारा महार पटवारी इरावतीबाईना भावतो. महात्मा गांधीजीनी योजलेल्या 'हरिजन' शब्दाबद्दल इरावतीबाईने नापसंती दर्शविलेली आहे.महारांना ही खोटीदया,करुणा नको आहे.'महार' शब्दामागे इतिहास आहे,परंपरा आहे.आपापल्या गावाचे ते पिढीजात रहिवासी असतात. महारनाही असा गाव महाराष्ट्र नाही.आंबेडकरांविषयीचा महारांचा अभिमान सांगण्याचा स्पष्टवक्तेपणा इरावतीबाईना आवडतो.चांगले कपडे घालण्याची आवड, त्यातून होणारे कलावंत मनाचेदर्शन,गाणे,नाचणे नकला करणे हा हरहुन्नरीपणा आणि महारांचे मनुष्यस्वभावाचे ज्ञानह्याचे इरावतीबाईना कौतुक वाटते. महारांना जड जमिनीतून पोटाला मिळावयाचे नसते, तर मानसांकडून मोठ्या मिनतवारीने कोर आर्धाकोर भाकर काढावयाची असते. गावातली सगळी बिंगे,सगळ्या भानगडी महारांना माहित असतात.पोटासाठीहजार उद्योग त्यांना करावे लागतात.त्यामुळे चौकसपणा, हजारजबाबीपणा आपोआप येतो. महार पटवारी शाई भरण्यासाठीउपयोगहोईलम्हणून काचेची नळी इरावतीबाईनकडे मागतो.त्याच्या मोकाळेपणाच्या वागण्याने इरावतीबाईना मनापासून पटते की,माणसामाणसाच्या संबंधाचे महारांना उपजतच ज्ञानअसते.

'दिक्काल' या ललित लेखात रोजच्या जीवनातील प्रसंग,अनुभव सांगत स्वतःच्या लहानपणीच्या आठवणीना उजाळा देतात त्यामध्ये भावाची मुंज,मातृभोजनाला बसलेली आई,सोवळ्यात वावरणारे वडील,गौरी,गौरीचे गणिते सोडवणे,मुलगा नंदू,शास्त्रज्ञ नवरा, या साऱ्या वैयक्तिक गोष्टीचा उल्लेख करीत करीत चिंतनपर विषय मांडतानाही इरावतीबाई वाचकाशी जवळीक साधतात.

'नवकलेवर' मानवशास्त्रज्ञइरावतीबाई रक्तगट तपासण्यासाठी जगन्नाथपुरी येथे गेल्या होत्या. फार प्राचीन काळी जगन्नाथ हा शबर लोकांचा देव होता.त्यांची जगन्नाथपुरीला कशी स्थापना झाली हा सगळा इतिहास नवकलेवर या लेखात समजावून देतात.

स्त्री व संस्कृतीविषयक चिंतनपर लेख:

इरावतीबाईनी स्त्रीजीवनविषयक विविध प्रश्नांना आपल्या लेखामध्ये प्रमुख स्थान दिले आहे.आपली पुरुष प्रदान संस्कृती, रामायण महाभारत काळापासून स्त्रियांना झालेला त्रास, स्त्रियांची पौरुषपूजा,स्त्रियांचे समजातील विविध पातळ्यावरील स्थान,कधी देवता,कधी दासी अशी समाजाकडून मिळणारी टोकाची वागणूक,स्त्रियांचा अबोल त्याग,त्यांचे गुदमरलेपण त्यांनी केलेला प्रतिकार ह्या साऱ्या गोष्टीचा इरावतीबाईने आपल्या लेखनातून वेद घेतात.

'जुळी मुले' या लेखामध्ये रामाने पतीपरायण,एकनिष्ठ सीतेचा त्याग केला म्हणून बरेचजण रामाला दूषण देतात, त्याचे थोडेबहुत स्पष्टीकरण शोधण्याचा प्रयत्न इरावतीने केला आहे.त्यासाठी त्यांनी अंकुश रामायणाचा आधार घेतलेला आहे.रामने टाकल्यावर सीतेचा प्रतिपाल वाल्मीकीने केला, तिथेच ती बाळंतीण झाली व सुंदर मुलगा झाला त्याचे नाव लहू. 'आमची बघ मुले कशी सतत जवळ ठेवतो. तू मात्र मुलाला जवळ बाळगत नाहीस'असे माकडीणीनी म्हटल्यामुळे सीता बाळाला घेऊन नदीवर गेली. इकडे वाल्मिकी ऋषींना बाळ न दिसल्याने त्यांना बाळाला श्वापदाने नेले असे वाटले. सीतेला पुत्रवियोगाचे दु:ख नको म्हणून सीता परत यायच्या आत योगसामर्थ्याने त्यांनी नवा मुलगा निर्माण केला.सीता आल्यावर सर्व उलगडा झाला लहू तो पोटीचा आकुस धर्माचा ठरला; येथे रामायण कालीन सामाजाची मानसिकता इरावतीनी लक्षात घेतली आहे.

'स्त्री आणि संस्कृती' या लेखामध्ये स्त्री व संस्कृतीचा काय संबंध असतो हे इरावतीबाईने दाखून दिलेले आहे.नवऱ्याने बायकोला मारणे जणू काही लोकमान्य, समाजमान्य जनरीत आहे.हाच विचार प्रेमाची रीत या लेखामध्ये मांडला आहे. परत गौराई हा लेख जसा स्त्री व संस्कृती या चिंतनपर गटात येतो त्या प्रमाणे तसाच तो व्यक्तिचित्रे या गटात ही येतो.

व्यक्तीचित्रणे:

व्यक्तीचित्रणामध्ये 'परिपूर्ती' ह्या संग्रहातील 'मारीकुट्टी' या लेखाचा समावेश होतो.आपल्या अवतीभोवती.अगदी आपल्या कुटुबातील देखील जीवनाचे जे पदर पसरलेले आहे.त्याचा वेध घेणे हे लेखिकेच्या प्रतिभेचे महत्वाचे आकर्षण आहे. छोटी-मोठी माणसे,त्यांचे स्वभावविशेष, जीवनासंबंधीची त्यांची आकलने या साऱ्या गोष्टी चितारण्यात त्या रमून जातात. प्रेमाची रीत, वेड लागलेले घर, यामध्ये त्यांची धडपडणारी खोडकर जाई,गौरी व नंदू ही मुले भेटतात.तर शांत समंजस असे पतीराज दिनू यांचे दर्शन होते बालमानसशात्रावर व्याख्यान देणारे दीर, सासू बाई, माळीन बाई, ड्रायव्हर,गजाबाई,असे अनेकजण भेटतात या सर्वांची व्यक्तीचित्रे त्यांच्या बोलण्या-वागण्याच्या ढबीसह व इतर स्वभाव वैशिष्ट्यसह चितारलीआहेत.

भाषा शैली:

भाषा, प्रसंग हुबेहूब चित्रित करण्याची हातोटी वेळप्रसंग त्या व्यक्तिनुरूप कोमल,राकट बोलीभाषेचे रूप घेणारी ही इरावतीबाईच्या भाषेची वैशिष्ट्यम्हणता येतील. उदा.तो कसला पांग फेडतो ? काळ फार त्रास दिला म्हणून मी मुक्मामाला गेल्यावर त्याला चांगला सपाटला,तशी मला म्हणते "मावशे तुझं नरड दाबू का ग? आमच्या हशात तीही सामील झाली आणि ते बेरकी पोर पण तोंड

फिरऊन हसत होते.सोवळ्यातून उत्तर आले यांच्यासारखी चपलख इरावतीबाईचे सुक्ष्म वाक्ये निरीक्षण दाखवितात त्यात नर्म विनोद आहे.

चिंतनशील विषयात नर्म विनोदाचा तिटकारा करीत इरावतीबाईचे लिखाण पुढे सरकते.संबध वारीतील विविध अनुभव वर्णन करताना अशी प्रत्ययभारी पारदर्शक भाषा वापरतात की वारीची सगळी वाटचाल डोळ्यासमोर दिसू लागते हेच लेखाचे सत्य आहे.ललितलेखिका व समाजशास्त्रज्ञ इरावती यांच्या सुरेख संगम येथे अनुभवास येतो.

<u>निष्कर्ष</u>:

१. परिपूर्ती ने मराठी लघुनिबंधाची मृत्युघंटा वाजविली आणि 'ललितनिबंध' या नव्या आविष्काराला जन्म दिला.'परिपूर्ती' या संग्रहाचे कार्य महत्वाचे व ऐतिहासिकच होय.

२. १९४५ च्या सुमारास जी नवता मराठी वाङ्मयातून प्रवाहित होऊ लागली होती तीच नवता इरावतीबाईनी ललितगद्यात प्रवाहित केली.

३. लघुनिबंधाने व्याज 'मी' जोपासला होता. साहजिकच सर्वांच्या लघुनिबंध लेखनात एक कृतिमता आली होती. त्याला छेद देण्यासाठीच जणू इरावतीबाईनी स्वतःच्या आयुष्यातील अस्सल अनुभव घेऊन त्याद्वारे जीवनविषयक, समाजविषयक, इतिहासविषयक आकलने मांडण्यास आरंभ केला.

४. एकुणात आपल्या ललितलेखनाद्वारे इरावती कर्वे यांनी मराठी ललितगद्याच्या प्रवाहावर आपली अशी नाममुद्रा उमटवली आहे आणि ती कदापीही पुसली जाऊ शकणार नाही.

<u>समारोप</u>:

इरावती कर्वे हे एक स्वतः समृद्ध व्यक्तिमत्व तर होतेच पण मराठीतील ललित आणि वैचारिक लेखनास नवी बलस्थाने बहाल करून त्यांनी मराठी साहित्याच नव्हे तर भारतीय साहित्याचाहि प्रवाह समृद्ध केलेला आहे.म्हणूनच, इरावती कर्वे हे मराठी वैचारिक व ललित साहित्याला लाभलेले एक अनमोल लेणे होते म्हणावेसे वाटते.

<u>संदर्भ</u>:

१. प्रा. नरहर कुरुंदकर, प्रस्तावना गंगाजळ,पुणे,देशमुख आणि कंपनी,द्वितीयावृत्ती जुलै १९७७ पृ. १३७

२. डॉ.आनंद याद, मराठी लघुनिबंधाचा इतिहास, मेहता पब्लिशिंग हाउस

३. वा .ल.कुलकर्णी, साहित्यातील शोध आणि बोध, पॉप्युलर प्रकाशन पृ.१९९.

४. सुहासिनीइर्लेकर,"परिपूर्ती-इरावतीची आणि मराठी ललितगद्याचाही!" प्रतिष्ठान,जून-जुलै १९७५.

◆◆◆

हिंदी कविता में व्यक्त राष्ट्रीय भावना

प्रो.डॉ. आबासाहेब राठोड
प्रोफेसर एवं अध्यक्ष, हिंदी विभाग
सौ. के. एस. के. महाविद्यालय, बीड

हिंदी कविता में राष्ट्रीयता की भावना प्रमुख रही है । बीसवी शताब्दी के आरंभ में जब स्वाधीनता संग्राम में तीव्रता आ गई थी , उसी के परिणाम स्वरुप हिंदी कविता में राष्ट्रप्रेम, देशभक्ति आदि विषयों की प्रधानता हो गई। यह कहा जाता है कि साहित्य सदा राष्ट्र की गोद में पल्लवित एवं पुष्पित होता रहा है। राष्ट्र साहित्य का निर्माता है। साहित्य भी अपने क्रांतिपूर्ण विचारों द्वारा राष्ट्र के नवनिर्माण में सहायक हो सकता है। साहित्य राष्ट्र पर आधारित है और राष्ट्र साहित्यपर। इस कारण राष्ट्रीय भावना की उन्नती में साहित्य की देन अनुपम है। राष्ट्रीय भावना सें ओतप्रोत साहित्य के माध्यम से अपने गौरव का ज्ञान है तथा अपनी संस्कृति के प्रति श्रध्दा की भावना का जागरण होता है। जनता में उत्साह और प्रेरना जगाने का काम राष्ट्रीय कविताएँ सफलतापूर्वक करती है। राष्ट्रीय कवि को देश की मिट्टी से प्रेम होता है। देश, काल, समाज का चित्र प्रस्तुत करते समय देश की संस्कृति और सभ्यता को भूल नही पाता। राष्ट्र की प्रगति को बाधित करनेवाली और राष्ट्र के अस्तित्व को संकट में डालनेवाली परिस्थितियाँ उत्पन्न होती है तब यह भावना उद्विग्न और प्रखर हो उठती है।

राष्ट्रीयता की भावना एक मानसिक अनुभूति अथवा मन की एक स्थिती होती है। आजादी के आन्दोलन में हिंदी भाषी कविओं ने भारतीय जनमानस में चेतना जगायी और यही चेतना ज्वाला बनकर देश की आजादी के लिए उमड़ पडी। राष्ट्र के प्रति अपनत्व तथा अगाध प्रेम की भावना ही राष्ट्रीयता कहलाती है। राष्ट्रीयता का संबंध केवल जडभूमि से न होकर आंतरिक होता है। अपने देश के अगाध प्रेम में अपनी संस्कृति, सभ्यता एवं धर्म के प्रति गौरव दिखाई देता है। राष्ट्रीयता की भावना व्यक्ति को अपने राष्ट्र के लिए उच्च कोटि के शौर्य तथा बलिदान के लिए प्रेरणा देनेवाली है।

किसी भी देश का साहित्य वहाँ की राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आदि परिस्थितिओं के परिणामस्वरुप बनता व बदलता है। साहित्य का मानव जीवन से चिरंतन सम्बन्ध है। साहित्य का स्त्रष्टा मनुष्य है और मनुष्य के लिए ही साहित्य की सृष्टि है। मानव जीवन ही साहित्य का उपादान और विषय वस्तु रहा है और रहेगा। मानवजीवन विकासशील वस्तु है। राष्ट्रीयता भारत के लिए नवीन विश्वास थ। इसके पूर्व इस देश में यह बात अपरिचित थी। भारत में देशप्रेम, राष्ट्रीय भावना जागृत होने लगी। शासकों से ही प्रेरणा लेकर भारतीय लोगों के मन में स्वाधीनता के भाव पैदा होने लगे। स्वामी विवेकानंद, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी दयानंद सरस्वती, लोकहितवादी चिपलूणकर, भारतेंन्दु हरिश्चंद्र और उनके मंडल के अन्य कवि एक साथ मैदान में आए। इन्होंने राष्ट्रीयता के जो बीज बोए थे, उन्हीं को पल्लवित करने का कार्य आधुनिक हिंदी कविता के कवियों ने किया।

छयावाद के प्रवर्तक कवि जयशंकर प्रसाद की कविता 'अरुण यह मधुमय देश हमारा' यह गीत भारत की महिमा का वर्णन करता है। इस गीत में भारतीय संस्कृति की गरिमा पूर्णरुप से झलकती है और देशप्रेम की दृष्टि से यह सर्वश्रेष्ठ गीतों में से एक है।

"अरुण यह मधुमय देश हमारा
जहाँ पहुँच अनजान क्षितिज को मिलता एक सहारा
सरस तामरस गर्भ विभा पर नाच रही तरुशिखा मनोहर
छिटका जीवन हरियाली परमंगल कुंकुम सारा
लघु सुरधनु से पंख पसारे शीतल मलय समीर सहारे
उडते खग जिस ओर मुँह किये समझ नीड़ निज प्यारा।"[१]

प्रत्येक भारतीय को गर्व है कि उसने भारत की भूमिपर जन्म लिया है। उसकी यह भावना देश प्रेम के रुप में दृष्टिगोचर होती है।

सूर्यकांत त्रिपाटी निराला ने भी मातृभूमि के प्रति अगाध प्रेम प्रकट किया है। निराला के गीत 'भारती जय विजय करे' में भरत की सुषमा तथा सागर आदि का सुन्दर वर्णन मिलता है।

"भारती जयविजय करें।
कनक शस्य कमल करें।
लंका पतल शतदल गर्जितोर्भि सागर जल
धोता शुचि चरण-युगल स्तवकर बहु-अर्थ भरे।
तरु-तृण-वन-लता वसन अंचल में खचित सुमन
गंगा ज्योति र्जल कण -धवल धारा हार गले।
मुकुट शुभ्र हिम तुषार प्रण - प्रणव ओंकार
ध्वनित दिशाएँ उदार शतमुख शतरव मुखरे।" [२]

निराला ने राष्ट्रीय भावना को जगाने के लिए शिवाजी, गुरु गोविंद सिंह, तुलसीदास, राम जैसे महापुरुषों पर कविताएँ लिखी। पराधीन भारत को जगाने के लिए कविता के माध्यम से कोशिश की। डॉ. भगीरथ मिश्र लिखते हैं कि "निराला की राष्ट्रीयता भारत की इस मिट्टी में उगती, पनपती है, परन्तु इस में प्रफुल्लित एवं पल्लवित होती हुई बहुत दूर जाकर वह समस्त मानवता में अपने को समेंट लेती है। इसीलिए उनकी राष्ट्रीय कविता का धरातल बडा विस्तृत और बहुरंगी है।"[३] निराला को भारतीय शौर्य का बोध है। उनकी कविताओं में राष्ट्रीय भावना ओतप्रोत है।

"है जो बहादूर समर के
वे मर के भी
माता को बचायेंगे

शत्रुओं के खून से
धो सके यदि एक भी तुम माँ का दाग
कितना अनुराग देशवासियों का पाओगे" (४)

निराला के काव्य में राष्ट्रीयता भावना राष्ट्र्यता की ओर उन्मुख होती है। जैसें -

"क्या यह वही देश है,
भीमार्जुन आदि का कीर्तिक्षेत्र
चिरकुमार भीष्म की पताका ब्रम्हचर्य दीप्त
उडती है आज भी जहाँ के वायुमंडल में
उज्ज्वल - अधीर और चिरनवीन"(५)

निराला अपने काव्य के द्वारा मानव जाति को जीने और समृध्द होने का संदेश देता है। मानवी जीवन के विकास, समृध्दि और उत्थान की ओर अग्रेसित है।

राष्ट्रीय कवि रामधारीसिंह दिनकर ने अपने काव्यों में सर्व प्रथम सामायिक जीवन की चुनौती को न केवल स्वीकार किया बल्कि उसके एक प्रभावशाली उत्तर देने का भी प्रयास किया। उनकी कविताओं में क्रांति का स्वर यथा स्थान सुनाई पडता है। विशेष रुप से हुँकार की आमुख कविता में हुँकार की आमुख कविता दिनकर की राष्ट्रीय विचारधारा के स्वर में अत्यन्त महत्वपुर्ण स्थान है। इस कविता में कवि के सम्पूर्ण काव्यविकास का स्पष्ट संकेत मिल जाता है। वर्तमान के क्षण जिस समय कवि को बुलाने के लिए उस समय वह शाश्वत आदर्शो में खोया हुआ था। आपने आप में मग्न था। उसे भारत पर छिडे हुए भयानक युध्द का ज्ञान भी नहीं था। वर्तमान ने ही उसे क्रान्ति के गीत गाने और अपना बलिदान करने की और प्रेरित किया।

- समय ढूह की ओर सिसकते मेरे गीत विकल धाये
आज खोजते उन्हें बुलाने वर्तमान के पल आये ?

आज की वर्तमान अवस्था देखकर दिनकर को अतीन के वैभव की याद आती है। कवि उसी अतीत वैभव को याद करके करुणा के आँसू बहाकर भिखारिणी, सुकुमारी मिथिला का वर्णन करता है।

पैरों पर ही है पडी हुई
मिथिला भिखारिणी सुकुमारी
तु पुछ कहाँ इसने खोई
अपनी अनंत निधियाँ सारी।

राष्ट्रीय कवि दिनकर ने देश, काल, समाज का चित्र प्रस्तुत करते समय देश की सभ्यता और संस्कृति को नहीं भुलता। कवि के मन में भारत के प्रति, भारतीयता के प्रति, उसके धर्म, संस्कृति, सभ्यता के प्रति गहरी श्रध्दा अटूट विश्वास है। इसीलिए उनकी कविताओं में संस्कृति को पर्याप्त स्थान मिला है।
मैथिलीशरण गुप्त ने इसी गौरवमयी अतीत का वर्णन किया है। भारत को सभी का सिरमोर बताया है।

देखो विश्व में हमारा कोई उपमान नहीं था।

नर देव थे हम, और भारत देव लोक समान था।

सियारामशरण गुप्त ने 'मौर्य विजय' नामक काव्य ग्रन्थ में वीर चन्द्रगुप्त की कथा के माध्यम से भारतीय लोंगो की वीरता का वर्णन किया है। इनके चरित्र इतने उज्ज्वल थे कि कोई भी इनका सामना नहीं कर सकता था। इन महान योध्दाओं की तुलना किसी भी देश के योध्दा नहीं कर पाते। इसी का वर्णन यहाँ पर देखने को मिलता है।

धीर-वीर ये भारतीय होते हैं कैसे,
किसी देश के मनुज न देखे इनके जैसे
क्या ही उज्जवल, गेय चरित इनके होते हैं
ग्रीकों का भी गर्व-कार्य इनके खोते हैं।

रामायण और महाभारत के वीरों का गौरवगान मैथिलीशरण गुप्त ने बहुत अधिक किया है। राम और कृष्ण आदि पात्रों की वीरता का वर्णन करके इन्होंने सामान्यजन में भी वीरता के भाव प्रस्फुटित कर दिए हैं। जयद्रथ वध नामक खंडकाव्य में महाभारत कालीन वीरता का वर्णन देखने को मिलता है।

"अभिमन्यु षोडस वर्ष का फिर क्यों लडे रिपु से नहीं,
क्या आर्यवीर विपक्ष-वैभव देखकर डरते कहीं ?
सुनकर गजों का घोष उसको समझ निज अपयश-कथा
उनपर झपटता सिंह शिशुभी रोष कर जब सर्वथा"[६]

कवि इकबाल ने भारत के अतीत का बडा ही समृध्द और वैभव पूर्ण वर्णन किया है। भारत की सभ्यता और संस्कृति उनके घात-प्रतिघातों के बाद भी अत्यंत समृध्द है। कवि इकबाल इनके बारे में लिखते है-

कुछ बात है कि हस्ती मिटती नहीं हमारी
सदियों रहा है दुश्मन दौरे जहाँ हमारा
युनान मिश्र रोमा सब मिट गए जहाँ से
बाकी मगर है अब तक नामोंनिशा हमारा ।

कवि माखनलाल चतुरवेदी के कविता में ब्रिटीश शासन के खिलाफ जोरदार प्रचार किया और नई पीढी का आहवान किया कि वह गुलामी की जंजीरों को तोडकर बाहर आए। इनकी कविताओं में राष्ट्रीय भावना का चित्रण हुआ है। इनकी अधिकांश रचनायें राष्ट्रीयता के तानेबाने में बंधी हुई हैं। इनकी वाणी राष्ट्र के मर्म की वाणी है। चतुरवेदी की कविता 'पुप्प की अभिलाषा' में मातृभूमि की रक्षा के लिए भारतीयों से आत्म-समर्पण का आवाहन करते है-

"मुझे तोड लेना वनमाली!
उस पथपर देना तुम फेंक
मातृभूमि पर शीश चढाने

जिस पथ जावें वीर अनेक"

इस कविता में एक पुष्प भी देश के प्रति और देश के लिये लड़ रहे वीर के प्रति अपने बलिदान को तैयार है। पुष्प भी चाहता है कि जो वीर देश के लिए आत्म बलिदान को तैयार है, तो क्यों न उसके मार्ग को ही सुगम बनाने के लिए मैं अपना बलिदान दे दूँ। इसलिए हे वनमाली मुझे उस वीर सैनिक के पथपर फेंक देना। राष्ट्र के प्रति स्नेह एवं श्रध्दा, देशवासियों के लिए जागरण का संदेश, विदेशी शासण के प्रति विद्रोह, सत्याग्रह के प्रति आस्था, बलिदान की भावना आदि में राष्ट्रीय भावना दिखाई देती है। उनकी राष्ट्रीय कविताऐं सजीव, ओजस्विनी और प्रेरणामयी है। मुलतः चतुरवेदी राष्ट्रीय भावना के कवि है। इनके काव्य में राष्ट्रीयता, सामायिकता और शाश्वत युगबोध की समर्थ अभिव्यक्ति है।

कुलमिलाकर संक्षेप में हम यह कह सकते है कि राष्ट्रीय भावना जनसमूह को एकता के सूत्र में बाँधे रखती है। राष्ट्र की शक्ति इसी भावना की प्रबलता पर आधारित होती है। राष्ट्र साहित्य का निर्माता है और साहित्य भी अपने क्रान्तिपूर्ण विचारों द्वारा राष्ट्र के नवनिर्माण में सहायक हो सकता है। श्रेष्ठ साहित्य वही है जो व्यष्टि से समिष्टि की ओर उन्मुख होता हुआ देश काल से परे सर्व समाज भावन सेयुक्त होकर सभी सीमाओं से मुक्त होकर राष्ट्र के हेतु सत्यं शिवं सुदरं के मुल्यों का मार्गदर्शन कर सके। राष्ट्र के प्रति अपनत्व तथा अगाध प्रेम की भावना ही राष्ट्रीयता कहलाती है। आज राष्ट्रीयता एक प्रबल शक्ति एवं प्रभावशाली प्रेरणा है। राष्ट्रीयता का संबंध केवल जडभूमि से न होकर आंतरिक होता है। अपने देश के अगाध प्रेम में अपनी संस्कृति, सभ्यता एवं धर्म के प्रति गौरव में, अपने देश की सामाजिक, धार्मिक और राजनीतिक दशाओं में सुधार के प्रयत्न आदि में वह राष्ट्रीय भावना प्रस्फुटित होती है। राष्ट्रीयता की भावना व्यक्ति को अपने राष्ट्र के लिए उच्च कोटि के शौर्य तथा बलिदान के लिए प्रेरणा देने वाली सामूहिक भावना की एक ऐसी उच्चतम अभिव्यक्ति है जिसका इतिहास निर्माण में बहुत बडा हाथ है ।

संदर्भ संकेत -

१) जयशंकर प्रसाद - अरुण यह मधुमय देश हमारा
२) सूर्यकांत त्रिपाटी निराला - भारती जय विजय करें
३) डॉ. भगीरथ मिश्र - निराल काव्य का अध्ययन पृ. ६५
४) संपादक - नन्दकिशोर नवल - निराला रचनावली, भाग एक पृ.१६२
५) संपादक - नन्दकिशोर नवल - निराला रचनावली,भाग एक पृ.१९२
६) मैथिलीशरण गुप्त - जयद्रथवध
७) माखलाल चतुरवेदी - पुष्प की अभिलाषा

अग्निपुराण एवं साहित्यशास्त्र : परस्पर प्रभाव

डॉ.वृशाली भोसले

सहाय्यक प्राध्यापक, संस्कृत आणि कोशशास्त्र विभाग,

डेक्कन कॉलेज पोस्ट ग्रॅज्युशन आणि रिसर्च इन्स्टीट्यूट, (डिमेड युनिर्व्हसिटी), पुणे

मध्ययुगीन लेखक अग्निपुराण को अलंकार शास्त्र का सबसे पौराणिक ग्रंथ मानते हैं । भारतीय परम्पराओं के अनुसार 18 पुराणों के लेखक महर्षि वेदव्यास हैं । परन्तु आधुनिक आलोचकों को यह मान्य नहीं है। अत अग्निपुराण का लेखक कौन है, इस प्रश्न का उत्तर ग्रन्थ के आरम्भ में ही दिया गया है की इस पुराण का उपदेश अग्नि ने वसिष्ठ को दिया था। अत इस पुराण के प्रणेता अग्नि समझे जा सकते हैं[1]। अग्नि नामक किसी ऐतिहासिक व्यक्ति के होने का प्रमाण नही मिलता। अतः आधुनिक आलोचकों की दृष्टि में अग्निपुराण के मूल लेखक का नाम जानना कठीन ही है । डॉ.एस के डे के अनुसार इस पुराण के लेखक का नाम अज्ञात है । इसके संबंध में यही कहा जा सकता है कि भिन्न-भिन्न समयों में अनेक लेखकों ने इसको लिखा और संकलित किया तथा इसका अन्तिमरूप से संकलन और सम्पादन महर्षि व्यास एवं उनकी परम्परा ने किया था।

अग्निपुराण में विभिन्न विषयों पर अध्ययन किया गया है । डॉ. बलदेव उपाध्याय[2] और विन्टरनिट्झर[3] के अनुसार अग्निपुराण एक विश्वकोष है[4]। इसमें भारतीय संस्कृति, साहित्य एवं ज्ञान-विज्ञान के विभिन्न विषयों का संग्रह किया गया है। भारतीय एवं पाश्चात्य समालोचको ने अग्निपुराण की सामग्री को महत्त्वपूर्ण माना है और इसको विश्वकोष के रूप में स्वीकार किया है। साहित्यशास्त्र ,नाट्यशास्त्र, संगीत, नृत्य, वास्तुकला, मूर्तिकला, चित्रकला के संबंध में साधन सामग्री प्रचुर मात्रा में उपलब्ध है । पुराणों में अग्निपुराण और विष्णुधर्मोत्तर पुराण इनमें भारतीय साहित्यशास्त्र और नाटकशास्त्र की जानकारी प्रचुर मात्रा में प्राप्त होती है । भरत, भामह, दंडी, रुद्रट,ध्वनिकार आनंदवर्धन और भोज आदि साहित्यशास्त्रकारों के मत प्रणाली का प्रभाव इसपर स्पष्ट रूप से दिखाई देता है । संक्षेप में समकालीन साहित्यशास्त्रों में से जानकारी उपलब्ध करना ही अग्निपुराण का कार्य दिखता है। अग्निपुराण के अध्याय 337 से 347 इन ग्यारह अध्यायों में साहित्यशास्त्र और नाट्यशास्त्र इनके सम्बन्ध में विवेचन आया है ।

अग्निपुराण ने अलंकारशास्त्र के महत्त्वपूर्ण विषयों को संक्षेप में उद्धृत किया है । भरत, भामह, दंडी, रुद्रट, ध्वनिकार आनंदवर्धन और भोज आदि शास्त्रकारों के मत प्रणाली का प्रभाव इसपर स्पष्ट रूप से दिखाई देता है । साधारणतः इसमें व्यवधान आ गया है अर्थात् इस प्रकार के संकलन से स्वतंत्र सिद्धांत यामतप्रणाली प्रस्थापित करने वाले किसी साहित्यिक विद्वान की तरह व्यवस्थित तर्क की अपेक्षा नहीं कि जा सकती है । इसलिए उनकी मर्यादा को जानकर पुराणों में आए हुए विवेचन पर चर्चा करना इष्ट होगा । डॉ. विन्टरनित्ज ने अग्निपुराण के काल निर्धारण के विषय में कहा है कि इस पुराण की रचना कब हुई यह कहना अत्यन्त कठिन है क्योंकि इसमें परस्पर विरोधी विषयों का समावेश है। अग्निपुराण की रचना का समय निर्धारित करने के लिए विभिन्न विद्वानों के दो मत हैं (1)भरतमुनि के समकालीन मानने वाले (2) भोज से उत्तरवर्ती मानने वाले।

---

1 यत्तदीशानकं कल्पं वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत्प्रचक्षते ॥ अग्निपुराण 116

2 उपाध्याय बलदेव कृत संस्कृत साहित्य का इतिहास,पृ.५१

3 ए हिस्ट्री ऑफ इण्डियन लिटरेचर (प्रथम भाग) - विन्टरनित्ज, पृ. 506.

4 ए हिस्ट्री ऑफ संस्कृत पोएटिक्स। एस.के. डे. पृ. 254.

अग्निपुराण में वर्णित काव्यशास्त्र का अध्ययन करने के बाद पता लगता है कि अग्निपुराण ने भाषा की दृष्टि से काव्य के दो प्रकार बताए हैं संस्कृत और प्राकृत। अपभ्रंश को अग्निपुराण में काव्यभेद के रूप में स्वीकार नहीं किया गया है । क्योंकि अपभ्रश का उदयकाल छठी शताब्दी माना जाता है[5]। अतः स्पष्ट होता है कि छठी शताब्दी से पूर्व अग्निपुराण की रचना हो चुकी थी।

भरत, भामह, दण्डी, उद्भट इनके ग्रंथ के जैसे हि अग्निपुराण में अलंकार शास्त्र कि व्याख्याओं का एक विस्तृत विवेचन मिलता है । अग्निपुराण और भरत का नाट्यशास्त्र, दण्डी का काव्यदर्श इसके विचार-विमर्श में बहुतसारी समानताए दिखाइ देती हैं | इसके अलावा जो अभी आपके सामने नहीं हैं लेकिन अग्निपुराण के समय में प्रचलित कोई परंपरा का अथवा ग्रंथ का आधार अग्निपुराण ने लिया होगा ऐसा प्रतीत होता है । अग्निपुराण के अध्याय 337 से 347 इन ग्यारह अध्यायों में सहित्यशास्त्र और नाट्यशास्त्र इनके सम्बन्ध में विवेचन आया है ।

अग्निपुराण में अलंकारशास्त्र के विवेचन की रूढ़ पद्धति का उपयोग किया है । काव्य लक्षण एवं काव्य के भेद इनसे शुरू होने वाले रीति ,काव्य- गुण ,दोष,अलंकार और रस पर चर्चा की है । ऐसा दिखाई देता है कि पुराणों ने ध्वनिविज्ञान को भी स्पर्श किया है ।

सबसे पहले, पुराणोने कहा कि ध्वनि, वर्ण,पद , वाक्य साहित्य के तत्त्व हैं।

- काव्यस्य नाटकादेश्च अलंकारान् वदाम्यथ।
  ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्येतद् वाङ्मयं मतम् ।। अग्नि. 337/1

वाक्य क्या है, यह बताते हुए अग्निपुराण ने दण्डि की हि 'काव्य शरीर' की परिभाषा दी है,

शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली । (काव्यदर्श)

संक्षेपाद्वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ।। अग्नि. 337/6

भोज के सरस्वतीकण्ठाभरण का मंगलश्लोक

ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यं इत्यास्पदचतुष्टयम् ।

यस्या: सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे ।। (सरस्वतीकण्ठाभरण)

यह व्याख्या अग्निपुराण के,

'ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्येतद् वा ङ्मयं मतम्'।

इस व्याख्या से पूर्ण समान है ।

अध्याय 337 को 'काव्यदिलक्षण' कहा जाता है। काव्य को विज्ञान और इतिहास से अलग करते हुए, **अभिधा** के कारण काव्य यह शास्त्रों से अलग है, ऐसा पुराण कहते हैं ।

शास्त्रे शब्दप्रधानत्वमितिहासेषु निष्ठता ।

अभिधाया: प्रधानत्वाद् काव्यं ताभ्यां विभिद्यते ।। 337.2

- **काव्य** - 'काव्यं स्फुटालङ्कारं गुणवद् दोशवर्जितम्'

इस तरह अग्निपुराणने काव्य की परिभाषा कि है।

[5] संस्कृत साहित्य का इतिहास,ए.बी. किथ,पृ.४०

मम्मटने काव्य की व्याख्या कुछ इस तरहा की है,

'तददोषौ शब्दार्थो सगुणावनलंकृती पुनः क्वपि' ,

यह व्याख्या वही है जो अग्निपुराण द्वारा दी गई है।

वामन की,

'काव्यं ग्राह्यमलंकारात् । सौंदर्यमलंकारः। स दोषगुणालंकारहानादानाभ्याम् । काव्यालंकारसूत्रवृत्ती ' (१.१-३)

इसकी व्याख्या पुराणों के हि समान है।

- **काव्यहेतु** -अनेक आलोचकों द्वारा प्रतिभा, व्युत्पत्ति और अध्ययन ये तीन **काव्यहेतु** बताये गये है।

अग्निपुराण ने भी उनका अनुसरण किया

नरत्वं तुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा । 337/3

कवित्वं दुर्लभ तत्र शक्तिस्तत्र च दुर्लभः।

व्युत्पत्तिर्दुर्लभा तत्र विवेकसेतत्र दुर्लभः ॥ 337/4

ऐसा कहा है।

भरत, भामह, दण्डी,वामन के द्वारा किए हुए आलंकारिक दोषोंके विवेचन को देखते हुए किसी न किसी रूप में अग्निपुराण ने लगभग सभी दोषों पर विवेचन किया है, ऐसा दिखाई देता है।

- **अलंकार-** भरत,भामह,दण्डी,उद्भट,रूद्रट इसके अनुसार अग्निपुराण ने अलंकारों के विषय पर चर्चा की है । उसपर दण्डी के काव्यादर्श और भामह के काव्यालंकार का बहुत प्रभाव दिखाई देता है । इतना ही नहीं बल्कि कितने बार तो अलंकार की परिभाषाएँ भी समान हैं, और कुछ परिभाषाएँ तो शब्दशः मेल खाती हैं। भोज के विवेंचन में से भी कुछ हिस्सा लिया है ऐसा लगता है।

काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलंकारान् प्रचक्षते। (342 / 17-18)

काव्य शरीर की शोभा बढ़ाने का कार्य अलंकार करते है , ऐसी अलंकार की परिभाषा पुराणों में दी गई है।

यह दण्डी की परिभाषा से शब्दशः मेल खाता है।

काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलंकारान् प्रचक्षते। काव्यदर्श, २.१

रुद्रट से लेकर अलंकार-कारकों ने इसके शब्दालंकार और अर्थालंकार ऐसे दो भेद किए हैं।

अग्निपुराण ने भोज का अनुसरण करते हुए अलंकार के तीन प्रकार किए गए हैं - शब्दालंकार, अर्थालंकार और शब्दार्थलंकार।

- भोज ने कुल चौबीस शब्दालंकार का विवेचन किया है । अग्निपुराण में उसमें से नौ ही लिए गए हैं । छाया, मुद्रा, उक्ति, युक्ति, गुम्फना, वाकोवाक्य, अनुप्रास, चित्र आणि दुष्कर इसमें से छाया शब्दालंकर के चार उपभेद बताए गए हैं। नाट्यशास्त्र और काव्यदर्श में शब्दालंकार की सूची में अनुप्रास का समावेश नहीं किया है। मधुरा, ललिता,प्रौढ़ा, भद्रा, आणि परुषा ऐसे पाँच वृत्तियों के आधार पर अनुप्रास के पाँच प्रकार के भेद अग्निपुराण में किए गए हैं।

भामह ने छेकानुप्रास और लाटानुप्रास ऐसे दो भेद बताए हैं।

उद्भट ने इन दोनों के अलावा परुशा ,उपनगरिका और ग्राम्या इन तीन वृत्तियों पर आधारित और तीन भेद को माना है।

पुराणों में बताया है कि 'चित्र' अलंकार यह विद्वानों की बैठक में जिज्ञासा के लिए आयोजित किया जाता है। (गोष्ठयां कुतूहलाध्यायी वाग्बन्धश्चित्रमुच्यते। ३४३ / २२)

अग्निपुराण में 'दुष्कर' इस शब्दलंकार के तीन भेद बताए गए हैं। नियम , विदर्भ और बन्ध। बन्ध दुष्कर के गोमुत्रादि आठ प्रकार दिए हैं।काव्यदर्श के (378-96) इसमें कुछ प्रकार उदाहरण के साथ दिए हैं। शब्दलंकार का इतना सूक्ष्म विश्लेषण और कहीं नहीं मिलता।

- अग्निपुराण में अर्थालंकार का वर्णन किया है ,

  अलंकरणमर्थानामर्थालंकार इष्यते।

  तं विना शब्दसौंदर्यमपि नास्ति मनोहरम्॥

  अर्थालंकाररहिता विधवेव सरस्वती॥ (३४४/१-२)

अर्थलंकार के बिना ऐसा लगता है मानो सरस्वती कोई विधवा स्त्री की तरह दिखाई दे रही हो।

अग्निपुराण में केवल 12 अर्थलंकार का उल्लेख है। आठ मूल सिद्धांतों के आधार पर पुराणों में अर्थलंकार के आठ समूह किए हैं। अन्य आलंकारिकों ने अर्थलंकार की एक लंबी सूची दी है। भरत ने केवल 3 अर्थलंकार के बारे में बताया है। बाद में यह संख्या बढ़ती गई। भामह 36, दण्डी 35, उद्भट 38, वामन 28, रुद्रट 60, भोज 48, मम्मट 61, विश्वनाथ 77 और जगन्नाथ 68। भोज की 'सरस्वती कण्ठाभरण' (2.1) में बाह्य, आभ्यन्तर, और बाहयाभ्यन्तर ऐसे तीन प्रकार बताए गए हैं। बाहयाभ्यन्तर यह तीसरा प्रकार मतलब अग्निपुराण का शब्दार्थलंकार है। भोजने भी 'श्रृंगार प्रकाश' पुस्तक में इन तीन प्रकारों का उल्लेख किया है।

इन शब्दर्थालंकार के अग्निपुराण में छः प्रकार बताए गए हैं। प्रशस्ति , कांति , औचित्य,संक्षेप , यावद्यंता और अभिव्यक्ति। इस शब्दर्थालंकार के गुण भरत, वामन , दण्डी इनसे साम्य है।

गुण और अलंकार इन दोनों में जो अंतर है उसे अग्निपुराण में स्पष्टतः बताया गया है।

तथापि काव्य मूलतः गुणों के योग से सुंदर हुआ तो अलंकार उसे और भी शोभायमान बनाते हैं, ऐसा वामन कि तरहा अग्निपुराणने भी कहा है।

अलंकृतमपि प्रीत्यै न काव्यं निर्गुणं भवेत्।

वापुष्यललिते स्त्रीणां हारो भारयते परम्। (अग्नि पु. 346.1)

अग्निपुराण में वर्णित आठ समूह इस प्रकार हैं।

(१) स्वरूप - वस्तु की मूल प्राकृतिक अवस्था, अर्थात् दूसरों का स्वभावोक्ति अलंकार

(2) सादृश्य - सादृश्य के आधार पर आधारित अलंकार यानी उपमा, रूपक,सहोक्ति, अर्थान्तरन्यास

(३) उत्प्रेक्षा

(४) अतिशयोक्ति

(५)विभावना- इसमें हि विशेष सम्मिलित हैं

(६) विरोध

७) हेतु

(८) सम

अग्निपुराण में वर्णित अपह्नुति, तथा समाधि अलंकारों के लक्षण अग्निपुराण और काव्यादर्श में एक से मिलते हैं जैसे उत्प्रेक्षा लक्षण में

च अन्यथोपस्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य च ।

अन्यथा मन्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥ अग्निपुराण / काव्यदर्श

काव्यदर्शपर अग्निपुराण का प्रभाव लक्षित होता हैष इसके आधारपर अग्निपुराण का रचनाकाल भरतमुनि के समकालीन प्रतीत होता है ।

उपमा और उसके प्रकारों की परिभाषा दण्डी और उद्भट के समान है (काव्यालंकारसंग्रह 1.15-21) । अग्निपुराण में सोलह प्रकार के उपमा के प्रकार का वर्णन किया हैं ।ऊर्जस्वी, रसवत् ये दण्डिने वर्णित किये हुए अलंकारों का पुराणों में उल्लेख भी नहीं है।

- **शब्दार्थालंकार** यह तीसरे प्रकार का जो विवेचन अग्निपुराणने किया है, वह अग्निपुराण कि विशेषता है।

जो एक ही समय में शब्द और अर्थ दोनों को ग्रहण करता है वह शब्दार्थालंकार। जिस प्रकार रत्नों की माला वक्षस्थल और गले की शोभा एक ही बार बढ़ाते हैं उसी प्रकार शब्दार्थलंकार का भी कार्य होता है ऐसा अग्निपुराण कहता है ।

शब्दार्थयोरलंकारो द्वावलंकुरुते समम् ।

एकत्र निहितो हारः स्तनं ग्रीवामिव स्त्रियाः ॥ (अग्नि. पु. ३४५. १)

- अग्निपुराण में **शब्दालंकार** के भाग में **प्रहेलिका** का उल्लेख किया गया है । (अध्याय 343)

अनुप्रास इस शब्दलंकार के बाद '**चित्र**' यह शब्दलंकार बताया है । चित्र अलंकार यह जिज्ञासा के लिए आयोजित किया जाता है ऐसा कहकर यह ‘चित्र’ अलंकार का प्रकार जो एक प्रहेलिका है, इसका विवेचन पुराणों ने किया है।

प्रश्न: प्रहेलिका गुप्तं च्युतदत्ते तथोभयम् । 22

प्रहेलिका के तीन प्रकार बताए गये हैं । च्युतक्षरा, दत्ताक्षरा और च्युतदत्तक्षरा । इसके पुनः दो प्रकार हैं, शाब्दी और आर्थी । अग्निपुराण सोलह प्रहेलिका को बताता है। वे इस प्रकार हैं- समागता, वंचना, व्युत्क्रांता, प्रभूषिता, समानरूपा, परुषा, संखना, प्रकल्पिता, नामांतरिता,निभृता, समानशब्दा, संमूढा, परिहारिका, एकच्छन्ना, उभयच्छन्ना व संकीर्णा ये काव्यदर्श और विष्णुधर्मोत्तार के समान हैं। तथापि अग्निपुराण के वर्णनानुसार ‘प्रहेलिका' इस प्रकार को देखा जाए तो इसे अलंकार यह संज्ञा नहीं दि जा सकता है ।

- **ध्वनि-** ध्वनिकार आनंदवर्धनचार्य द्वारा बताए गए उन्नत रूप में स्वर विज्ञान अग्निपुराण को ज्ञात नहीं है, लेकिन पुराणों में ध्वनिविज्ञान का मूल विचार ज्ञात है ऐसा प्रतीत होता है । पुराणों में ध्वनि का काव्यात्मक महत्त्व दिखाई नहीं देता । अलंकार शास्त्र के ध्वनि के बजाय व्याकरण में उल्लेखित ध्वनि का अधिक परिचय अग्निपुराण में प्रकट होता है । वाङ्गमय का एक तत्त्व के रूप में वाणी,पद और वाक्य ध्वनि के साथ शामिल किया है । व्याकरण का स्फोट यह अग्निपुराण कि ध्वनि कल्पना से मिलता है। (अग्निपु.337/1)

- **शब्दार्थलंकार** यह तीसरा प्रकार अग्निपुराण द्वारा किया गया है। उनमें से **'अभिव्यक्ति'** नामक **शब्दार्थलंकार** का विवेचन करते हुए अग्निपुराण ने विभिन्न अर्थ व्यक्त करने वाले शब्द शक्ति का विवेचन किया है | पुराणों में उनके श्रुति और आक्षेप ऐसे दो हिस्से किए हैं। ' **श्रुति**' में अभिधा और लक्षणा एवं '**आक्षेप**' में ध्वनि का अंतर्भाव किया है।

अग्निपुराण के मतानुसार ध्वनि का अंतर्भाव पर्यायोक्त ,अपह्नुति,समासोक्ति,अप्रस्तुतप्रशंसा,आक्षेप इन अलंकारों में हो जाएगा।

श्रुतेरभ्यर्थ्यमानोऽर्थो यस्माद् भाति सचेतनः।

स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः।

शब्देनार्थेन यत्रार्थः कृत्वा स्वयमुपार्जनम्।

प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशषोऽभिधित्सया || अग्निपु. ३४५/१४

पुराणों ने काव्य को चित्रित करने वाले एक आभूषण के दृष्टिकोण से ध्वनि को देखा है। ध्वन्यालोककारने ध्वनि को काव्यविशेष और काव्य की आत्मा माना है | पुराणों में ध्वनि केवल शब्दों और अर्थों से संबंधित है |

यत्रोक्तं गम्यते नार्थस्तत्समानविशेषणम्।

सा समासोक्तिरुदिता संक्षेपार्थतया बुधैः ।।

एषामेकतमस्यैव समाख्या ध्वनिरित्यतः ॥ (अग्निपु. ३४५/१८.)

अग्निपुराण में यह विवेचन भामह और उद्भट के विवेचन से मेल खाता है।

'अलंकार शास्त्र'में कहा गया है कि-

इह हि तावद् भामहोद्भटप्रभृतयश्चिरचन्तनालंकारकाराः प्रतीयमानमर्थवाच्योपस्कारकतयालंकारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते।

तथाहि- पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्याक्षेप - व्याजस्तुति - उपमेयोपमानन्वयादौ वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकत्वेन स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणमिति यथायोगं द्विविधया भंङ्ग्याप्रतिपादितं तैः। (पृ. ३)

ध्वन्यालोक में भी कहा गया है कि -

पर्यायोक्तेऽपि यदि प्राधान्येन व्यंग्यत्वं तद्भवतु नाम तस्य ध्वनावन्तर्भावः। न तु ध्वनेस्तत्रान्तर्भावः।

(पृ. ४५-६)

ए. शंकरन् इन्होंने अपने The Theories of Rasa and Dhvani इस ग्रंथ में अग्निपुराण की श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो इसके साथ ही ध्वन्यालोक कि,

यत्रार्थ : शब्दो वा तमर्थमुपुसर्जनीकृतस्वार्थो।

व्यक्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ।।

यह कारिका को उद्धृत किया है। अग्निपुराण में ' कृत्वा स्वमुपार्जनम् 'इसके अलावा ' कृत्वा स्वमुपसर्जनम् ' ऐसा पाठ लिया जाए तो दोनों में अंतर नहीं है ऐसा कहा गया है।

अग्निपुराण रूपक, समासोक्ति, आक्षेप,पर्यायोक्त और अप्रस्तुतप्रशंसा ये पाँचों ध्वनिमूलक अलंकार माने गये हैं। ये भामह के काव्यालंकार में प्रतिपादित लक्षणों से ज्यों से त्यों मिलते जैसे रूपक के लक्षण

उपमानेन यत्तत्वमुपमेयस्य कथ्यते।[6]
गुणानां समतं दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः॥
अग्निपुराण / भामह- काव्यालंकार

इससे यह स्पष्ट होता है कि भामह के काव्यालकार के पूर्व अग्निपुराण अवश्य विद्यमान जिसकी छाया काव्यालंकार पर लक्षित होती है।

पुराणों में एक बात देखी जा सकती है कि आपेक्ष अलंकार को ही ध्वनि कहा गया है । आपेक्ष अलंकार का मतलब सर्वसाधारण पता होने वाले अर्थ को छोड़कर नया अर्थ बताना व्याकरण की विस्फोट कल्पना से 'ध्वनितत्त्व' प्रगत है , इसकी जानकारी पुराणकारों को नहीं हुई है ऐसा देखा जा सकता है ।

अग्निपुराण में अलंकारशास्त्र के विवेचन की रूढ़ पद्धति का उपयोग किया गया दिखाई देता है । काव्य लक्षण एवं काव्य के भेद इनसे शुरू होने वाले रीति ,काव्य- गुण ,दोष,अलंकार और रस पर चर्चा की है ।

ऐसा दिखाई देता है कि पुराणों ने ध्वनिविज्ञान को भी स्पर्श किया है । अग्निपुराण के काव्यशास्त्रीय भाग का रचयिता ध्वनि सिद्धान्त से परिचित था । अग्निपुराण में एक स्थान पर कहा गया है कि ध्वनि का पर्यायोक्त, अपह्नुति, समासोक्ति, अप्रस्तुत प्रशंसा या आक्षेप अलंकारों में समावेश हो जाता है। ध्वन्यालोक के दो पद्य'अपारे काव्यसंसारे तथा 'शृङ्गारीचेत्कवि' अग्निपुराण में मिलते हैं।[7] ध्वन्यालोक के प्रसंगों से तथा उत्तरवर्ती टीकाकारों के कथन से यह प्रतीत होता है कि इन पद्यों की रचना स्वयं आनन्दवर्धन ने की थी । अतः 'अग्निपुराण' को आनन्दवर्धन के बाद की रचना मानना चाहिए[8]।

निष्कर्ष -

'अग्निपुराण' में भारती वृत्ति के सम्बन्ध में कहा गया है कि भरत[9] द्वारा प्रणीत होने से इसको भारती कहा गया है। भरत ने 'नाट्यशास्त्र' में स्वयं यह कहा कि इस वृत्ति का प्रणयन उन्होंने स्वयं किया था। नाट्यशास्त्र के अनेक पद्य और पद्यों के अंश 'अग्निपुराण' में उद्धृत है। इससे यह सिद्ध होता है कि 'अग्निपुराण' की रचना निश्चित रूप से भरत के बाद हुई थी । अग्निपुराण' बहुत बाद की रचना है, यह तथ्य इस बात से भी सिद्ध होता है कि काव्यशास्त्र के प्राचीन आचार्यों ने 'अग्निपुराण' को प्रमाण के रूप में कम उद्धृत किया था । भामह, दण्डी आनन्दवर्धन, भोज आदि विद्वान भरत को तो आदर के साथ उद्धृत करते रहे, परन्तु अग्निपुराण को नहीं ।भोजकृत 'सरस्वतीकण्ठाभरण' तथा 'शृङ्गारप्रकाश का भी प्रभाव 'अग्निपुराण' पर पड़ा है। भोज ने शृङ्गारप्रकाश में रस सिद्धान्त का विवेचन किया था । उसने 'सरस्वतीकण्ठाभरण' में यह प्रतिपादित किया था कि शृङ्गार रस ही सब रसों का मूल हैं ।[10] भोज के अनुकरण में ही 'अग्निपुराण' में भी शृङ्गार रस को सब रसों का मूल कहा गया है।[11] पांचाली, गौडी, वैदर्भी तथा लाटी इन चार रीतियों के जो लक्षण भोज ने दिये हैं, बहुत कुछ उनका ही अनुकरण 'अग्निपुराण' में है।[12]अतः 'अग्निपुराण' के काव्यशास्त्रीय भाग को बहुत प्राचीन मानना युक्तिसंगत नहीं है। यह रचना भरत, भामह, दण्डी, आनन्दवर्धन और भोज के बाद की समझनी चाहिए । उत्तरवर्ती सीमा का निर्धारण अग्निपुराण को सबसे पहले 'साहित्यदर्पण' के रचयिता विश्वनाथ ने जो 14वीं शताब्दी में हुये थे, 'अग्निपुराण' को उद्धृत किया

6 पांचवीं-छठी शताब्दी ई. के मध्य - अलंकार शास्त्र का इतिहास, पृ. 66.

7 अग्निपुराण८/२४४,२४५.

8 अलंकारशास्त्र का इतिहास,कृष्णकुमार,पृ.४६-५०.

9 अग्निपुराण५/११२

10 उपाध्याय बलदेव कृत संस्कृत साहित्य का इतिहास,पृ.५५.

11 अग्निपुराण४/७८.

12 अग्निपुराण५/९.

था |[13]ऊपर वर्णित तथ्यों और तर्कों को दृष्टि में रखकर यह कहा जा सकता है कि अग्निपुराण आचार्य भोज से उत्तरवर्ती रचना है।

प्रस्तुत निबंध में अग्निपुराण में आये हुए काव्यलक्षण और भरत,भामह,दण्डी,उद्भट,रूद्रट,मम्मट इनके अनुसार काव्यलक्षण का तुलनात्मक अध्ययन किया गया है। उसी प्रकार अग्निपुराण में अलंकारों के विषय पर किस तरह चर्चा की है, और उससे दण्डी के काव्यादर्श और भामह के काव्यालंकार की समानता और भेद का अध्ययन किया गया है। इस प्रकार के अध्ययन से इन परस्पर भिन्न ग्रन्थों का एक दूसरे पर प्रभाव, एवं साहित्यशास्त्र के विकार और विकास भी प्रकाशित होगा।

संदर्भग्रंथसुचीः

1. आचार्य जगन्नाथ पाठक ,१९२०.ध्वन्यालोक अभिनवकृत लोचन संस्कृत टीका वाराणसी, चौखम्बा प्रकाशन.
2. आचार्य बद्रीनाथ , १९८०.रसगंगाधर संस्कृत टीका , वाराणसी ;चौखम्बा प्रकाशन.
3. उपाध्याय, बलदेव, 1987.संस्कृत साहित्य का इतिहास, शारदा मन्दिर ,बनारस.
4. उपाध्याय, बलदेव, 2012. भारतीय साहित्य-शास्त्र; काशी प्रसाद परिषद.
5. करंबळेकर शास्त्री, १९३०.संस्कृत साहित्याचा इतिहास, कोल्हापूर; फडके प्रकाशन.
6. काणे, पी.वी. 1966. संस्कृत साहित्य का इतिहास, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली,
7. किथ, एबी. 1988. संस्कृत साहित्य का इतिहास, दिल्ली; मोतीलाल बनारसीदास.
8. गजाननशास्त्री मुसळगावकर, १९८०. संपा - आचार्य सत्यनारायणशास्त्री, काव्यप्रकाश - मम्मटविरचित, वाराणसी; चौखम्बा प्रकाशन.
9. गैरोला वाचस्पति, 1975. संस्कृत साहित्य का इतिहास, वाराणसी ;चौखम्बा विद्याभवन.
10. डे सुशील कुमार, 1973.संस्कृत साहित्य का इतिहास, बिहार; हिन्दी ग्रन्थ अकादमी.
11. डॉ. रामानंद शर्मा, 1985.काव्यालंकार, आचार्य भामह विरचित, वाराणसी;चौखम्बा विद्याभवन प्रकाशन.
12. डॉ. सत्यव्रतसिंह, १९४०.काव्यप्रकाश -शशिकला हिंदी व्याख्या, वाराणसी;चौखम्बा विद्याभवन प्रकाशन.
13. डॉ.विनय,२०१३.अग्निपुराण, दिल्ली;डायमंड पॉकेट बुक्स.
14. नागेन्द्र, 1973. भारतीय काव्यशास्त्र की भूमिका, दिल्ली; नेशनल पब्लिशिंग हाउस.
15. पंडित शेषराज शर्मा, १९५०. प्रेम प्रकाशन, साहित्यदर्पण,वाराणसी; चौखम्बा विद्याभवन.
16. पडित केदारनाथ शर्मा, १९५५.काव्यालकारसूत्रवृत्ती वामनकृत, वाराणसी;चौखम्बा प्रकाशन.
17. पोद्दार, सेठ कन्हैयालाल, 1997.संस्कृत साहित्य का इतिहास, काशी; नागरी प्रचारिणी सभा.
18. श्री. वर्णेकर ,१९७०. अर्वाचीन साहित्याचा इतिहास; पुणे,
19. श्रीराम शर्मा,१९६८.अग्निपुराण, दिल्ली;संस्कृत संस्थान
20. सैनी सुनीता, 2004.अग्निपुराण में विविध विधाएँ, दिल्ली;अभिषेक प्रकाशन.

[13] नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा। साहित्यदर्पण प्रथम परिच्छेद

Power of Knowledge Peer Review Journal, Volume I, Issue:IV Jan to March 2022 ISSN 2320-4494 Impact factor 3.7286

बी.एड. व्यावसायिक अभ्यासक्रम की ऑनलाईन परीक्षा के दुष्परिणाम का अध्ययन

प्रा.डॉ.वैशाली कंकाळे

सहायक प्राध्यापक

नर्मदाबाई बोडखे अध्यापक महाविद्यालय, तेल्हारा जि.अकोला

सारांश–

बीएड यह एक व्यावसायिक अभ्यासक्रम हे ईस अभ्यासक्रम द्वारा हमारे देश के लिए और बच्चो के लिए अच्छे अध्यापक तयार करना या प्रमुख उद्देश है ईस अभ्यासक्रम के द्वारा छात्र पूरे दो साल मे एक विद्यार्थी से अध्यापक के रूप मे धने के लिए तयार होता है अभ्यासक्रम का प्रमुख उद्देशही है एक अच्छे अध्यापक के व्यक्तित्व को उसके क्षमता अंगीकार करले किसी के साथ अपने सात रूप के वर्तन में परिवर्तन करके एक जिम्मेदार मार्गदर्शक बनने की तयारी अभ्यासक्रम द्वारा की जाती है. इतना यह महत्व पूर्ण अभ्यासक्रम अगर छात्रो को प्रत्यक्ष रूप मे अनुभव करने के लिये नही मिला तो अच्छे छात्र कैसे निर्माण कर सकेंगे जैसे की एक डॉक्टर को पुरी शिक्षा अगर ना जाये तो आगे जा कि अच्छा डॉक्टर नही बचके गा और लोगो के जीवन का कोई भरोसा नही हातोमे नही रहेगाइसी तरह हमारे हातो से जो कल्की भावी नागरिक तयार होगी फोन मे से कोई डॉक्टर इंजिनीअर वकील अच्छा डॉक्टर शिक्षण आले लोगो के जीवन को बच्चा नही सकेगा अच्छा अध्यापक नही रहा तो उंके हातो मे कल का भविष्य निर्माण करने की समता नही रहेगी इसीलिए व्यावसायिक अभ्यासक्रम को ऑनलाईन के माध्यम से पढा नही जा सकता ऑनलाइन हम उन्हे पुरी प्रात्यक्षिक अनुभव की अनुभूती नही कर सकते ऐसे अभ्यासक्रम की परीक्षा ऑनलाइन वैकल्पिक रूप मे लिये जायेतो यह उचित नही होगा दो साल का यह प्रात्यक्षिक ग्रुप अभ्यासक्रम केवल ऑनलाइन एक्झाम के उपर मूल्यांकित नही जा सकता इसीलिए ऑनलाइन परीक्षा द्वारा उनका गुणांकन हो सकता है लेकिन अनुभव एवम अनुभूती का क्या इस विचार को विचार करते हुए इस विषय पर अनुसंधान की आवश्यकता थीइस विषय पर अनुसंधान करने के बाद कुछ नतीजे इस प्रकार के सामने आये है जो छात्र अध्यापक रूप मे शिक्षा ले रहे थे खून मे बहुत झाली कठीण आया समस्या हे इस अभ्यासक्रम को लेकर है अगर ज्ञान प्रदान करने के कार्य काही पुरा घ्या ना हो तो अपने और दुसरो के लिये भी अहितकारक हो सकता है शिक्षण क्षेत्र यहऐसा क्षेत्र हे जहा दुसरो को उद्देश करने से पहले खुद उन संस्कारों में विचारो मे ढलना होता है अनुसंधान में छात्र का सर्वेक्षण करने की बाद बहुत निष्कर्ष मिले है इन निष्कर्ष के आधार हम आने वाले समय में अभ्यासक्रम के बारे मे किस तरह की परीक्षा आयोजित करे यह सुनिश्चित कर सकते है

प्रास्तविक

अध्यापक को तयार करने के लिए जो अभ्यासक्रम पूरा करना होता है वह बी एड अभ्यासक्रम है अभ्यासक्रम द्वारा छात्र अध्यापक को अध्यापन कैसे करे छात्रो को कैसे समजाकर पढाये ये सारी चीजे पढाई जाती है एक परिपूर्ण रूप मे अध्यापक को बनाने के लिए ईस अभ्यासक्रम की निर्मिती की गई है और इस अभ्यासक्रम पुरी जानकारी प्रात्यक्षिक ग्रुप मे जादा तर होती है और पढाई भी जादा करनी होती है अनेक सिद्धांत कलम कानून शिक्षा नीति अभ्यासक्रम मेअध्ययन करणे को मिलते है इस पाठ्यक्रम कि पढाई छात्र जब तक करते नही अच्छे अध्यापक बन नही सकते आज के ऑनलाइनएक्झाम के कारण छात्र अध्यापक पाठ्यक्रम विस्तार से पढतेनही और परीक्षा देते है सभी प्रश्न विकल्प रूप मे होने के कारण विस्तृत असे अध्ययन की जरूरत नही होती है और इस कारण छात्र को अध्यापक बनने के लिए ज्ञान की जरुरत होती है वहउन्हे प्राप्त नही होता इसीलिए ऑनलाइन परीक्षा के विपरीत परिणाम का विचार मंथन होणा चाहिये और बी एड अभ्यासक्रम एक व्यवसायिक कोर्स की परीक्षा लिखित रूप मे होनी चाहिये

अनुसंधान का शीर्षक

बीएड के छात्र के ऑनलाइन परीक्षा के दुष्परिणाम का अध्ययन .

अनुसंधान की आवश्यकता और महत्त्व

प्रस्तुत विषय पर अनुसंधान करने की जरूरत रही है आज हम सब लोग covoid 19 की समस्या से लग रही है और उसके साथ हमारे जीवन के सभी क्षेत्र मे हम प्रभावित हो चुके है शिक्षा का एक अंग है हमारे देश के सुजान नागरिक बनाने की जिम्मेदारी हमारे देश के अध्यापक पर होती है हम सभी जानते है अध्यापक बनने के लिए आवश्यक अभ्यासक्रम पूरा करना होता है अभ्यासक्रम हम नही करते है तो अध्यापक बनने की पात्रता हमारे पास नही होती है अध्यापक बनने का अभ्यासक्रम बहु ती महत्त्वपूर्ण आहे हर एक पाठ्यक्रम मे अध्यापक बनने के लिए आवश्यक होनेवाली जानकारी दी गई है जैसे की मनोविज्ञान तंत्र-विज्ञान अध्यापन की पद्धती या प्रात्यक्षिक कार्य इन सभी चीजो का समावेशन ईस अभ्यासक्रम मे किया गया हैइनसब विषय का अध्ययन करणे परही हमे ज्ञान प्राप्त होता है परीक्षा ज्ञान का परिमापन करनेका सर्वोत्तम साधन है लेकिन व परीक्षा ऑनलाइन वैकल्पिक रूप मे होती है तोहे पढने की आवश्यकता है छात्रो को नही लगती है आज एक गुगल सर्च पर सब जानकारी मिल जाती है तो परीक्षा के नतीजे बहुत अच्छे मिल जाते है लेकिन छात्र अध्यापक अभ्यासक्रम मे दीये गये विषयोका कितना ज्ञान प्राप्त करते है यह मूल्यमापन नही किया जा सकता इसीलिए कुछ व्यवसायिक अभ्यासक्रम के बारे मे सोचा ना जाये तो उन की परीक्षा ऑफलाइन लिखित रूप मे हो तो ही अच्छा रहेगा अन्यथा ज्ञान का पुरा लाभ छात्र नही ले सकेंगे इस विषय पर अनुसंधान करने की आवश्यकता आहे लगी भविष्य मे अधुरे ज्ञान के अध्यापक तयार होके जायेंगे तो हमारी 3 पिढीयो का भविष्य अंधेरे मे हो सकता है

इसीलिए इस विषय का अनुसंधान करके आने वाले दिनो मे सभी समस्याओं कोसामने रखते हुए कोनसे रूप मे परीक्षा ली जाये इस विषय पर चिंतनहोगा

अनुसंधान के प्रमुख उद्देश

- **प्रस्तुत अनुसंधान में बीएड छात्र अध्यापक के अभ्यासक्रम का अध्ययन करना**
- **बीएड छात्र अध्यापक को परीक्षा मे आने वाली समस्यायोका अध्ययन करना**
- **बिएड छात्रो के ऑनलाइन परीक्षा के दुष्परिणाम का अध्ययन करना.**
- **प्रस्तुत अनुसंधान द्वारा बीड छात्रो को सुझाव बताना**
- **प्रस्तुत अनुसंधान द्वाराअध्यापक,शासन, एवम पालक गनो सुझाव बताना.**

अनुसंधान की व्यापकता एवम मर्यादाये

- प्रस्तुत अनुसंधान में बीएड छात्र अध्यापक को सम्मानित किया गया है
- प्रस्तुत अनुसंधान में ऑनलाइन परीक्षा के परिणाम का विचार किया गया है
- प्रस्तुत अनुसंधानमेन्यादर्श के रूप मे,50 छात्र का समावेशन किया गया है
- प्रस्तुत अनुसंधान अकोला जिल्हा की जनसंख्या सम्मिलित की गई है
- प्रस्तुत अनुसंधान में मराठी माध्यम के छात्रो का समावेशन किया गया है
- प्रस्तुत अनुसंधान मे छात्र अध्यापक और छात्र अध्यापिका दोनो का समावेशन किया गया है.

अनुसंधान की मर्यादाये

- प्रस्तुत अनुसंधानअकोला जिल्हा तक सिमित है
- प्रस्तुत अनुसंधान मराठी माध्यम के बी एड छात्राध्यापक तक सीमित है
- प्रस्तुत अनुसंधान केवल ऑनलाइन परीक्षा तक सीमित है प्रात्यक्षिक परीक्षा का समावेशन नही किया गया है.

अनुसंधान की संबंध मे किये गये शोध

कई तज्ञ लोगोने परीक्षाये ऑनलाइन या ऑफलाइन रूप मे लिये जाये इस विषय पर अपने विचार अपने संशोधन विश्व के सामने रखी है कई अभ्यासक अपना परीक्षण रखते हुए कहते हैऑनलाइन परीक्षा के कारण छात्र आलसी जाते छात्र को किताबे विस्तृत रूप मे अध्ययन करने की जरूरत नही लगती वो अपना समय केवल मनोरंजन की चीजो मे लगा देते है पढाई ना होने के कारण उनकी अध्ययन क्षमता वो खो देते है इसीलिए परीक्षा का रूप कोनसा है यही छात्रो के संपूर्ण विकास वर परिणाम करती है.इस ऑनलाइन परीक्षा की वजेसे अगर हम छात्र को कहते है की आप ऑफलाईन परीक्षा देने के लिए आवो तो वह हमे विभिन्न प्रकार के कारण का विवेचन- देते है छात्र को घर बैठे परीक्षा देने की आदत लग गई है किसी तरह अपना अध्ययन का कार्य पुरा करते है लेकिन गुन्हे अभ्यासक्रम का पुरा ज्ञान नही मिलता है. सभी लोगों के इस पर अपने विचार रखे है अनुसंधान के बारे मे लेकिन प्रस्तुत अनुसंधान विषय पर ऑनलाइन ऑफलाइन परीक्षायोके क्या परिणाम है खोज की गई है.

अनुसंधान की कार्यपद्धती

प्रस्तुत विषय पर अनुसंधान करणे के लिये सबसे पहले इस विषय की आवश्यकता देखी गई इस विषय पर आधारित काही संदर्भ सुरखिया पडी गई कब इस विषय अनुसंधान करनेकी आवश्यकता लगी तो यह विषय सबसे पहले सुनिश्चित किया उसके बाद इस विषय से पर आधारित विविध संदर्भइकटा किये गये

इस विषय पर आधारित सर्वेक्षण करने के लिए अध्यापक महाविद्यालय से 50छात्रो का न्याय दर्शन के रूप मेचयन किया गया प्रस्तुत अनुसंधान करने के लिए अनुसंधान पद्धति मे से सर्वेक्षण पद्धती का उपयोग किया गया स्वनिर्मित प्रश्नावली छात्र को दी गई संकलित किये गये माहिती के आधार पर संख्याशास्त्रीय विधी की गई और अध्ययन अनुभवके आधार पर सुझव एवम निष्कर्ष निकाले गये.

प्रस्तुत अनुसंधान मे 25 छात्र अध्यापक और 25 छात्र अध्यापिका न्यादर्शके रूप मेचुने गये

अनुसंधान की निष्कर्ष

- प्रस्तुत अनुसंधान द्वारा निष्कर्ष निकलता है बियर छात्र अध्यापक को ऑनलाइन परीक्षा देनेमे अधिक रुची है
- प्रस्तुत अनुसंधान द्वारायह निष्कर्ष निकलता है बीएड छात्र अध्यापक के तुलना मे बीएड छात्र अध्यापिका को ऑनलाइन परीक्षा मे अधिक रुची है
- प्रस्तुत अनुसंधान द्वारा निष्कर्ष निकलता है बीएड छात्र अध्यापिका ऑफलाइन लिखित रूप की परीक्षा देनेमे रुचि रखतीहै
- प्रस्तुत अनुसंधान द्वारा निष्कर्ष निकलता है छात्र अध्यापक ज्यादा समय ऑनलाइन रहते है इसीलिए उन्हे ऑफलाइन लिखित रूप की परीक्षा देनेमे समस्या आती है
- छात्र अध्यापक को परीक्षा के अलावा बाकी चीजो मे ऑफलाइन अच्छी बात लगती है लेकिन परीक्षा के बारे मे आल्सी वृत्ती दिखाई देती है
- छात्र अध्यापक अपने अध्यापक को ऑनलाइन परीक्षा लेने के बारेमे सूचित करते है
- छात्र अध्यापक को ऑनलाइन परीक्षा देने मे बहुत आनंद आता है क्युकी ऑफलाइन परीक्षा मे जादा पढाई करने की जरूरत नही होती हैऐसा उनका समझ है.
- छात्र अध्यापक अपने भविष्य के बारे मे जादा तर जागरूक नही है
- छात्र अध्यापक को बी एड अभ्यासक्रम की पदवी प्राप्त करना यही उनका लक्ष है.उन्हे इस अभ्यासक्रम द्वारा ज्ञान प्राप्त करना यह आवश्यक नही लगता है
- प्रस्तुत अनुसंधान द्वारा निष्कर्ष निकलता है छात्र अध्यापक इस covid-19 के वजेसे बहुती बेफिकर हो गये है कम समय मे ज्यादा कीजिए हासिल करने की आदत लग गई है
- प्रस्तुत अनुसंधान द्वारा यह भीनिष्कर्ष निकलता है छात्रो को ज्यादा समय मिलने के कारण उनको गलत चीजो की भी आदत लग गई है

प्रस्तुत अनुसंधान द्वारा शासन के लिए सुजाव

जीवन मे काही प्रकार की समस्या आती है covid-19 यह भी एक समस्या थी इस समस्या का हल निकालते समय हमारी युवापिढी सही गलत चीजो मे व्यस्त ना हो रही हो हमे सुनिश्चित करना होगा जीवन आवश्यक बन गईहै लेकिन शिक्षा को लेकर हम उतने जिम्मेदार नही लग रही है जीतने लगने चाहिये हमारे आज के नवजवान छात्र कल की हमारी भविष्य है तो बात समजकर हमे बीएड जैसे अन्य महत्त्वपूर्ण व्यवसायिक अभ्यासक्रम की परीक्षा आहे ऑफलाइन लिखित रूप मे लेने काही पर्याय चूनना होगा नही तो कल अनेक प्रकार की समस्या से हमे लग्न पडेगा विदेश मे जो चीजे चल रही है वह एक राजनीतिक संग्राम हे इस बीच हमारे धरोहर है हमे सवार कर रखनीहोगी. हम सब समाज सकते है कि आज विश्व मे क्या शुरू है क्या सही है और क्या गलत है तो इन्सान बातो को समज कर हमारी आनेवालीपिढी को हमे सवार कर रखना है इसीलिए शासन द्वारा संबंधित अधिकारी के साथ चर्चाये कर के सही पर्याय निकालना चाहिये ना की विवाद हो.

अध्यापक के लिए सुझाव

- Covid -19के इस समस्या के बाद अध्यापक की जिम्मेदारी बढ जाती है उन्हे लंबे समय के बाद अपने छात्रो को अपनी सीमा मे फिर से लाने के लिए कुछ कष्ट उठाने पडेंगे अधिक परिश्रम करणे होगे आप अगर परिश्रम करेंगे तो छात्र भी आपसे कुछ सिखेंगे सभी हमे घर बैठे नहीं मिलेगी,परिश्रम नही करेंगे तो फल भी नही मिलेंगे विचारधारा हमे छात्र तक देनी होगी उन्हे अध्ययन का महत्व समजाकर देना होगा फिर से हमे नई शुरुवात कैसे करनी है यह बताना पडेगा सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करना होगा

पालक गन के लिए सुझाव

हर पालक की जिम्मेदारी बनती है वह अपने पाल्य पर ध्यान दिया करे वो क्या करते है क्या पडते है ऊन की आवश्यकता है क्या है हम उन्हे क्या दे रहे है सब चीजे हमे हर दिन देखणी होगी तभी हम इस समस्या का हल निकाल सकेंगे

छात्र अध्यापक को सुझाव

- **अपनी क्षमताओ को पहचानना सिखो**
- **सकारात्मक दृष्टी का विकास करिये**
- **अपने अच्छे बुरे के विचार करी**
- **अपने गुरुजन पालक गन इनका आदर करिये**
- **भविष्य के बारे मे परिश्रम करने की तयारी रखिये**
- **आधुनिकीकरण का अवलंब करते हुए अपनी पुरानी अच्छी आदते मूल्य संस्कार काभी स्मरण करे**
- **बुरीआदते और गलत बातो से खुद को संभाल कर की**

- **हमारे देश के आदर्श महान व्यक्तियों के चरित्र का अवलोकन करे**
- **आपने व्यक्तित्व एवं चारित्र का संवर्धन करे ,विकास करे**
- **अपने खुद के परिवार के और देश के हित मे उचित कार्य करे**
- **पीचले दिनो मे विपरीत समस्यासे हम लोग गुजरे उसे भूल कर फिर से मेहनत करने की पढाई करने की हवाई आदत को बरकरार रखे और ज्यादा से ज्यादा ग्यान का वर्धन करके अपने व्यवसाय क्षेत्र मे परिपूर्ण बने**

  इस तरह ऑनलाइन परीक्षा की विषय पर जो अनुसंधान किया गया इस अनुसंधान से हमे यह जानकारी प्राप्त होती है आने वाले दिनो मे सब की मानसिकता बनाने के लिए विविध कौशल्य प्रशिक्षण व मार्गदर्शन की हमे जरुरत पडेगी और हम समस्या से सबको बहार निकाल कर फिर से हमारी जो क्षमता है वो शिक्षा के माध्यम से बरकराररखेंगे पुनरुज्जीवित करेंगे.

◆◆◆

आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी के संत–साहित्य के समीक्षा के सिद्धांत

डॉ.संग्राम सोपानराव गायकवाड
असिसस्टन्ट प्रोफेसर एवं हिंदी विभाग प्रमुख
उज्वल ग्रामीण महाविद्यालय घोणसी, ता.जळकोट जि.लातूर

प्रस्तावना :

आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी हिंदी समीक्षकों में अग्रगण्य हैं। द्विवेदी जी की समीक्षक दृष्टि सारग्राही एवं विश्लेषणात्मक है। वे मध्यकालीन साहित्य के मर्मज्ञ हैं। उन्होंने भारतीय साहित्य का सर्वांगीण अनुशीलन किया है। साहित्य समीक्षक के रूप में उनके विचार नितांत गंभीर एवं व्यापक हैं। उनकी साहित्यिक अवधारणाएँ पर्याप्त मौलिक हैं, जिनका प्रस्तुतीकरण भी उन्होने मौलिक शैली में किया गया है।

द्विवेदी जी की समीक्षा पद्धति ऐतिहासिक एवं सामाजिक मान–मूल्यों को दृष्टिपथ में रखकर ही निर्बाध रूप से विकसित हुई है। इन सामाजिक मान–मूल्यों को संत साहित्य में विस्तृत रूप में देखा जा सकता है। इसी 'संत–साहित्य' को केन्द्र में रखकर द्विवेदी जी ने 'कबीर' एवं 'सूर–साहित्य' जेसे समीक्षा ग्रंथों का प्रणयन किया था। उनके संत–सम्बन्धी विचार उनकी अन्य कृतियों– 'हिंदी साहित्य की भूमिका', 'हिंदी साहित्य का आदिकाल', 'मध्यकालीन बोध का स्वरूप' आदि में भी विकसित हुए हैं। आचार्य द्विवेदी जी की संत–साहित्य की समीक्षा के सम्बन्ध में जो विचारधारा रही है, उसे कुछ तत्वों के आधार पर समझा जा सकता है।

१. कबीर की योग और भक्ति की कविता का मूल्यांकन :

आचार्य द्विवेदी जी ने संत–साहित्य की समीक्षा संत कवि कबीर को केन्द्र में रखकर की है। इसी बात को सिद्ध करने के लिये उन्होंने कबीर नाम पुस्तक का प्रणयन किया था। आचार्य द्विवेदी जी कहते हैं कि कबीर एक सच्चे संत थे। उनकी कविता का मूल्यांकन करके संत साहित्य की समीक्षा की पूर्णता प्राप्त की जा सकती है, क्योंकि कबीर को संतों के प्रतिनिधि के रूप में मान्यता प्राप्त है। उनकी सोच से उनके समकालीन अन्य संत काफी प्रभावित हुए और अपनी विचारधारा में उसे शामिल कर अपनी वानियों में स्थान दिया। कबीर को समझने के लिये तो अंत: प्रेरणा के मौलिक तत्त्वों को शामिल कर विवेचित करना आवश्यक है, परंतु उनमें से दो तत्त्वों योग और भक्ति को विशेष रूप से विवेचित किया जाना अभीष्ट है।

२. कबीर की योग सम्बन्धी विचारधारा का मूल्यांकन :

आचार्य द्विवेदी जी कबीर के योग सम्बन्धी मत से बहुत प्रभावित थे। बल्कि ये कहा जा सकता है कि आचार्य द्विवेदी जी कबीर के व्यक्तित्त्व व सम्पूर्ण विचारों से बहुत प्रभावित थे। उन्होंने संतो में उन्हे शिरोमणि कहा है। उनका मानना है कि संत कबीर के विचार हर समय जनता को आध्यात्मिक रूप से बहुत कुछ प्रदान करते हैं, जिससे उसका चित्तशोधन

होता रहता है। व्यक्ति उनके विचारों को आत्मसात करके अपने जीवन आदर्श को बहुत ऊँचा उठा सकता है। व्यक्ति कबीर जी के विचारों से स्वयं को बाह्याडम्बरों से दूर रखकर सदाचरण के मार्ग पर प्रशस्त हो सकता है। वह अपने व्यक्तित्व को समाजोपयोगी व बेहतर से बेहतर बना सकता है। अपने मानसिक उत्थान को वह अधिकतम ऊँचाई तक ले जा सकता है।

कबीर जी की योग साधना जानने से पहले 'योग' की परिभाषा व अर्थ समझना समीचीन होगा। योग सूत्रों के रचयिता पंतजलि ने योग को 'चित्तवृत्तियों का निरोध' कहा था, क्योंकि उसी के द्वारा मन की एकाग्रता संभव थी। जिसके आधार पर किसी साधक को परमात्मतत्त्व की उपलब्धि हो सकती थी।

'शिवसंहिता' के अनुसार योग चार प्रकार का होता है और उन चारों के नाम मंत्रयोग, हठयोग, लययोग और राजयोग है। मंत्रयोग का अभिप्राय उस योग साधना से है जिसमें मंत्र के आश्रय से ही जीवात्मा तथा परमात्मा का मिलन संभव हो जाता है। मंत्र के जप द्वारा हम देवता का आह्वान करते हैं और उसके दोहराने से हमारा तात्पर्य उसे किसी सोते को हिलाकर जगाने जैसा रहता है। लययोग की समाधि 'सविकल्प' कही जाती है। लययोग की सिद्धि हो जाने पर 'महालय' की दशा आ जाती है जिसमें साधक को आनदानुभूति के अतिरिक्त अन्य किसी प्रकार का बोध नहीं रह जाता।

राजयोग समाधि को 'निर्विकल्प' कहा जाता है। राजयोग के द्वारा साधक में चित्तस्वरूप का बोध आ जाता है और वह स्वयं सच्चिदानंदस्वरूप हो जाता है। राजयोग की विशेषता प्रमुखतः उसके ध्यान की अतिशयता या पराकाष्ठा में दिखायी पड़ती है। जिससे चित्त में पूरी निर्मलता आ जाती है। 'हठयोग' की साधना सबसे कठिन व लम्बी होती है। इसका परिणाम 'महाबोध' के नाम से अभिहित किया जाता है। कबीर की योग साधना मुख्यतः हठयोग की साधना ही है। जिसे यहाँ पर विस्तृत रूप से विवेचित किया जाना अभीष्ट है। हठयोग की साधना नाथ—पंथ की साधना पद्धति है। कबीर जी को समझने के लिये इस साधना पद्धति की जानकरी होनी चाहिए। इनके सिद्धान्तानुसार महाकुंडलिनी नामक एक शक्ति है जो सम्पूर्ण सृष्टि में परिव्याप्त है। व्यष्टि (व्यक्ति) में व्यक्त होने पर इसी शक्ति को कुंडलिनी कहते हैं। कुंडलिनी और प्राणशक्ति को लेकर ही जीव मातृ—कुक्षि में प्रवेश करता है। सभी जीव साधारणतः तीन अवस्थाओं में रहते हैं, जाग्रत, सुषुप्ति, और स्वप्न। अर्थात् या तो वे जागते रहते हैं या सोते रहते हैं या सपना देखते होते है। इन तीनो ही अवस्थाओं में कुंडलिनी शक्ति निश्चेष्ट रहती है। इस समय इसके द्वारा शरीर धारण का कार्य होता है। इस कुंडलिनी को ठीक—ठीक समझने के लिए शरीर की बनावट की कल्पना करनी चाहिए। पीठ में स्थित मेरूदण्ड जहाँ सीधे जाकर वायु और उपस्थ के मध्य भाग में लगता है वहाँ एक स्वयंभू लिंग है जो एक त्रिकोण में अवस्थित है। इसे 'अग्निचक्र' कहते है। इसी त्रिकोण या अग्निचक्र में स्थित स्वयंभू लिंग को साढ़े तीन वलयों या वृत्तो में लपेटकर सर्पिणी की भांति

कुडंलिनी अवस्थित है। इसके ऊपर—चार दलों का एक कमल है जिसे 'मूलाधार चक्र' कहते हैं। फिर उसके ऊपर नाभि के पास 'स्वधिष्ठान चक्र' है जो छह दलों के कमल के आकार का है। इस चक्र के ऊपर 'मणिपूर चक्र' है और इसके भी ऊपर हृदय के ऊपर 'अनाहत चक्र'। ये दोनों क्रमशः दस और बारह दलों के पद्मों के आकार के हैं। इसके भी ऊपर कंठ के पास 'विशुद्धारण्य चक्र' है जिसका आकार सोलह दल के पद्म के समान है। इन चक्रों के भेद करने के बाद मस्तक में 'शून्य चक्र' मिलता है जहाँ जीवात्मा का पहुंचा देना योगी का परम लक्ष्य है। इस स्थान पर जिस कमल की कल्पना की गयी है, उसमें सहस्रदल हैं। इसलिये इसे 'सहस्रार चक्र' भी कहते हैं। शून्य चक्र ही गगन—मंडल है। इसी को 'कैलाश' भी कहते हैं। कबीर दास ने कभी—कभी जब इसी शरीर में कैलाश की उपस्थिति की बात कही है तो उनका मतलब सहस्रारचक्र से ही रहता है। बताया गया है कि संतमत में सहस्रार चक्र के भी ऊपर एक अष्टम चक्र—सुरतिकमल— की कल्पना की गयी है। कहते हैं कि सहस्रार तक पहुँचे हुए योगी का चित्त व्युत्थान काल में अर्थात समाधि टूटने के बाद फिर वासना का शिकार हो जाता है, पर सुरतिकाल में विलास करने वाले संत का चित्त ऐसे खतरे से निश्चिंत रहता है।''

अब मेरूदण्ड में प्राणवायु को वहन करने वाली कई नाड़ियाँ हैं जिनमें से कुछ का आभास हम सांस लेते समय पाते हैं जो नाड़ी बांयी ओर है उसे इड़ा और जो दाहिनी ओर है उसे पिंगला कहते हैं। मौजी कबीर ने अनुप्रास मिलाने क लिये इनकी जोड़ी का नाम 'इंगला—पिंगला' बना लिया था। ये दोनों ही बारी—बारी से चलती रहती हैं। इन दोनो के बीच सुषुम्ना नाड़ी है। इसी से होकर कुंडलिनी शक्ति ऊपर की ओर प्रवाहित होती है। इन्ही तीनों नाड़ियों को सिद्धाचार्यो ने 'ललना—रसना—अवधूती' कहा है। परंतु कबीर जी कहते हैं कि इड़ा या इंगला 'गंगा' है। पिंगला ही 'यमुना' है सुषुम्ना ही 'सरस्वती' है। इन तीनो का जहाँ संगम हुआ है, वहीं त्रिवेणी है। कबीर की उलटबांसियो और योगात्मक रूपकों की कुंजी के समान इन सांकेतिक शब्दों को नहीं भूलना चाहिए।''[२]

साधक नाना प्रकार की साधना के द्वारा कुंडलिनी शक्ति को ऊपर की ओर या ऊध्र्वामुख उद्बुद्ध करता है। साधारण मनुष्यों में यह कुंडलिनी अधोमुख रहती है, इसलिये वह काम—क्रोध का 'क्रीतदास' बना रहता है। कुंडलिनी जब उद्बुद्ध होकर ऊपर उठती है तो उससे स्फोट होता है जिसे 'नाद' कहते हैं। नाद से प्रकाश होता है और प्रकाश का ही व्यक्त रूप महाबिंदु है। यह बिंदु तीन प्रकार का होता है। इच्छा, ज्ञान और क्रिया। पारिभाषिक तौर पर योगी लोग इन्हीं को कभी सूर्य, चंद्र और अग्नि कहते हैं और कभी ब्रह्मा, विष्णु और महेश। अब, यह जो नाद और बिंदु है वह असल में अखिल ब्रह्मण्ड में व्याप्त अनाहत नाद या अनहद का व्यष्टि में व्यक्त रूप है। इसी रूप को प्राप्त करना एक हठयोगी का लक्ष्य होता है।''[३]

कबीर ने योग सम्बन्धी इसी भावना को अपने काव्य में समाहित किया है। जो इनकी

उलट बांसियों में मिलती है। राजयोग, समाधि, उन्मनी, मनोन्मनी, अमरत्व, लय, तत्व, शून्य, अशून्य, परमपद, अनमनस्क, अद्वैत, निरालंब, निरंजन, जीवनमुक्ति, सहजा और तूर्या ये सब एक ही समाधि के वाचक शब्द हैं। यह वह अवस्था है जब मन और प्राण एकीभूत हो जाता है। और जब चंचल मन स्थिर और वशवर्ती हो जाता हैं। इंद्रियों का स्वामी मन है, मन का मारूत, मारूत का लय (लौ) और लय का नाद। सो यह (लौ) मोक्ष है।'' कबीर ने इसी भाव को अपने काव्य मे इस प्रकार कहा है—

''जल में कुंभ, कुभ में जल है, बाहर—भीतर पानी।
फूटा कुंभ जल जलहि समाना। यह तथ कहौ गियानी।''[४]

ऊपर जिस योग—सिद्धांत की चर्चा की गयी है, उससे ही स्पष्ट है कि योगियों के पारिभाषिक शब्दों में उल्टी बानी को प्रभावशाली और अद्‌भुत बना देने की शक्ति है। 'हठयोग प्रदीपिका', 'शिव संहिता', 'घेरंड संहिता' आदि ग्रंथों में उपमान रूप में निम्नलिखित विषयों के लिये निम्नलिखित संकेत कहे गये हैं। कबीरदास तथा अन्य परवर्ती संतों की उलटबांसियों और योगशास्त्रीय रूपकों को समझने में ये उपमान (या संकेत) काम के सिद्ध हुए हैं। नीचे उनका संग्रह किया जा रहा है।''[५]

योगियों के उक्त शब्दों के साथ कबीरदास के अपने शब्द भी मिले हैं। 'बिलैया', 'मूसा', 'पूत', 'बांझ माता' आदि शब्द योगियों के साहित्य में नहीं मिलते हैं। इन स्थानों पर उद्‌देश्य माया और जीव से होता है।

योगशास्त्रीय मतों के विश्लेषण की सहायता से ही हम कबीर के योगपरक रूपकों और उलटबांसियों का अर्थ समझ सकते हैं। तब प्रश्न हो सकता है कि क्या कबीर दास वही मानते थे जो हठयोगी लोग माना करते थे। यह पहले ही बताया जा चुका है कि कबीरदास योगियों के द्वारा प्रभावित तो बहुत हैं, पर वे स्वयं वहीं नहीं हैं जो योगी हैं। कबीरदास यौगिक क्रियाओं को भी बाह्यचार ही मानते थे। वे उन सारी क्रियाओं को सहजावस्था की प्राप्ति का कारण नहीं मानते थे। उनके मत से उन क्रियाओं के द्वारा प्राप्त शून्य भाव शराबी के नशे की भांति अस्थायी है। योग द्वारा प्राप्त सम—भाव है तो ठीक है, पर, शाश्वत नहीं है। शाश्वत है— सहज समाधि, सहज भजन। अनहदनाद बजता ठीक है, पर वही परम सत्य नहीं है, चरम वही है जो उसे बजाता है—

''बाजै जंत्र नाद—धुनि हुई, जो बजावै सो औरे कोई।
बाजी नाचै कौतिग, देखा, जो नचावै सो विनुहँन पेखा।''[६]

इसके आगे कबीरदास का कहना है कि योगी हो या जंगम, सब झूठी आशा ले—लेकर ही अपनी साधना कर रहे हैं। जो चरम सत्य और परम तत्त्व है वह भक्ति से ही मिल सकता है। वे कहते हैं कि कैसा विपरीत है यह तमाशा। निरालंव शून्य में भजकरने वाले इस जीव (योगी) ने किसी ऐसे लाज बचावन हारे की फरवाह तक नहीं की, उसका हाथ ही छोड़ दिया और खुद बेहाथ हो गया। संसार संशय का शिकार है, काल—अहेरी सब

को मार रहा है, भलेमानसों राम का सुमिरन करो। काल ने चुटिया पकड़ रखी है। कौन जाने कहाँ और कब दे मारेगा।

''सुमिरन करहू राम का, काल गहे कर केस।
न जानौ कब मारिहै, का घर का परदेश।''[७]

कबीर दास जी की योग संबंधी विचारधारा तथा उनकी कविता में उसके अनुप्रयोग को समझने के बाद कबीर की भक्ति तथा उसका उनके काव्य में अनुशीलन को समझना अनिवार्य है। कबीर जी ने भक्ति को बहुत महत्त्व दिया है। सच्ची भक्ति भक्त को परम लक्ष्य तक पहुँचा देती है। इनकी भक्ति भावना को जानने से पहले भक्ति क्या है, इसे संक्षेप में जान लेना अनिवार्य तथा अभीष्ट है।

कबीर दास ने बार—बार कहा है कि सद्गुरू भक्ति ले आए हैं। यह भक्ति क्या है? कबीरदास की इस भक्ति की व्याख्या करने का प्रयास बहुतों ने किया है। पर या तो उन्हें अपढ़ गवाँर समझकर इस प्रकार समाधान कर लिया गया है कि उन्हें निर्गुण—सगुण और द्वैत—अद्वैत आदि किसी भी विषय का ठीक—ठीक ज्ञान नहीं था, या फिर उन्हें सर्वज्ञ सर्वनियत समझकर उनके नाम पर विचित्र—विचित्र बातों का 'सागर' निर्माण किया है और मनमानी कथाएँ तैयार करके संप्रदाय के लोगों को भुलावा देने का प्रयत्न किया गया है। दोनों ही राहे गलत है। प्रथम पक्ष तो यही नहीं समझ पाता कि निर्गुण अद्वैत के साथ भाक्ति कैसे—चल सकती है? अब तक देखा जा चुका है कि कबीर तात्विक दृष्टि से अद्वैतवादी नहीं थे और उनके निर्गुण राम में और वेदान्तियों के परिभाषिक 'निर्गुण ब्रह्म' में मौलिक भेद है। फिर भी इसमें तो कोई संदेह नहीं है कि कबीरदास राम को रूप—रेखा, आकार—प्रकार, द्वैत—अद्वैत, भाव—अभाव से परे समझते थे। प्रश्न यह है कि क्या ऐसा रूपातित भगवान भक्ति का विषय हो सकता है।''[८]

इस प्रश्न का उत्तर बहुत कठिन नहीं है। सर्वादि—सम्मत मत यह है कि भक्ति भगवद्विषयक प्रेम को ही कहते हैं। भक्ति रसामृतसिंधु में इसी बात को इस प्रकार कहा गया है कि अनुकूल भाव से भगवान के विषय में अनुशीलन करना ही भक्ति है। यह अनुशीलन ज्ञान और कर्म से ढ़का हुआ नहीं होना चाहिए और न अनुशीलन करने वाले के हृदय में भगवान की भक्ति के सिवा और कोई अभिलाषा होनी चाहिए। भगवद्विषयक यह जो अद्वैतुक या कारणहित प्रेम है, वह न तो निरूपाधिक स्वरूप के लिए असंभव है औ न अद्वैत भावना के विरूद्ध। नारद—पांचरात्र में स्पष्ट रूप से कहा गया है कि भगवान के सर्वोपाधि—विनिर्मुक्त स्परूप को तत्पर होकर (अर्थात अनन्य भाव) समस्त इन्द्रियों और मन के द्वारा सेवन करना ही भक्ति है।''[९]

भक्ति के आचार्य मानते है कि भगवान का स्वरूप मानवीय चिंतन—शक्ति के वश का नहीं है। वह अचिंत्य है। अनंत है उसकी शक्ति और अगम्य है उसकी मूर्ति। कबीरदास ने इसी बात को समझाने के लिए भगवान को अविगत अकल—अनुपम कहा है। अचिंत्य

और अकथ बताया है गूंगे का गुड़ और शर्करा कहा है।''[१०]

भक्तों का यह भी दावा है कि वेदांत में जिसे 'ब्रह्म—जिज्ञासा' या ब्रह्म की जानकारी की इच्छा' कहा गया है वह वस्तुतः भक्ति ही है, क्योंकि 'कठोपनिषद' में साफ—साफ कहा गया है कि 'परमात्मा' में जिसकी भक्ति—श्रद्धा है उसी से परमात्मा प्रसन्न होते हैं और वे जिससे प्रसन्न होते हैं वही जिज्ञासा आदि के द्वारा उन्हें प्राप्त करता है।''[११]

अब यह मानी हुई बात है कि प्रेम आश्रय—भेद से भिन्न हो जाता है। रूपगोस्वामि पाद ने कहा भी है कि स्वभाव, संस्कार और रूचिवश भक्त लाखों तरह के हो सकते हैं। इसलिए भक्ति के अंग और भेद भी अनंत प्रकार के कल्पना किए जा सकते हैं या फिर एक भी भेद माना जा सकता है। वह इस प्रकार की भक्ति एक ही है, केवल आश्रय भेद से अनेक प्रकार की दिखती है। भक्ति शास्त्रीय ग्रन्थों में जो अंश और भेद गिनाए गए है, वे उपलक्ष्ण मात्र है। वस्तुतः जैसा कि गोस्वामी तुलसीदास जी ने कहा है, हरि भी अनंत है, उनकी कथा भी अनंत है और श्रुति तथा संत उसका अनंत भांति से भजन भी करते हैं।

''हरि अनंत, हरि कथा अनंता।
बहु प्रकार गावहिं श्रुति—संता।।''[१२]

सो गुरूपदाश्रय प्रभृति जो भेद भक्ति—शास्त्रों में बताए गए हैं, वे अंतिम और पूर्ण नहीं है। श्रवण—कीर्तन आदि प्रकार भी उपलक्षण भर ही है। भक्ति के लिए केवल एक ही बात आवश्यक है। अनन्य भाव से भगवान की शरणागति, अहैतुक प्रेम, बिना शर्त आत्मसमर्पण। कबीरदास में इन बातो की चरम परिणति हुई है। वे गोविंद को बार—बार पुकारकर कहते है। 'हे गोविन्द' मैं तुम्हारी शरण आया हूँ क्यों नही मुझें उबार देते? वृक्ष के नीचे आदमी छाया के लिए जाता है, अगर उस वृक्ष से ही ज्वाला निकलने लगे तो उपाय ही क्या रह जायेगा? आदमी पानी पीकर शीतल होने के लिए जलाशय में जाता है, पर अगर वहाँ से आग की लपटें निकलने लगे तो क्या किया जा सकता है? हे नाथ, कबीर केवल तुम्ही को जानता है, वह तुम्हारी ही शरण आया है पर कैसे आश्चर्य की बात है कि तुम ही उसे जला रहे हो! हे गोविन्द ! सचमुच ही तुम डरने की चीज बन गये हो। कहाँ तो तुम्हें अपने—प्रेम पीयूष से शरणागत की रक्षा करनी थी, सो तुमने की नही, उल्टे वियोग की वहिन में झुलसाने लगे। 'अजी हो गुसाई, मैं गुलाम हूँ, मुझे बेच दो। यह सारा तन—मन—धन तेरा है और तेरे लिए है। राम ही ग्राहक हैं, राम ही सौदागर। कबीर ने तो तन और मन निछावर करके अपने—आपको राम पर कुर्बान कर दिया है। बालम के बिना कबीर दास की आत्मा तड़प रही है। दिन को चैन नहीं, रात को नींद नहीं। सेज सूनी है शरीर चरखा बन गया है, आंखे थक गई है, राह दिखती नहीं। हाय रे बेदरदी पिया, तुने सुध नहीं ली।''[१३]

''तलफै बिन बालम मोर जिया।
दिन नाहिं चैन रात नहि निंदिया, लतफ—तलफ कै भोर किया।
तन—मन भोर रहँट—अभ डोलै, सून सेज पर जनम छिया।

नैन थकित भये पंथ न सूझै, साई बेदरदी सुध न लिया।
कहत कबीर सुनो भाई साधो, हरो पीर, दुख जोर दिया।''[१४]

कबीर जी योग मार्ग की ओर झुके हुए थे। उनके कुल में और गुरू कुल परम्परा में वह मार्ग प्रतिष्ठित था। बाद में उनका समागम रामानंद से हुआ। कबीर ने रामानंद को अपना गुरू मान लिया। जिस दिन से महागुरू रामानंद ने कबीर को भक्ति'रूपी रसायन दी, उस दिन से उन्होंने सहज—समाधि की दीक्षा ली, आँखे, मूँदने और कान रूँधने के टंटे को नमस्कार कर लिया, मुद्रा और आसन की गुलामी को सलामी दे दी। उनका चलना ही परिक्रमा हो गया, काम—काज ही सेवा हो गये, सोना ही प्रणाम बन गया, बोलना ही नाम जप हो गया और खाने—पीने ने ही पूजा का स्थान ले लिया।

आचार्य द्विवेदी जी कहते हैं कि कबीर जिस सांई की भक्ति करते थे, वही उनके लिये सर्वोपरि हुआ। उनके लिये रामानंद की प्रेम—भक्ति का एक अभूतपूर्व परिणाम हुआ। भक्ति के अश्रु, स्वेद, कंप आदि महाभाव हो गये। कबीर जी भक्त और पवित्रता को एक कोटि में रखते थे। दोनो का धर्म कठोर है; दोनो की वृत्ति कोमल है, दोनो के सामने प्रलोभन का दुसार जंजाल है। दोनों ही कांचन—पदधर्मी हैं, बाहर से मृदु, भीतर से कठोर, बाहर से कोमल, भीतर से परूष। सबकी सेवा में व्यस्त, पर एक ही आराधिका पवित्रता ही भक्त के साथ तुलनीय हो सकती है। सती की सिदूंर रेखा के बदले काजल नहीं दिया जा सकता और कबीर के नैनों में भी राम रम गया है, दूसरा नहीं रम सकता।

''कबीर रेखा सिंदूर की, काजल दिया न जाई।
नैन रमइया रमि रहा, दूजा कहाँ समाई।''[१५]

कबीर की भक्ति दास—भक्ति है। वे स्वयं को राम अर्थात ब्रह्म का दास कहते है। इसी दास भाव को उन्होंने इस रूप में कहा है। वे राम के कुत्ते के रूप में अपना परिचय देते हुए नहीं लजाते। कबीर राम का कुत्ता है, नाम उसका मुतिया है। राम ने ही इस मुतिया के गले में एक रस्सी बाँध दी है। सो वह जिधर खींचता है, मुतिया भी उधर ही जाता है। जब वह तो—तो कहकर पुकारता है तो मुतिया भी उसके पास चला जाता है और जब वह दूर—दूर करता है तो बेचारे मुतिया को भगाने के सिवा और चारा ही क्या है? कबीरदास कहते हैं कि भगवान जैसे रखे वैसे ही रहना श्रेयष्कर है, वह जो दे दे, वही खा लेना कर्त्तव्य है। निरीह सारल्य का यह चरम दृष्टांत है।

''कबीर कूता राम का, मुतिया मेरा नाउँ।
गले राम की जेवड़ी, जित खींचै तित जाउँ।
तो—तो कर तो बाहुड़ौं, दुरि—दूरि करै तो जाउँ।
ज्यों हरि राखै त्यूँ रहौं, जो देवै सो खाउँ।''[१६]

भक्त की भगवान के साथ जो आनंद के लिये या प्रेम—लीला है, वही मध्य युग के समस्त भक्तों की साधना का केन्द्र बिन्दु है। भगवान के साथ यह रसमय लीला ही भक्त

का परम् काम्य है, लीला, जिसका कोई प्रयोजन नहीं, फल नहीं, कारण नहीं, आदि नहीं, अंत नही। इसी बात को मध्य युग के अन्यतम वैष्णव भक्त विश्वनाथ चक्रवर्ती ने कहा था, 'प्रेम ही परम पुरूषार्थ है— प्रेमः पुमर्थो महान।' साधारणतः जिनको पुरूषार्थ कहा जाता है वे धर्म अर्थ—मोक्ष भक्त के लिये कोई आकर्षण नहीं रखते और कबीर दास ने इसी बात को और शक्तिशाली ढंग से कहा था—

''राता—माता नाम का, पीया प्रेम अघाय।
मतवाला दीदार का, माँगे मुक्ति बलाय।''[१७]

परन्तु कबीर दास अपने युग के सगुण—साधना परायण भक्तों से कुछ भिन्न थे। यद्यपि दोनो की साधना का केन्द्र—बिन्दु यह प्रेम भक्ति है। इसे आनंद के लिए प्रीति, प्रेम लीला आदि जो भी नाम दे दिया जाये तथापि एक बात में वे सबसे अलग हो जाते हैं। उन्होंने प्राचीन भारतीय परम्परा को शिरोधार्य कर लिया था अर्थात् सब कुछ मानकर सबके प्रति आदर का भाव, बनाये रखकर अपने चलने का मार्ग तय करना। सगुणोपासक भक्त भी संपूर्ण रूप से इस पुरानी परम्परा से प्राप्त मनोभाव के पोषक रहे। समस्त शास्त्रों का प्रेम भक्ति मूलक अर्थ करने में उन्हें नान अधिकारियों और नाना—भजन शैलियों की आवश्यकता स्वीकार करनी पड़ी। नाना अवस्थाओं और अवसरों की कल्पना करनी पड़ी, शास्त्र ग्रथों के तारतम्य की भी कल्पना करनी पड़ी।''[१८]

भक्ति के अतिरेक में उन्होंने कभी अपने को पतित नहीं समझा, क्योंकि उनके दैन्य में भी उनका आत्मविश्वास साथ नहीं छोड़ देता था। उनका मन जिस प्रेमरूपी मदिरा से मतवाला बना हुआ था वह ज्ञान के गुण से तैयार की गयी थी। इसीलिये अंधश्रृद्धा, भावुकता और हिस्टीरिक प्रेमोन्नाद का उनमें एकांत अभाव था। युगावतरी शक्ति और विश्वास लेकर वे पैदा हुए थे और युग प्रवर्तक की दृढ़ता उनमें विश्वास लेकर वे पैदा हुए थे और युग प्रवर्तक की दृढ़ता उनमें विद्यमान थी। इसीलिये वे युग प्रवर्तन कर सके। एक वाक्य में उनके व्यक्तित्व को कहा जा सकता है— "वे सिर से पैर तक मस्त —मौला थे, बेपरवा, दृढ़ उग्र, कुसुमादपि कोमल, वज्रादपि कठोर।''[१९]

इस तरह से यह स्पष्ट होता है कि कबीर दास का यह भक्त रूप ही उनका वास्तविक रूप है। इसी केन्द्र के इर्द—गिर्द उनके अन्य रूप स्वयमेव प्रकाशित हो उठे है। मुश्किल यह है कि इस केन्द्रीय वस्तु का प्रकाश भाषा की पहुंच के बाहर है। भक्ति कहकर नहीं समझाई जा सकती, वह अनुभव करके आस्वादन की जा सकती है। कबीरदास ने इस बात को हजार तरह से कहा है। इस भक्ति या भगवान के प्रति अहैतुक अनुराग की बात कहते समय उन्हें ऐसी बहुत सी बातें कहनी पड़ी है जो भक्ति नहीं है, पर भक्ति के अनुभव करने में सहायक है। मूल वस्तु चूंकि वाणी के अगोचर है, इसलिए केवल वाणी का अध्ययन करने वाले विद्यार्थी को अगर भ्रम में पड़ जाना पड़ा हो तो आश्चर्य की कोई बात नहीं है। वाणी द्वारा उन्होंने उस निगूढ़ अनुभवैकगम्य तत्त्व की ओर इशारा किया है, उसे 'ध्वनित'

किया है। ऐसा करने के लिये उन्हें भाषा के द्वारा रूप खड़ा करना पड़ा और अरूप को रूप के द्वारा अभिव्यक्त करने की साधना करनी पड़ी है।''[२०]

भक्ति तत्त्व की व्याख्या करते–करते उन्हें बाह्याचार के जंजलों को साफ करने की जरूरत महसूस हुई जो अपनी जड़ प्रकृति के शरण विशुद्ध चेतन तत्त्व की उपलब्धि में बाधक है। यह बात ही समाज सुधार और साम्प्रदायिक ऐक्य की विधाती बन गयी है।

संदर्भ सूची :

१. कबीर–डॉ. हजारी प्रसार द्विवेदी– पृष्ठ– ४५–४६
२. कबीर–डॉ. हजारी प्रसार द्विवेदी– पृष्ठ– ४५–४६
३. कबीर–डॉ. हजारी प्रसार द्विवेदी– पृष्ठ– ४६–४७
४. कबीर– आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृष्ठ– ४७
५. कबीर– आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृष्ठ– ५०
६. कबीर, गंथावली, पृष्ठ– ४४
७. कबीर, आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृष्ठ– ७४–७५
८. कबीर ग्रंथावली, पृष्ठ २३०–३१
९. कबीर ग्रंथावली, पृष्ठ–८२
१०. बीजक, कबीर, रमैनी, पृष्ठ–१९
११. कबीर–आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृष्ठ– ११६
१२. कबीर–आ० हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृष्ठ– ११७
१३. कबीर–आ० हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृष्ठ– ११७
१४. कबीर–आ० हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृष्ठ– ११८
१५. कबीर–आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृष्ठ– ११९
१६. कबीर–आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृष्ठ– १२०
१७. कबीर वचनावली, पृष्ठ– १४१–४२
१८. कबीर, आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृष्ठ– १२०
१९. कबीर, आ. हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृष्ठ– १२९
२०. कबीर ग्रथावली, पृष्ठ– २० (साखी)

◆◆◆

पालक बालक संबंध आणि मुलांचा सामाजिक विकास

प्रा.डॉ.निलीमा पी.माहोरे
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
युवाशक्ती कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमरावती.

सारांश:

सामाजिक परिस्थितीतील सर्वात मोठा घटक म्हणजे योग्य घर त्यामुळे मुलाची 'प्रेमाची सुरक्षितता' ही सर्वात मोठी गरज भागते. त्यामुळे मुलाच्या आपण कुणाचे तरी आहोत, कुणाला तरी पाहिजे आहोत, आपल्याला पण हक्क आहेत, वगैरे भावना जोपासल्या जातात. त्यामुळे मूल आत्मविश्वासू, आशावादी व सहकारी वृत्तीचे बनते व त्याचे परिस्थितीशी योग्य समायोजन घडते. म्हणून आईवडिलांनी मुलाचा स्वभाव, त्याच्या प्रेरणा व गरजा समजावून घेतल्या पाहिजे, त्या योग्य त—हेने भागवल्या पाहिजेत. पालक—बालक आंतरक्रियेचा सामाजिक विकासावर महत्वाचा परिणाम होतो. मुलाचे व्यक्तिमत्व कसे असावे याचा विचार करतांना आत्मस्विकार आणि आत्मविश्वास हे पैलू सर्वाधिक महत्वाचे आहेत. मुले जशी आहेत तशी स्विकारणे हे प्रथम आवश्यक आहे.

मुलांचे व्यक्तिमत्व हे त्याच्या शारीरिक भावनिक, सामाजिक, बौद्धिक व शैक्षणिक विकासावर अवलंबून आहे. म्हणूनच पालक बालक आंतक्रियेला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. याच .ष्टीकोनातून प्रस्तुत अध्ययन करण्यात आले.

प्रस्तुत अध्ययनामध्ये पालक बालक संबंधाचा मुलांच्या सामाजिक विकासावर प्रभाव पडतो आणि पालक बालक आंतरक्रिया विश्वासाच्या आधारावर असली तर मुलांचा सामाजिक आत्मविश्वास वाढतो ही उद्दीष्टे निश्चित केलेली आहे.

प्रस्तुत अध्ययन हे अमरावती जिल्ह्यामधील ७ तालुक्यामधून निवडलेल्या २८ शाळेतील ५६० विद्यार्थी व त्यांचे आई वडील यावर केंद्रित आहे.

प्रस्तुत संशोधनामधून पुढील प्रमाणे निष्कर्ष प्राप्त झालेले आहेत. कुटुंबातील वातावरण आणि पालक बालक संबंधामधील पारदर्शकता या घटकांचा मुलांच्या सामाजिक विकासावर प्रभाव पडतो आणि मुलांमध्ये सामाजिक .ष्टीकोन निर्माण करणे हे मुलांच्या शैक्षणिक विकासाइतकेच महत्वाचे आहे.

प्रस्तावना:

समाज हा अनेक सामाजिक संस्थांनी बनलेला असतो. त्यातील एक महत्वपूर्ण घटक कुटुंब होय. रक्त संबंधांनी, परस्परांना बांधले गेलेले आप्त कुटुंबात एकत्र राहतात. यामध्ये प्रेम व जिव्हाळा यांचे अतूट बंध असावे लागतात. त्याचबरोबर अनेक मुल्ये, परंपरा, चालीरिती, शिष्टाचार यांच्या चौकटीत प्रत्येक कुटुंब बेतले गेलेले असते. कुटुंबामध्ये प्रजनना बरोबरच

बाल संगोपन, कुटुंबातील सदस्यांचे सामाजिकीकरण यांचा अंतर्भाव होतो. कुटुंब रचनेचा अभ्यास करतांना विविध स्वरुपाच्या गरजा भागविणे, लैंगिक संबंधाना पवित्र व कायदेशीर स्वरूप प्राप्त करून देणे, कुटुंबातील प्रत्येकाच्या मानसिक, शारीरिक व भावनिक गरजा भागविणे ही अपेक्षा कुटुंबाकडून असते. यातूनच प्रत्येकाला शारीरिक व भावनिक सुरक्षितता राखण्यास मदत होते. असे असले तरीही कुटुंबातील कामे, अर्थार्जन, बालसंगोपन, गृहकृत्ये यांची विभागणी कुटुंबात केल्याचे दिसून येते. पालकांनी अपत्यांना केवळ जन्म देऊन भागत नाही तर त्याबरोबर त्यांचे यथार्थ संगोपन गरजेचे आहे. यामध्ये पतीपत्नीमधील परस्पर संबंध ाांना खूप महत्व आहे. घर म्हणजे केवळ चार भिंती, त्यामधील सजावट किंवा चैनीच्या वस्तू नसून त्यातील भावनिक वातावरण ताणविरहीत असावे लागते. परस्परामध्ये प्रेमाचा ओलावा असावा लागतो तरच कुटुंबियांचा विकास योग्य रितीने होतो. भावी पिढी म्हणजे कुटुंबातील बालक. बालकाचा सर्वांगीण विकास हा संपूर्णपणे त्याच्या पालकांवर अवलंबून असतो. म्हणून या रक्तसंबंधाला कुटुंब संस्थेमध्ये अनन्य साधारण महत्व आहे. काळाच्या ओघात अर्थार्जनामुळे मोठी कुटुंब लोप पावत असली व विभक्त कुटुंब उदयाला येत असले तरीही कुटुंबाची आर्थिक स्थिती व बालसंगोपन यांचा मेळ घालणे गरजेचे आहे.

कुटुंबातील वातावरण खेळीमेळीचे असल्यास मुलांच्या क्रियाशिलतेला वाव मिळतो. मुलांचे प्रत्येक बाबतीत मत जाणून वर्तन करणे गरजेचे आहे. मुलांना गृहीत धरू नये. त्यांच्या विचारांचा आदर करावा. आपणास गृहीत धरले जात नाही ही भावना त्यांच्या मध्ये रुजवावी. यातूनच मुलांचा विकास होऊन कुटुंबातील वातावरण सलोख्याचे राहील. यामुळे मुलांचा सामाजिक विकासा मध्ये कुटुंबाच्या वाटा सर्वाधिक आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे :

१) पालक बालक संबंधाचा मुलांच्या सामाजिक विकासावर प्रभाव पडतो.

२) पालक बालक आंतरक्रीयेमध्ये पारदर्शकता असली तर मुलांचा आत्मविश्वास वाढतो.

३) मुलांच्या शैक्षणिक विकासाइतकाच मुलांचा सामाजिक विकास महत्वाचा आहे. साहित्याचे

पुनावलोकन

राऊत,अ. (१९९२—९३):—यांच्या निष्कर्षानुसार—मुलांच्या विकासामध्ये दर्जेदार व प्रभावी अशा घटकात घरातील व शाळेतील वातावरणाचा महत्त्वाचा सहभाग असतो. त्यांची शैक्षणिक जडण—घडण करण्यामध्ये कौटुंबिक वातावरणाचा मोठा वाटा असतो. अशा प्रकारे शाळेत शिकताना विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासावर कुटुंबाचा होणारा परिणाम लक्षात घेता असे दिसले की, त्याचा विकास तो कोणत्या सामाजिक वर्गातून आला याच्याशी निगडीत असतो. सन १९७३ साली सुदाते आणि रेड्डी यांना असे आढळून आले आहे, की

विद्यार्थ्यांचा जास्तीत जास्त आणि कमीत कमी विकास हा त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक दर्जाशी फारच मोठ्या स्वरुपात निगडित असतो.

पी. ठाकुर (२०१३):— कौटुंबिक वातावरण आणि माता—पिता व किशोरवयीन अपत्याचे भावनिक परिपक्वतेसंदर्भात संबंध, भावनिक प्रगल्भता, घरातील वातावरण, पालकबालक संबंध यांचे अध्ययन करण्यात आले असून यासाठी मुलांची निवड करण्यात आली आहे. भावनिक परिपक्वतेसंदर्भात लिंग आणि कुटुंब प्रकार हे किशोरवयिनांमध्ये महत्वपूर्ण निदर्शनास आले तर रहिवासी क्षेत्र (शहरी व ग्रामीण) या संदर्भात संबंध महत्वपूर्ण निदर्शनास आले नाही.

परुळेकर, आ. (१९९१):— यांच्यानुसार, ज्या पालकांची सामाजिक प्रतिष्ठा उच्च असेल, असे पालक आपल्या मुलांमध्ये सर्जनशीलता असल्यास, ती वाढण्यास अधिक अनुकूल वातावरण उपलब्ध करुन देतात. अशा घरातील मुलांना अधिक प्रमाणात व वारंवार ज्ञान व संधी उपलब्ध करुन दिली जाते व त्यातून त्यांच्यात सर्जनशीलता असल्यास ती चांगल्या प्रकारे विकास पावते. अशा प्रकारे मुलाचा व्यक्तिमत्व विकास साधला जातो.

क्रिस्तीन मोरे आणि तवंड बन्डी बी.एस.(२०११):— यांनी पालकांचे उत्पन्न, पालकांचे शिक्षण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमीवर आधारित पालकांचे ग्रूप केले आणि त्यानुसार सर्वे केला असता पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष प्राप्त झाले. पालकांचे जर मुलांशी संबंध चांगले आणि आनंदी असतील तर मुलांचा व्यक्तिमत्व विकास उत्तम होतो.पालकांच्या आर्थिक परिस्थितीचा आणि शैक्षणिक पात्रतेचा मात्र फारसा परिणाम पालक—बालक संबंधावर होत नाही.

संशोधन कार्यपध्दती :

प्रस्तुत अध्ययन हे अमरावती जिल्ह्यामधील ७ तालुक्यामधून निवडलेल्या २८ शाळातील ५६० विद्यार्थी आणि त्यांचे आई—वडील यावर केंद्रीत असून अध्ययनासाठी आई—वडील व त्यांचे पाल्य यांचे अभिप्राय स्वतंत्र प्रश्नावलीच्या माध्यमातून संकलीत करण्यात आले आहे.

संशोधनाची गृहीतके :

१) मुलांच्या सामाजिक विकासासाठी पालक बालक आंतरक्रीया महत्वाची आहे याची पालकांना जाणीव आहे.

२) पालक मुलांना सामाजिक कार्यात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन देतात.

परिणाम चर्चा

सारणी क्र.१

मुलांचा सामाजिक विकास (आईचा अभिप्राय टक्केवारी)

अ क्र.	तपशील	वारंवारीता शेकडा प्रमाण	पूर्णपणे सहमत	सहमत	तटस्थ	असहमत	पूर्णपणे असहमत
१	समाजोपयोगी सामाजिक उत्सवांमध्ये मुलांना रस नसतो	वारंवारीता	४०	६१	८०	३१९	२४०
		शेकडा प्रमाण	७.१४	१०.८९	१४.२८	५६.९६	४२.८५
२	आपली मुले अपरिचित व्यक्तिशी व्यवस्थित संवाद साधू शकतात.	वारंवारीता	२०९	११४	८५	७६	७६
		शेकडा प्रमाण	३७.३२	२०.३५	१५.१७	१३.५७	१३.५७
३	पालकांच्या अनुपस्थितीत घरी पाहुणे आल्यास मुले त्यांचे यशायोग्य स्वागत करतात	वारंवारीता	१६३	१४१	८४	८५	८७
		शेकडा प्रमाण	२९.१०	२५.१७	१५	१५.१७	१५.५३
४	पालक मुलाना सामाजिक कार्यात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन देतात.	वारंवारीता	३८	६२	३६	९६	३३१
		शेकडा प्रमाण	६.७८	११.०७	६.४२	१६.६०	५९.१०

समाजोपयोगी सामाजिक उत्सवांमध्ये मुलांना रस नसतो हे विधान १८.०३ टक्के मातांना मान्य असून या विधानाला अध्ययनातील एकूण मातांपैकी ५७.६७ टक्के माता असहमत असल्याचे दिसून आले.

आपली मुले अपरिचित व्यक्तिशी व्यवस्थित संवाद साधू शकतात ५७.६७ टक्के असे मातांना वाटते तर २७.१४ टक्के माता या विधानाला असहमत दिसून आल्या. आमच्या अनुपस्थितीत घरी आलेल्या पाहुण्यांचे आमच्या मुलांकडून स्वागत होईल, असे ५४.२७ टक्के मातांना वाटते तर ३०.७० टक्के माता आमच्या अनुपस्थितीत मुलांकडून पाहुण्यांचे योग्य ते स्वागत होणार नाही असे मानतात. पालक मुलांना सामाजिक कार्यात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन देतात. आम्हीही त्यापैकीच एक आहोत असे १७.८५ टक्के मातांना वाटते तर ७५.७० टक्के मातांनी आम्ही मुलांना याविषयी प्रोत्साहन देत नाही असे मत व्यक्त केले.

मुलांचा सामाजिक विकास (वडीलांचा अभिप्राय)

सारणी क्र.२

अ क्र.	तपशील	वारंवारीता शेकडा प्रमाण	पूर्णपणे सहमत	सहमत	तटस्थ	असहमत	पूर्णपणे असहमत
१	समाजोपयोगी सामाजिक उत्सवांमध्ये मुलांना रस नसतो	वारंवारीता	७७	९१	१२९	७९	१८४
		शेकडा प्रमाण	१३.७५	१६.२५	२३.०३	१४.१०	३२.८५
२	आपली मुले अपरिचित व्यक्तिशी व्यवस्थित संवाद साधू शकतात.	वारंवारीता	१०३	८५	१२७	१०१	१४४
		शेकडा प्रमाण	१८.३९	१५.१७	२२.६७	१८.०३	२५.७१
३	पालकांच्या अनुपस्थितीत घरी पाहुणे आल्यास मुले त्यांचे यशायोग्य स्वागत करतात	वारंवारीता	१६५	१३४	९१	८०	९०
		शेकडा प्रमाण	२९.४६	२३.९२	१६.२५	१४.२८	१६.०७
	पालक मुलाना सामाजिक कार्यात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन देतात.	वारंवारीता	५८	५५	११५	७३	२५९
		शेकडा प्रमाण	१०.३५	९.८२	२०.५३	१३.०३	४६.२५

जे सामाजिक उत्सव समाजोपयोगी आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने गणपती उत्सवासारख्या उत्सवांचा अंतर्भाव करता येईल. या उत्सवामध्ये आपल्या मुलांना रस नसतो असे ३० टक्के वडिलांना वाटते तर ४६.९५ टक्के वडील या उत्सवांमध्ये आमच्या मुलांना रस आहे, या विधानाशी सहमत दिसून आले.

अपरिचित व्यक्ती काही कारणाने मुलांच्या संपर्कात आल्यास आपली मुले या व्यक्तिसोबत व्यवस्थित संवाद साधू शकतील ३३.५६ टक्के असे उत्तरदात्या पित्यांना वाटते तर ४३.७४ टक्के पित्यांनी आमच्या मुलांकडून अपरिचित व्यक्तिंशी संवाद होणे नाही असे वाटते.

आपल्या अनुपस्थितीत घरामध्ये पाहुणे असल्यास मुले त्यांचे यथायोग्य स्वागत करतील या विधानाला ५३.३८ टक्के उत्तरदाते पिता सहमत असून ३०.३५ टक्के उत्तरदात्या पित्यांना आपल्या अनुपस्थितीत पाहुणे आल्यास त्यांचे यथायोग्य स्वागत आपल्या मुलांकडून होणार नाही असे वाटते.

आम्ही आमच्या मुलांना सामाजिक कार्यामध्ये सहभागी होण्यासाठी नेहमीच प्रोत्साहन देतो या विधानाला २०.१७ टक्के उत्तरदात्या पित्यांनी सहमती दर्शविली असून ५९.२८ टक्के उत्तरदाते असहमत असल्याचे दिसून आले.

संशोधनाचे निष्कर्ष :

- प्रत्येक आईवडीलांनी मुलं जन्माला येतांनाच आपल्या वाट्याला पालकत्वाचे कोणते टप्पे येणार आहे याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे यातूनच सुजाण पालक हे आदर्श पालक होतील.
- कुटुंबामध्ये मुलांना स्वातंष्य देऊन त्यांच्या विचारांना वाव द्यावा. त्यांच्या हालचालींवर नजर ठेवून चुकल्यास समज द्यावी. त्यांना योग्य ते वळण लावावे यामुळे मुलांमधे स्वातंष्याची भावना येऊनही त्यांच्यावर अंकुश राहील.
- पालक बालक संबंधामधील मोकळेपणा मुलांशी संवाद साधून त्यांना प्रोत्साहन देणे, प्रतिकात्मक बक्षीस देणे यामुळे वृद्धीगंत होतो.
- ज्या बालकांना आईवडिलांकडून घराबाहेर पडण्याची, मित्रमैत्रिणींमधे मिसळण्याची परवानगी मिळत असते तरीही संरक्षणाच्या माध्यमातून आईवडीलांचे सतत लक्ष असते त्या बालकांचा सर्वांगीण विकास अधिक चांगला होतो.
- पालकांनी मुलांना प्रोत्साहन दिल्यास मुलांचा सामाजिक विकास चांगला होतो.

संदर्भ ग्रंथसुची

१. ठाकूर, पंकज (२०१३)— ‘Home Environment and parent&child Reletionship Among Adolescents In regerence to Emotional maturity’

२. क्रिस्तीन, ए.मोरे आणि तवंड बंडी (२०११) Rf&Parental Relationship quality and child out come Across subgroups- Kristin A.moore Ph-D- Andrea kinghorn and Tauand Bundy, B-S- (Apr-2011)

३. राऊत अ. (१९९२—९३) विद्यार्थ्यांच्या पालकांच्या आर्थिक, सामाजिक स्तर व त्यांच्या पाल्याचे शालेय संपादन यांच्या आंतर संबंधाचा अभ्यास सं.गा.बा. विद्यापीठास शिक्षण पारंगत पदवीसाठी लघुशोध प्रबंध सादर पृष्ठ ९७.

४. परुळेकर, आ.(२००४)—पालकत्व असे नसावे’ मेघा राजहंस उन्मेष प्रकाशन, चंद्रनिल अपार्टमेंट सी.विंग, कॉसमॉस बँकेसमोर, सिंहगड रोड, पुणे. पृष्ठ ३०—३३

५. Parenting-firstery-com-articles

६. Parent&Child Relationship: Importance, Tips and Facts & First Cry Parenting.

◆◆◆

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा राष्ट्रविषयक दृष्टीकोण

प्रा.डॉ.आर.डी.खताळ

समाजशास्त्र विभाग,

कला आणि विज्ञान महाविद्यालय, शिवाजीनगर, गढी ता.गेवराई जि.बीड.

प्रस्ताविक :

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतरच्या नवीन भारत निर्मितीत आणि घटना समितीचे प्रमुख म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान मोलाचे ठरते. समाजातील दिनदुबळ्यांचे अपार दु:ख, अमानुष छळ, दुर्धर समस्या सोडविण्यासाठी त्यांनी जीवनभर संघर्ष केला. त्यांच्या विचारातून दलित आणि बहिष्कृत भारताचे सम्यक दर्शन घडते. आधुनिक भारतीय विचारांच्या जडणघडणीत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा सिंहाचा वाटा आहे. देशातील सत्तर लाखाहून अधिक दलितांना समान प्रतिष्ठा मिळावी हा आग्रह त्यांच्या सामाजिक विचारातून दिसून येतो. त्यांनी भारतीय सामाजिक श्रेणीतील सर्वात कनिष्ठ अशा स्तरावर आपले लक्ष केंद्रीय केले व त्यांच्या हक्कासाठी प्रस्तापिताविरुध्द लढा दिला. कुशाग्र बुध्दीमत्ता, अभ्यासाची आवड असणारे दलितांचे कैवारी आणि अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास या विषयांचा त्यांचा अभ्यास होता. तसेच एक श्रेष्ठ न्यायपंडित कुशल कायदेपंडित व आघाडीचे बुध्दीमान राजकीय नेते म्हणून त्यांची ओळख आहे. भारतातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक व वैचारिक क्षेत्रात आपल्या विद्वत्तेने व कर्तृत्वाने दैदिप्यमान होणारा क्रांतीसूर्य म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर होय. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी परंपरागत रुढीग्रस्त जातीनिष्ठ अशा भारतीय समाजाला सामाजिक क्रांतीचे तत्त्वज्ञान दिले आणि भारतीय समाज सुधारकाचा शुद्रविषयक दृष्टीकोण हा त्यांच्या प्रमुख विचारापैकी एक मानला जातो.

स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या मंत्रिमंडळात आंबेडकराना कायदामंत्री होण्याचा बहुमान मिळाला असला तरी त्या पदावर ते म्हणावे तसे समाधानी राहू शकले नाहीत. सदरच्या मंत्रिमंडळात आपली उपेक्षा केली जात असून आपल्याला एका गौण स्थानावर विराजमान करण्यात आले याची त्यांना जाणीव झाली होती. म्हणून ते नाराज होते. हिंदू कायद्याचे संहितीकरण होणे हे या समाजाच्या एकत्रीकरणासाठी आवश्यक आहे अशी त्यांची धारणा होती.

संशोधनाचे उद्दिष्ट :

- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शुद्रविषयक दृष्टीकोण या संशोधन पेपरसाठी खालील उद्देश निश्चित करण्यात आला.
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शुद्रविषयक दृष्टीकोण अभ्यासणे.

संशोधनाचे गृहितके :

- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शुद्रविषयक दृष्टीकोण या संशोधन पेपरसाठी खालील गृहितके निश्चित करण्यात आली.
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शुद्रविषयक दृष्टीकोण या विचारांना त्यांच्या विचारसरणीत प्रमुख मानले जाते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शुद्रविषयक दृष्टीकोण :

भारतीय समाजाची रचना ही जाती व्यवस्थेवर आधारित असून जातीला धर्माचा आधार मिळाला होता. संपूर्ण समाज व्यवस्थेत वर्णव्यवस्थेला अधिक महत्त्व मिळाले होते. त्यामुळेच अस्पृश्यता समाज मान्य झालेली होती. अस्पृश्यता/शुद्रता ही सामाजिक विषयमतेचा अंक आहे. एक वर्ग दुसज्या वर्गाला शुद्र/अस्पृश्य मानत असल्याने कनिष्ठ जातीतील लोकांचे जीवन असहय आणि अत्यंत कष्टप्रद बनले होते. वर्णव्यवस्थेतील शुद्रांना मिळालेल्या कनिष्ठ स्थानाच्या बाबतीत आंबेडकरांनी प्रखर विरोध केला. वर्णव्यवस्थेमुळे हिंदू समाजाचे पराकोटीचे नुकसान झाले आहे असे आंबेडकरांचे मत होते. वर्णभेदाची तीव्रता एवढी भयानक होती की, कनिष्ठवर्णीय लोकांना जगताही येत नव्हते. कारण वरिष्ठवर्गीय लोक त्यांचा पराकोटीचा छळ करीत होते. परंतु उच्चवर्णियांची मुले जेव्हा परदेशात जात तेव्हा त्यांना हिनतेची वागणूक मिळत होती. म्हणून ते येथील लोकांबद्दल तिरस्काराने बोलत असत जेव्हा या लोकांना अशा प्रकारची जी वागणूक मिळत होती. तेव्हा भारतातील शुद्र लोकांनी ते कसे वर्तन करतात याची त्यांना का आठवण येऊ नये याचा आंबेडकरांनी आपल्या ३ जून १९२७ च्या बहिष्कृत भारत मध्ये खरपूस समाचार घेतला ते म्हणतात की, एकेकाळी हिंदू लोकांत परदेशगमन निषिध्द मानले जात असे पण परदेश गमन करुन मोठमोठया पदव्या मिळवून परत आलेल्यांची जी इच्छा होती तशी आपली व्हावी म्हणून प्रायचित्ताला न भिता हिंदुस्थानातील अनेक विद्यार्थी परदेशी शिक्षणाचा आस्वाद घेण्यासाठी परदेशगमन करतात. त्यातील बरेच परदेशात जातात. जेथे जेथे विश्वविद्यालये आहेत. तेथे तेथे विखूरलेले असतात. त्यापैकी 'एडिनबरो' येथे राहत असलेल्या हिंदी विद्यार्थ्यांनी नुकतेच प्रसिध्द केले आहे की, तेथील रहिवाशी त्यांना अस्पृश्याप्रमाणे वागवितात, ही परदेशी जाणारी मुले म्हणजे बज्याच अंशी श्रीमंताचीही असतात त्यांनी खेळत-खेळतच अभ्यास करावयाचा असतो. तशाच प्रकारची त्यांची वागणूक असते. त्यांच्याबद्दल फारशी सहानुभूती वाटण्याचे कारण नाही. शिवाय वर्णभेदावर जगणाज्या लोकांनी वर्णभेदा विरुध्द तक्रार केली तर त्यांची दाद कोण घेणार? हिंदुस्थानातील गोरे स्पृष्य व काळे अस्पृश्य हा तरी वर्णभेद यांचाच आहे हा वर्णभेद यांना इतका मानवलेला आहे की, अस्पृश्यांना स्पृश्यांच्या कोणत्याच बाबतीत थारा मिळत नाही हा अन्याय आहे असे अनेक लोक केव्हाच कबुल करीत नाहीत. मग इथलाच वर्णभेद परदेशात आणि इथूनच दिलेल्या वर्णाश्रमी लोकांच्या पदरात घातला गेला तर त्याबद्दल तक्रार करण्यात यावी?

वर्णाश्रम उत्तम आहे. त्याचा प्रसार हिंदुस्थानाच्या बाहेर होत आहे. त्याबद्दल हिंदू धर्माभिमान्यास नको का आनंद व्हायला? वर्णाश्रमावर वाढलेल्या या पोरांना वर्णाश्रम व्यवहारात आलेला पाहून संताप यावा ही मोठी नवलाईची गोष्ट आहे पहिला नंबर लागत असेल तर वर्णाश्रम हवा पण शेवटचा लागत असेल तर नको असा काही प्रकार नसेल ना? हिंदुस्थानात पहिला नंबर लागला अशी आशा धरुन वर्णाश्रमाच्या आग्रह धरणाऱ्या लोकांना आता जर अक्कल आली तर येईल.

इंडो-आर्यन समाजातील शुद्र आणि हिंदू धर्मातील शुद्र यातील फरक करतांना डॉ.आंबेडकर म्हणतात की, हिंदू समाजातील शुद्र हे इंडो-आर्यन समाजातील शुद्रांचे वांशिक दृष्टीने वारस नव्हते. इंडो-आर्यन समाजातील 'शुद्र' हे एक समाजाचे नाव होते. हिंदू समाजामध्ये 'शुद्र' हा शब्द कनिष्ठ-असंस्कृत अशा समाजाचे द्योतक म्हणून वापरण्यात येत असतो. आर्यांच्या समाजातील शुद्र आणि नंतरच्या हिंदू समाजातील शुद्र यांचा परस्पर असा काहीच संबंध नव्हता. ऋग्वेदकाळात सुध्दा ब्राम्हण हा एक निराळा धर्मच होता. त्याने आपण उच्च दर्जाचे आहोत अशी सतत जाणीव ठेवली होती. आपल्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्यासाठी ते आंत्यतिक जागरुक होते. उपनयन करणे हा कुटूंबाच्या उपाध्यायाचा खास असा हक्कच झाला होता. उपनयन न करण्यामुळे आपल्या भावी सामाजिक दर्जावर काय आणि कसे परिणाम होतील याचे आकलन शुद्रांना झाले नाही. ब्राम्हणांच्या खास अधिकाराविरुध्द समाजात आघाडी उघडली गेली नाही आणि क्षेत्रिय राजांनी तर शुद्रांबद्दल सहानुभूती दाखविण्याबाबत कष्टही घेतले नाहीत. त्यामुळे समाजात शुद्रांना मान-सन्मान तर मिळालाच नाही पण उलटपक्षी अधिकच त्रास आणि मानहानी सहन करावी लागली. कालानंतराने यात काही सुधारणा होण्याऐवजी अधिक कडक निर्बंध आले. त्यामुळे समाजातील शुद्रांचे जीवन अधिकच दयनीय बनत गेले.

समाजातील अस्पृश्यतेचे वर्णन करताना श्री.शंकरराव खरात म्हणतात, भारतात अस्पृश्यतेच्या भयानक गुलामगिरीत कोटयावधी जीव खिचपत पडलेले आहेत. अस्पृश्यतेच्या आगीत मानवाचे दैनंदिन जीवन शेकडे वर्षापासून होरपळत होते. त्यामुळे अस्पृश्य व्यक्ती जिवंत असूनही मृतवत होती. मानुसकी आणि मानुसकीचे हक्क याला अस्पृश्य कायमचा मुकला होता. अस्पृश्यतेच्या भयंकर व भेसुर गुलामगिरीमुळे हा वर्ग सामाजिकदृष्टया हीन बनला होता. आर्थिकदृष्टया दरिद्री झाला होता. राजकीयदृष्टया वरिष्ठांचा सेवक,चाकर बनला तर शिक्षण व संस्कृतीपासून तो कायमचा दूर फेकला होता त्यांचे सर्वच मानवी हक्क हिरावून घेतले होते.

डॉ.आंबेडकरांच्या मते भारतीय समाजात अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या शुद्रांची संख्या ही सहा कोटीवर असूनही त्यांना हीन व तिरस्काराची वागणूक दिली जाते. त्यांची वसतीस्थाने गावाबाहेर असून त्यांना गावाच्या विहिरालाही स्पर्श करण्यास मनाई होती. धार्मिक क्षेत्रात मंदिरे, देवस्थाने येथे त्यांना प्रवेश नाकारला होता. शिक्षणाची दारे तर पूर्णतः बंद होती. व्यवसाय देखील खालच्या प्रतीचा करणे क्रमप्राप्त

होते. त्यांच्या सावलीचाही विटाळ मानला जाई. वेद, मंत्रोच्चार श्रवण करण्याची देखील मुभा नव्हती. त्यामुळे शुद्राचे/अस्पृश्यांचे समाजातील जीवन मातीमोल झाले होते. त्यांचे जीवनसुत्र अनेक प्रकारच्या अलिखित व अतुलनीय अशा अनिष्ठ निर्बधांनी जखडून टाकले होते. त्यांचा वेश, आहारविहार, भांडी, इतरांशी वर्तणूक, दागिने, याबाबतही कमालीचे निर्बंध होते. गावाबाहेरील ओसाड, रोगीट अशा उकिरडायवर त्यांच्या झोपडया असत. अंगभर वस्त्र नाही, निवाज्यासाठी जागा नाही अशा कंगाल स्थितीत या दिनदुबळयांना जीव मुठीत घेवून जीवन जगावे लागत होते. केवळ लज्जा रक्षणापुरते कपडे स्त्रियांना मिळत असत. मुलांना व पुरुषांनाही अगदी तोकड्या कपडयावर राहवे लागे.

समारोप :

अशाप्रकारे समाजातील शुद्रांच्या/अस्पृश्यांच्या प्रगतीकरीता त्यांना कायद्याने संरक्षण दिले पाहिजे ही मुळ विचारसरणी डॉ.आंबेडकरांनी मांडली. त्यासाठी आयुष्यभर सर्व आघाड्यावर स्वतः व आपल्या स्वतंत्र संघ सेवा संस्थामार्फत प्रयत्न केले. अस्पृश्यांचा प्रश्न सोडविताना इतर मार्गाबरोबरच त्यांना आपली प्रगती करु शकणार नाही असे त्यांनी सांगितले. डॉ.आंबेडकरांचा शुद्र/ अस्पृश्यता व त्यांचा उध्दांर या संबंधीतचा दृष्टीकोण लोकशाही समाजरचना निर्माण करावयास पोषक आहे. त्यांनी आपल्या सामाजिक विचाराव्दारे, अस्पृश्यते विषयीच्या दृष्टीकोणाव्दारे या वर्गाला स्वतंत्र विचार-सरणीचा समता, बंधुतेचा मार्ग दाखविला नसता तर आजचा अस्पृश्य वर्ग फार तर सत्ताधाज्याचा सुधारक 'गुलाम' म्हणून जगला असता पण तो विचाराने मनाने, कृतीने कधीही स्वतंत्र झाला नसता अशाप्रकारे वास्तविक जाती-जातीची विषमता मोडून समपातळीत एकजीन्सी समाज निर्माण करण्याचे लोकशाहीचे कार्य डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शुद्राविषयीच्या दृष्टीकोणाने केले.

संदर्भसूची :

१. मुलभूत सामाजिक विचार प्रा.ज्योती डोईफोडे
२. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर डॉ.बा.ना.कुबेर
३. समाजशास्त्रीय विचार परंपरा प्रा.नी.स.वैद्य
४. सामाजिक विचारधारा रविंद्रनाथ मुखर्जी
५. प्रमुख समाजशास्त्रीय विचारक एस.एल.दोषी/पी.सी.जैन
६. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर धनंजय कीर
७. आधुनिक जग डॉ.पी.जी.जोशी
८. अस्पृश्यांचा मुक्तीसंग्राम शंकर खरात

◆◆◆

Power of Knowledge Peer Review Journal, Volume I, Issue:IV Jan to March 2022 ISSN 2320-4494 Impact factor 3.7286

थोर समाजसुधारक कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक धोरण

प्रा.डॉ.गिऱ्हे डी. पी.

सहयोगी प्राध्यापक, विभाग प्रमुख

राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय, जालना.

सामाजिक क्रांतीचे अग्रणी महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे अर्धवट राहिलेले शैक्षणिक कार्य पुढे चालू ठेवण्याचा वसा घेतलेल्या छत्रपती शाहू महाराजांचे त्या संबंधीचे अनेक निर्णय हे कर्मवीरांनी जवळून पाहिले. निरनिराळ्या जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वसतीगृहे सुरु केली व दुर्लक्षीत ग्रामीण विद्यार्थी शिक्षण घेऊ लागले. शाहू महाराजांच्या या कार्याचा कर्मवीरांच्या मनावर इष्ट परिणाम झाला. महात्मा फुले व छत्रपती शाहू महाराज यांच्या कार्याचा ठसा कर्मवीरांच्यावर उमटला. परिणामी त्यांचेच कार्य पूढे नेण्याची कार्यशक्ती व आकांक्षा याने कर्मवीर भाऊराव पाटील भारावून गेले.

सामाजिक सुधारणा व समाज परिवर्तनासाठी शिक्षण हे एकमेव परिणामकारक साधन आहे हे बुध्दीमान कर्मवीर भाऊरावांनी हेरले. शिक्षण देण्यासाठी शाळा व वसतीगृहे याची आवश्यकता असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले खेडेगावातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची सोय नसल्याने शिक्षण अर्थवट सोडावे लागते. शहरात येवून शिकण्यासाठी निवास व्यवस्था नसल्याने राहण्याची समस्या त्यांना भेडसावते. म्हणून कित्येक तरुण शिक्षणापासून वंचित राहतात ही परिस्थिती त्यांना प्रकर्षाने जाणवली त्यातूनच दुधगाव, जि. सांगली येथे 'दुधगाव विद्यार्थी' आश्रम या नावाने एक वसतीगृह काढले गरजू मुलांना राहण्याची दिवाबत्तीची मोफत सोय केली. 1909-1910 सालचा तो काळ गावकऱ्यांचे सहकार्य मिळून किती मिळणार ? तरीही जिद्दीने नेर्ले व नंतर काले जि. सातारा येथे ही वसतीगृह सुरु केले होते.

कर्मवीर भाऊरावांच्या शिक्षण धोरणात वसतीगृह हा आवश्यक असा भाग समाजला जाई. कारण ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या मागास, हरिजन व इतरही गरीब मुलांना शिक्षण घेणे त्याशिवाय शक्य नाही हे भाऊरावांनी ओळखले होते. जेव्हा भाऊरावांनी पूर्णवेळ शिक्षण कार्याला वाहून घेतले आणि संस्थेचा विस्तार करण्याचा निर्णय घेतला 1924 साली सातारा येथे सुरु केलेल्या वसतीगृहात अस्पृश्यांसह सर्व जाती धर्माचे विद्यार्थी एकत्र निवास, भोजन करीत. या वसतीगृहाचे 'श्री.छत्रपती शाहू बोर्डिंग हाऊस' असे नामकरण 1927 साली महात्मा गांधी यांच्या शुभहस्ते झाले. मराठा, महार, मांग, वडार, रामोशी, न्हावी, परीट, ब्राम्हण, मुसलमान, लिंगायत व जैन जातीचा प्रत्येकी एक विद्यार्थी त्या वेळी होता.

शिक्षणाबद्दल भाऊरावांची जी मते व मूल्ये होती ती जाणून घेणे आवश्यक आहे. त्यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान हे त्यांच्या कार्यातूनच प्रकट होते. शिक्षण हे केवळ पुस्तकी असुन चालणार नाही तर व्यक्तीविकास व चारित्र्यसंवर्धन ही शिक्षणाची

प्रमुख उदिष्ट्ये होते असे ते मानत. त्या दृष्टिने विद्यार्थ्यांवर योग्य वयात इष्टसंस्कार झालेच पाहिजे असे भाऊरावांना वाटे. त्या करीता वसतीगृह जीवन आवश्यक आहे हे जाणून त्यांनी वसतीगृहांच्या स्थापनेवर भर दिला होता. नव्या शैक्षणिक धोरणात शिक्षणाचे एक उद्दीष्टे समाज परिवर्तन असे मान्य केले. राजसत्ता कायदा ही समाज परिवर्तनाची आणखी काही साधने पण शिक्षण हे प्रभावी साधन अगदी तळागाळापर्यंत शिक्षण नेले पाहिजे हे सुत्र मनात बाळगून भाऊरावांनी खेड्यापाड्यात शाळा सुरु केल्या, महाविद्यालये स्थापली. सर्व जातीचे विद्यार्थी एकत्र राहून शिक्षण घेऊ शकतील अशी वसतीगृहे सुरु केली जनतेच्या पाठिंब्यावर जनतेचे प्रबोधन करण्यासाठी रयत शिक्षण संस्थांचा वटवृक्ष फोफावला त्याचे कारण भाऊरावांचे सततचे परिश्रम, त्यागभावना, संघटन कौशल्य, जबर ध्येयनिष्ठा हे ध्यानात घेतले पाहिजे. भाऊरावांच्या शैक्षणिक कार्यामुळे ग्रामीण भागात नवजागरण तर झालेच पण नवे नेतृत्वही निर्माण झाले.

कर्मवीर भाऊराव (आण्णा) यांनी 04 ऑक्टोबर 1919 मध्ये 'रयत शिक्षण संस्थेची' जि.सातारा येथे स्थापना केलेली आहे. त्यांनी प्रथम वसतीगृह सुरु केले व याच वसतीगृहात आजही वेगवेगळ्या जाती जमातीचे विद्यार्थी एकजुटीने राहतात व एकत्र जेवतात एकत्रच अभ्यास करतात हे आजही पाहावयास मिळते.

अशा प्रकारे कर्मवीर भाऊराव पाटील (आण्णा) यांनी शाळा, विद्यालये, महाविद्यालये व वसतीगृह यांचे एकप्रकारचे जाळेच महाराष्ट्रभर विणलेले आहे. आण्णांनी शिक्षणामधून ज्ञान देण्याचे कार्य हे कुठल्याही प्रकारचा जातीभेद न करता सर्व समाजापर्यंत पोहोचविलेले आहे.

विशेष म्हणजे त्यांच्या संस्थेंअंतर्गत वसतीगृहामधील व महाविद्यालयामधील जे जे विद्यार्थी होते त्या विद्यार्थ्यांवर त्यांनी चांगल्या प्रकारे संस्कार करुन त्यांना चांगल्या शिकवणी दिल्या म्हणुन ते आजही वेगवेगळ्या प्रकारच्या नोकऱ्यावर काम करतांना दिसून येतात म्हणून असे म्हणावेसे वाटते की, त्यांच्या वसतीगृहामधील किंवा शाळेतील महाविद्यालयामधील विद्यार्थ्यांना दिलेला मंत्र तो म्हणजे 'कमवा व शिका' हा फायदेशीर ठरत आहे.

कर्मवीर भाऊराव पाटलांना वाटले होते की, तळागाळातल्या बहुजन समाजातल्या माणसांवर शिक्षणाचे संस्कार केले तरच समाज परिवर्तनाच्या कार्याला वेग येईल हे आण्णांनी जाणले होते व ते अमलातही त्यांनी आणले. विशेषत: कर्मवीर भाऊराव म्हणाले होते की, विद्येत वरीष्ठ असणाऱ्या वर्गापेक्षा मागासलेल्या समाजातून खेड्यापाड्यातून विद्येत पुढे असणाऱ्यांमध्ये जे पंडीत असतात त्यांच्याही

पेक्षा जास्त विद्वान ज्यावेळी तयार होतील त्यावेळी माझे कार्य संपेल व महात्मा ज्योतीबा फुले यांची इच्छा पूर्ण होईल.

संदर्भ :

1. डॉ.लीला पाटील, प्रसिध्द वक्ते व शिक्षणमहर्षी, प्रकाशक, परी प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ.क्र.151, 152
2. डॉ.रा.अ.कडियाळ, कर्मवीर भाऊराव पाटील (काल आणि कर्तृत्व) महाराष्ट्र राज्यसाहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

◆◆◆

बिनपटाची चौकट आत्मचरित्रातील स्त्री संघर्ष

प्रा.परसुरे सयाराम संगगोंडा

विद्यानिकेतन कॉलेज, बिलोली जि.नांदेड

भारतात प्राचीन काळापासून समाजात पुरुष प्रधान संस्कृति असल्याने व्यवस्थेत स्त्री –पुरुष विषमता निर्माण होने साहजिकच होते.स्त्री म्हणून तिचे दुहेरी दुय्यमत्व व शोषण होने है उघड़ होते रूढी,परंपरा अंधश्रद्धा यांचा भक्कम वेढा पढलेले आज्ञान अमुरक्षित –अस्थिरता असलेले त्यांचे प्राचीन या सर्वांची असलेली जान स्त्रिला समाज परिर्वतनाच्या माध्यमातून येत गेलेली आहे. शिक्षनाचा वाढता प्रचार आणि प्रसार हे स्त्रीयांच्या वेदना स्पष्ट होण्यासाठी अत्यंत प्रभावी साधन ठरले.त्यामुळे पारंमपारिक स्त्री चुल आणि मूल एवढ्याच बंधनात न राहता शिक्षण घेऊन आपले विचार लेखनिच्या माध्यमातून मांडू लागली ज्या महिलानी समाजातील पारिवारिक व स्त्री विषयी मानशिकतेचा विचार करुण आपल्या जीवनातील संर्घष समाजातील अन्य स्त्रीवर होउ नए या दृष्टिकोनातून साहित्य निर्माण केले. आणि अनेक विविध समश्या महिला समोर स्थापित केल्या आणि त्या लेखनिच्या माध्यमातून मराठी साहित्यातून अनेक लेखीकाने स्वतावरची निर्माण झालेली परिस्थीती ची माहीती आपल्या आत्मचरित्रातुन देत आहेत असे अनेक साहित्यकार ज्याणी आपली लेखनी चालवलेली आहे.

आशा साहित्यकारामध्ये गौरी देशपांडे, शांता गोखले,कविता महाजन, प्रिया तेंडुलकर, सानिया, नीरजा यांच्या आत्मचरित्रानी भर घातली.

यातीलच एक इंदुमती जोंधळ हया लेखिका आहेत त्यांची बिनपटाची चौकट हे आत्मचरीत्र अशाच प्रकारच्या अन्यायाला वाचा फोड़नारी आहे पुरुपांकडून मिळणारी अन्यायकारक अपमानास्पद वागनुक अवहेलना व उपेक्षा अपाय, इजा इ. **स्त्री** यांच्या अनुभवविश्वाच्या कक्षेतिल अनेक भावना आणि तथ्य शब्दांकित करताना दिसतात सौ. इंदुमती जोंधळे यांच्या बिनपटाची चौकट या आत्मचरित्रातुन लेखिकेने कुठलाही आडपडदा न ठेवता किंवा बंदिस्तपणा न राखता आपल्या व्यथा वेदनांचे प्राजळपणे निवेदन या पुस्तकात केले आहे. या पुस्ताकाच्या मुखपृष्ठावरील दारे नसलेची चौकट पाहताच शंकेचा निरास होतो. मुखपृष्यावर ही चौकट काळोखाने भरलेली असली तरी तिने बाहेरीय प्रकाशाच्या आत येण्यास मज्जाव केलेला नाही. प्रत्येक प्रकरणाला आशयसुचक असे शिर्षक दिलेले आहे. वाचकाला हे आत्मवृत्त प्रकरणश: काही वेधक व्यक्ति स्वचित्रने पुढे मागे वाचली तरी एकूण परिणामात फारसा फरक पडत नाही. आत्मनिवेदनाच्या सूत्राची सलगता आबाधित राहते लेखिकेने निवेदनासाठी बालवयापासुन विवाह पर्यतचा उनापुरा तीन दशकांचा कालावधी निवडलेला आहे विविध समाजसंस्थामधून बालपन व कुमारवय संक्रमित होताना अनेक कर्तुत्व संपन्न व आदरणीय अशा व्यक्तिशी लेखिकेचा संपर्क आला.

त्यातील बहुतेक व्यक्ती सेवादल आणि सर्वोदयातील असून, केंद्रस्थानी ऋषीतुल्य अण्णासाहेब सहस्त्रबुद्धे यांचे विभूतिमत्व आहे.

लेखिका त्यांची मानसकन्या असल्याने तीच्या व्यक्तिमत्व घडनीवर त्यांचे सदोदिन आस्थापूर्ण भक्कम खांबासारखे व पित्यासमान वात्सल्य छत्र धरणारे आसल्याचे जाणवते. याखेरिज गजाननराव गायकवाड एस.एम जोशी, आचार्य दादा धर्माधिकारी, मामासाहेब क्षीरसागर नाना डेंगळे, बाबासाहेब रेडीकर, आचार्य भागवत, शांताबाई पितळे ,अप्पा पटवर्धन, शंकरराव देव, आचार्य विनोबा भावे सत्यनारायण गोएन्का आदि मान्यवर व्यक्तींचा सहवास लेखिकेचा पिंड सत्वसंपन्न बनविण्यास उपकारक ठरला आहे. हे आत्मवृत लिहिण्यामागील साधना परिवारातील यदुनाथ थत्ते या प्रेरणास्थानाचा उल्लेख लेखिकेने कृतज्ञतापूर्वक पुस्तकाच्या मनोगतात केला आहे.

अनाथाश्रमात दाखल होण्यापूर्वीचा काळ हा लेखिकेचा हसता – खेळता परिवार अचानक उद्धवस्त विस्थापित होण्याचा काळ आहे .वडिलांनी कलेला दुसरा विवाह त्यांच्या तापट स्वभावाच्या तडाख्यात सापडून झालेला आईचा अंत व कोवळ्या वयात चार भावंडाची जालेली वाताहत जवळच्या आप्ताकडून होनारी छळवनुक त्यातून ओढवलेल्या धाकटया भावंडाच्या मृत्यूने होणाऱ्या मरणप्राय: वेदना. या घटना लेखिकेच्या मनावर सखोल परिणाम घडवीणाऱ्या आप्ताकडे मिळणारे दुय्यम स्थान आणि बालवयात करावे लागणारे कष्ट यातून सावरण्यास हातभार लावनारी घटना म्हणजे वडील कैदेत असल्याने मुलाच्या पालन पोषणाची जबाबदारी सरकारवर पडून सर्व भावंडाची अनाथश्रमात होणारी रवानगी ही होय. त्यातही वयोमानानुसार तीन भावडांना तीन ठीकाणी जावे लागल्याने होणारी ताटातूट दीर्घकाळ भावनिक उपासमार करणारी ठरते. स्वत: लेखिकेला कोल्हापुर औरंगाबाद, शिरूर आशा अनेक ठिकाणी संस्थात्मक कारणास्तव प्रवास करावा लागेल वेगवेगळ्या वातावरणात बदलत्या व्यक्ति परिसराशी समायोजन साधवे लागेल परंतु यातून संस्थेबद्दल कुठलाच तक्रारीचा सुर किंवा कटुता जन्माला आलेली नाही. – उलट प्रत्येक ठिकाणी दोष टाळून गुणाकडे आकर्षित होण्याच्या समाधानी वृत्तिमुळे व्यक्तिमत्वाचा अनेक अंगाणी परिपोष करता आला. अशा संस्थामधून कार्य करणाऱ्या अनेक सेवाभावी, चारित्रयसंपन्न व त्यागी वृत्तिच्या व्यक्तींचे चित्रण जागोजागी वाचायला मिळते.

एकंदरीत बहुतेक व्यक्तींचा स्वभाव प्रेमळ व संघर्ष टाळण्याचा असल्याने काही ठिकानी प्रमाद घडत असला तरी लेखिका त्याकडे मानवी प्रवृत्तीचा एक भाग अशा तटस्थवृत्तीने पाहते त्यापासूनही बोध घेण्याचा प्रयत्न करते .जानत्या वयात वडिलांनी कलेला अपराध स्वत:च्या डोळ्यांनी पाहुनही लेखिका त्यांच्या हयातीत कुठेही त्याना दुखवत नाही किंवा पित्याबद्दल तिच्यामनात दुरावा निर्माण होत नाही. यातून लेखिकेच्या बालमनाने अल्पवयात भयापोटी केलेली ही तत्कालीन तडजोड असावी असे आरंभी वाटते

परंतु स्वतंत्रपने जीवन जगण्याचा आत्मविश्वास आल्याने महाविदयालयामधील आपल्या कार्यक्रमाला वडिलांनी यावे व आपली मुलगी किती मोठी झाली आहे हे डोळे भरून पहावे असे तिला वाटते.

त्याचप्रमाणे पीतृत्वाचा आभास निर्माण करणारे परंतु पुरुषी वर्चस्व राखनारे काही क्षण लेखिकेच्या वाट्याला येतात पण त्यातून मन डगमगु न देता निरामयपने ती बाहेर येते. अशा प्रसंगावर ताशेरे ओढ़ने दूरच, परंतु साधा उपरोधाचा सूर देखील लेखणीतून निघत नाही यातून कालातीत होऊन जगणाऱ्या क्षमाशील विधायक वृत्तिचा सातत्यपुर्ण प्रभाव लक्षात आल्यावाचून राहत नाही.

एकूणच आत्मकथन या वाङ्ग्मय प्रकारातुन आपला जीवनानुभव मांडताना एक सामाजिक प्रक्रियेचा अविभाज्य घटक या संबंधिचा विसर पडून स्वत:बद्दल आधोरेखित करण्याचा मोह आवरतात येत नाही. या दृष्टीने प्रस्तुत लेखन एक वेगळाच आदर्श निर्माण करणारे वाटते नव्याने जगण्याची प्रवाही वृत्ती असल्याने ती वाटयाला आलेले जीवन. जीवन जगताना नित्य नवा उत्साह व जिगाषु स्वभावृत्ती घटना प्रवाहात न गुंतता वास्तवाकडे तटस्त स्वाभिमानने पाहण्याची दृष्टी ही लेखिकेची जीवन शैली बनलेली आहे.

थोडक्यात, स्त्रीयांच्या आत्मकथनातून त्यांच्यातील सृजनशीलतेचा आपल्याला प्रत्यय येतो त्यांची सोशिकता लक्षात येते एवढेच नव्हे तर बालवयात केलेली तड़जोड आणि जीवनाभिमुखता यांचे उत्तम उदाहरण आत्मकथातून अभ्यासन्यास मिळते .लेखिकेच्या जीवनामध्ये समाज पारिवारिक जीवनातील भूमिका कशी असते याची आत्मानुभूति घेतलेली आहे. आणि लेखिकेने अनुभवलेल्या व भोगलेल्या सर्व घटनांचे वर्णन एक स्त्री प्रतिनिधि म्हणून आत्मकतेच्या माध्यमातून देशातीलच नव्हे तर जागतिक स्थरावरिल स्त्रियांना संघर्षातुन नवा मार्ग कसा काढावा याची प्रचिती करूण दिलेली आहे आणि त्याचाच आधार घेऊन संपूर्ण स्त्रियां समाजातील सर्व बंधने तोड़न्याची शक्ति आजच्या युगात निर्माण करत आहेत आणि आपल्या संघर्षाच्या माध्यमातून समाजात समानतेची भावना विद्यमान करीत आहेत.

संर्दभ ग्रंथ सुची

१)वाङ्मयिन प्रवृत्ति:तत्वशोध – केशव मेश्राम

२)आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास – डॉ वसंत बिरादार

३)चरित्र – आत्मचरित्र – अ. म.जोशी

४)बिनपटाची चौकट समीक्षा आणि रसास्वाद – डी. डी. मगदूम

५)बिनपटाची चौकट – इंदुमती जोधळे

◆◆◆

कृषक समाज आणि स्थित्यंतरे : एक सामाजिक अध्ययन

प्रा.डॉ.गायकवाड पी.के.
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा.
ता.लोहारा, जि.उस्मानाबाद.

गोषवारा :

अनेक वर्षापासून मानव आपल्या उदरनिर्वाहाची गरज भागवण्यासाठी शेती करताना दिसतो. फार पूर्वी शेती ही पारंपरिक साधनांद्वारे व पूर्णतः निसर्गाच्या आधारावर केली जायची. मात्र कालांतराने कृषी क्षेत्रात अनेक बदल होत गेले. नवनवीन तंत्रज्ञान व साधनांच्या आधारावर कृषी क्षेत्राचा विस्तार व विकास होत गेला. प्रारंभी केवळ उदरनिर्वाहसाठी मर्यादित असणारी शेती आज नगदी पीक घेऊन तिचे एक व्यावसायिक रूप पुढे आले आहे. आज कृषी क्षेत्राकडे व्यावसायिक दृष्टिकोनातून पाहिले जात असून प्रगतशील शेती करून तिच्यात मोठे स्थित्यंतर झाले आहे. शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या कृषक समाजावर कृषी क्षेत्रात झालेल्या बदलांचा मोठा व्यापक प्रभाव पडलेला आहे. एका बाजूला आधुनिक साधने, तंत्रज्ञान, खते, बियाणे, कीटकनाशके, संकरित वाण, पाण्याची व्यवस्था यामुळे शेतकऱ्यांच्या स्थितीत मोठी सुधारणा होऊन त्यांची आर्थिक प्रगती झाली आहे, मात्र त्यांची संख्या मर्यादित आहे. दुसऱ्या बाजूला शेतीच्या उत्पादन खर्चात होणारी वाढ, शेतीमालाला मिळणारा कवडीमोल भाव, कमी होत जाणारे कृषी क्षेत्र, मजुरांची टंचाई, हवामान बदल, सातत्याने पडणारा दुष्काळ, कर्जबाजारीपणा यामुळे मोठ्या प्रमाणात कृषक समाज अडचणीत सापडला आहे.

१.२ महत्वाचे शब्द : निसर्ग, तंत्रज्ञान, आधुनिक, कीटकनाशके, हवामान बदल, दुष्काळ, कर्जबाजारीपणा इत्यादी.

१.३ प्रस्तावना :

आज जगात पर्यावरण प्रदूषण, भ्रष्टाचार, वाढती महागाई अशा प्रकारच्या अनेक समस्या आहेत. त्यापैकी गरिबी ही जगातील एक प्रमुख समस्या आहे. ज्याप्रमाणे जगात प्रकाश व अंधार आहे तसेच श्रीमंत व गरीब असे दोन वर्ग जगात निर्माण झाले आहे. गरीबी ही जगासासमोरील एक भीषण स्वरूपाची समस्या आहे. जगात एकीकडे श्रीमंत वर्ग अधिक श्रीमंत होत चालला आहे तर गरीब वर्ग दिवसेंदिवस अधिक गरीब होत चालला आहे. त्यामुळे आर्थिक विषमता निर्माण होऊन जागतिक लोकसंख्या दारिद्र्याचा सामना करत आहे. गरीब लोकांना जीवन जगत असताना अनेक प्रकारच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते, त्यांना दोन वेळचे अन्न मिळत नसल्याने त्यांना उपाशी राहावे लागते.

त्यातून त्यांचे मोठ्या प्रमाणात कुपोषण होऊन आरोग्यविषयक समस्यांना ते तोंड देतात. त्यांना स्वतः चे असे हक्काचे घर नसते, अनेक जण फुटपाथवर आपले जीवन जगतात. स्वतः त्यांना परिधान करण्यासाठी पुरेसे वस्त्र व कपडे नसल्याने अनेक गरीबांना अर्ध नग्न अवस्थेत जीवन काढावे लागते. काही जणांकडे स्वतः चे घर असेल तरी ते अत्यंत कच्चे व साधारण असते. पावसाळ्यात व नैसर्गिक आपत्तीचा सामना करताना कच्चे घर टिकाव धरत नसल्याने त्याचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. शिक्षणाच्या प्रवाहापासून गरीब समाजातील अनेक मुलांना दूर राहावे लागते. सरकारने मुलांना मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा केला असला तरी गरीब कुटुंबातील अनेक मुलांना बालवयातच उदरनिर्वाह चालवण्यासाठी कष्टाची कामे करावी लागतात, त्यामुळे त्यांना शिक्षण घेणे अशक्य असते. एका बाजूला भौतिक सुखात गुंतलेला वर्ग, थाटामाटात राहतो, मोठ्या मोठ्या हॉटेल मध्ये जाऊन जेवण करतो, अन्नाची मोठी नासाडी करतो. तर दुसऱ्या बाजूला गरीब कुटुंबातील लोकांना एक वेळचे अन्न सुद्धा लवकर मिळत नाही. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण या जीवनावश्यक वस्तूंचे लाभ दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांच्या नशिबात नसतात. त्यांना मूलभूत सुविधा पासून वंचित राहावे लागते. ऊन, वारा, पाऊस, थंडी असल्या कोणत्याही गोष्टींची त्यांना पर्वा नसते. उद्या आपले आयुष्य कसे जाईल याची ते पर्वा करत नाही, आजचे जीवन कसे जगायचे याचीच ते चिंता करतात.

शेकडो वर्षांपूर्वी समाजाची प्रगती झाली नव्हती. त्यावेळेस शेतीला चांगले दिवस होते. पारंपरिक पद्धतीने शेती केली जात असायची तरी शेतीला सर्वात पसंती असायची. शेती करणे ही एक अभिमानाची बाब होती. पूर्वी नोकरी व व्यवसाय यापेक्षा शेतीला अधिक महत्त्व दिले जात होते. विशेष म्हणजे त्याकाळी शेती ही पारंपरिक व निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून होती, शेतीची उत्पादकता ही कमी होती तरी शेतीवर आधारित असलेले कृषी क्षेत्रातील लोक आनंदाने, सुखी, समाधानाने जीवन जगत होते. त्याकाळी शेती करणाऱ्याला व अधिक शेतजमीन असणाऱ्याला मोठ्या प्रमाणात मान, सन्मान व प्रतिष्ठा होती. उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नोकरी असे समीकरण त्याकाळी बनले होते. सर्वात नवल करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे त्याकाळात आजच्या सारखी पैसा देणारी नगदी पिके मोठ्या प्रमाणात घेतली जात नव्हती. विशेष करून त्याकाळात अन्नधान्य, कडधान्य, तेलबिया यासारखी जीवनावश्यक पिकांचे उत्पादन घेतले जात होते . शेती ही पारंपरिक साधने, घरगुती साधने व निसर्गाच्या आधारावर केल्याने शेतीसाठी लागणारा उत्पादन खर्च अत्यंत कमी येई, त्यामुळे शेतीचे उत्पादन जरी कमी असेल तरी शेती तोट्यात जात नव्हती. विशेष म्हणजे त्याकाळात एका शेतकऱ्याकडे शेतीचे मोठे क्षेत्र उपलब्ध होते. त्यामुळे शेतीचे एकरी उत्पन्न कमी असेल तरी त्याच्याकडे शेतीचे मोठे क्षेत्र असल्याने त्याची व त्याच्या कुटुंबांची उपजीविका

शेतीवर भागणे सहज शक्य होते . त्यामुळे प्राचीन काळात व आधुनिक काळाची सुरुवात होण्यापूर्वी शेतीला चांगले दिवस होते .

आधुनिक काळात विज्ञान व तंत्रज्ञान युगाला प्रारंभ झाला. शेती क्षेत्रालाही विज्ञानाने कलाटणी देण्याचे काम केले. शेती क्षेत्रात प्रारंभी वापरत येणाऱ्या शेतीच्या मशागतीसाठी लागणाऱ्या पारंपरिक साधने व औजारे यांची जागा आधुनिक साधने व यंत्रांनी घेतली. शेतीत मोठ्या प्रमाणात यांत्रिकीकरण घडून आले. या सर्वांचा परिणाम असा झाला की वेळेचा अपव्यय टाळण्यासाठी शेतकऱ्यांनी आधुनिक साधनांचा स्वीकार केला. शेतीत मोठ्या प्रमाणावर आधुनिक प्रणालीचा वापर करून संकरित बियाणे, कीटकनाशके , रासायनिक खते यांचा वापर वाढला. शेतीचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर वाढले. मात्र दुसऱ्या बाजूला वाढत्या लोकसंख्या मुळे शेतजमिनीचे विभाजन होत जाऊन अनेक शेतकरी आज अल्पभूधारक बनले असून लहान कृषी क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान वापरून शेती करणे परवडेनासे झाले आहे. एका बाजूला शेतीमालाला मिळणारा बाजारभाव अनेक वर्षे लोटली तरी स्थिर आहे किंवा कमी होताना दिसतो तर दुसऱ्या बाजूला रासायनिक खते,संकरित बियाणे, आधुनिक साधने यांची किंमत अनेक पटींनी वाढत आहे. यांत्रिकीकरण यामुळे श्रमाला असणारे महत्त्व कमी झाल्याने शेतमजूर मिळणे अवघड झाले आहे . आज प्रगत व मोठे शेतकरी वगळले तर शेती व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात तोट्यात जात असून शेतकरी कर्जबाारीपणामुळे आत्महत्या करत असून त्याच्या कुटुंबाला अनेक प्रकारच्या सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. आज शेतकऱ्यांना पूर्वीसारखी प्रतिष्ठा मिळताना दिसत नाही. आज समाजात शेती क्षेत्राला फारसे महत्त्व उरलेले नाही. लोक नोकरी व व्यवसाय यांना अधिक महत्त्व देताना दिसतात. शेतकऱ्यांना आज गरीब वर्गात स्थान मिळताना दिसते. आज शेतकऱ्यांच्या मुलांना लग्नासाठी कोणी मुली देताना दिसत नाही. अनेक खेडोपाडी शेतकऱ्यांची मुले लग्नाची वय उलटून गेली तरी बिगर लग्नाची असल्याची दिसतात. एकेकाळी शेतकऱ्याला लग्नासाठी मुली देण्यासाठी स्थळांची मोठी रांग असायची, मात्र आज उलटे चक्र फिरले असून शेतकऱ्यांच्या मुलांची लग्नासाठी स्थळे नाकारली जात असल्याने मोठ्या सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. मोठ्या प्रमाणात सामाजिक स्थित्यंतर कृषक समाजात घडून आले असून कृषी क्षेत्राला असणारे पूर्वी असणारे महत्त्व आज राहिले नाही, मात्र याला काही प्रमाणात अपवाद आहे.

१.४ कृषक समाजाची सद्यस्थिती : एकेकाळी देशातील सर्वाधिक लोकसंख्या म्हणजे जवळजवळ 80% पेक्षा अधिक लोकसंख्या ही कृषी क्षेत्रावर अवलंबून होती, त्यावेळेस शेतीकडे केवळ उपजीविकेचे एक साधन म्हणून बघितले जाई. शेती ही निसर्गावर आधारित पारंपरिक पद्धतीने केली जात

असल्याने शेतीसाठी मोठा खर्च करावा लागत नसे. शेतकरी वर्गाकडे पुरेसा पैसा नसला तरी तो सुखी समाधानी होता. कारण त्याकाळात शेतकऱ्यांना शेतीसाठी शक्यतो कर्ज काढण्याची गरज भासत नसल्याने कर्जबाजारी होण्याचा प्रश्न नव्हता. त्याकाळातील शेतकरी शेती करताना सर्वात प्रथम कुटुंबाच्या गरजांचा व उपजीविकेचा प्रश्न भागविण्याची गरज लक्षात घेऊन पिकांची लागवड करे. कुटुंबांच्या गरजा भागवून शेतीमाल, अन्नधान्य,भाजीपाला उरला तरच शेतकरी त्याची विक्री करत. तात्पर्य त्याकाळातील कृषी क्षेत्रात सर्वात प्रथम स्वतः चे कुटुंब व त्याच्या गरजा यांचा प्रथम विचार होई, पैसे कमविणे हे दुय्यम ध्येय असायचे. परंतू कालांतराने आधुनिक तंत्रज्ञान आल्यावर शेतीच्या उत्पादन प्रचंड वाढले. स्पर्धा वाढून दररोजच्या जीवनावश्यक वस्तूंचे उत्पादन घटून नगदी पिकांकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढला. वाढत्या स्पर्धेमुळे शेतकऱ्याने कुटुंबांच्या गरजांकडे दुर्लक्ष करून पैशाला प्राधान्य दिले. नगदी पिकांकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढल्याने शेतकरी स्वतः शेतकरी असून भाजीपाला, अन्नधान्य ,कडधान्य याचे उत्पादन त्याने न घेतल्याने त्याला या वस्तू बाजारपेठ मधून विकत घ्यावा लागत आहेत. एकीकडे शेतीचे उत्पादन वाढले मात्र त्यापेक्षा शेतीचा खर्च अनेक पटींनी वाढला. शेतीमालाचे उत्पादन वाढल्याने शेतीमालाला पाहिजे तसा बाजारभाव मिळाला नाही, त्यामुळे शेती तोट्यात जाऊन त्याला वारंवार कर्ज काढून कर्जबाजारी व्हावे लागले. त्यातून शेतकऱ्यांना अनेक प्रकारच्या कौटुंबिक, आर्थिक व सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. आज मोठे, प्रगत, सधन शेतकरी यांचा अपवाद वगळला तर शेती क्षेत्राला वाईट दिवस आले असून शेतीसाठी असणारा उत्पादन खर्च अनेक पटींनी वाढला असून त्यामानाने शेतीमालाला बाजारभाव मिळत नसल्याने शेती तोट्यात जात आहे. शेती करणे आज समाजात नित्कृष्ट दर्जाचे मानले जात असून शेती करण्याकडे समाज हा संकुचित दृष्टीने बघत असल्याचे दिसते. पूर्वी मिळणारा शेतकरी वर्गाला मान, सन्मान व प्रतिष्ठा आज मिळताना दिसत नाही. लोकांच्या मनात मोठ्या प्रमाणावर आज शेती क्षेत्राविषयी नकारात्मक विचार जन्म घेत असल्याचे दिसते.

१.५ संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१. कृषी क्षेत्राच्या पार्श्र्वभूमीचा आढावा घेणे.

२. कृषी क्षेत्राच्या विकासाचा अभ्यास करणे.

३. कृषी क्षेत्रातील बदल व आव्हाने यांचे अध्ययन करणे.

४. काल आणि आज संदर्भात कुषक समाजाच्या स्थित्यंतराचे अध्ययन करणे.

१.६ निष्कर्ष :

१. मानवाच्या जीवनावश्यक गरजा भागवण्यासाठी एक महत्वाचे साधन म्हणून कृषी क्षेत्र प्रारंभीच्या काळात उदयास आले असे दिसते.

२. कृषी क्षेत्रात काळानुरूप अनेक बदल झाले असे दिसते.

३. कृषी क्षेत्रातील बदल व परिवर्तन यांचा शेतकऱ्यांच्या जीवनावर प्रभाव पडल्याचे दिसते.

४. आधुनिक काळात कृषी क्षेत्रात मोठी क्रांती घडून आलेली असली तरी आजही बहुसंख्य शेतकरी कृषी क्षेत्रातील लाभापासून वंचित असल्याचे दिसते.

१.७ शिफारसी :

१. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना प्रगत तंत्रज्ञान स्वस्तात उपलब्ध करून देणे.

२. शेतीसाठी लागणाऱ्या उत्पादन खर्चाचा भार सरकारने उचलून तो कमी करण्यात सहकार्य करणे.

३. गटशेती विकसित करण्यासाठी चालना देणे.

४. शेतीक्षेत्रात पायाभूत सुविधांची निर्मिती करून शेती क्षेत्राच्या अनुदानात वाढ करणे.

संदर्भ :

१. पाध्ये रमेश (२०१५) , शेती, शेतकरी आणि अर्थकारण

२. शिंदे जगन्नाथ (२०१७), कमी खर्चाची सेंद्रिय शेती.

३. पाटील आ. बा. (२०१६), शेती करू फायद्याची.

४. दैनिक अग्रोवन, वृत्तपत्र, २०२२.

५. दैनिक सकाळ, वृत्तपत्र, २०२१.

६. लोकराज्य मासिक, महाराष्ट्र शासन, २०२२.

◆◆◆

१३ व्या शतकातील संताच्या काव्यातील वेदना व विद्रोह

प्रा.हिरा त्र्यंबक वाघ
संशोधक विद्यार्थी
के.टी.एच.एम.महाविद्यालय, नाशिक

मराठी साहित्यात संतांनी भक्तीमार्गाने एकता आणण्याचा प्रयत्न केला व त्यात ते यशस्वीही झाले. विठ्ठलभक्तीच्या ओवीतून 'वारी' उदयास आली व त्याच वारीच्या निमित्ताने सर्व जातीधर्माची मंडळी एका छताखाली आली. त्या विठ्ठल भक्तीच्या प्रेमातूनच लोकांचे संघटन झाले. जात—पात, धर्म विसरून एकाच पायरीवर लोक विसावले. संतांनी हा जातीपातीचा भेद दूर करण्याचा कसोसीने प्रयत्न केला; पण तत्कालीन समाजाला ते मान्य नव्हते. विशिष्ट वर्गाचे असणारे अधिपत्य सहजा सहजी बाजूला सारणे शक्य नव्हते व त्यामुळे मागास जातीतील संत महंताना खूप हाल वेदना सहन कराव्या लागल्या व त्यांना वेळोवेळी झालेला त्रास त्यांनी सोसलेल्या वेदना त्यांनी अभंग, ओव्या, भारूड, गौळणी इ.च्या माध्यमातून मांडल्या. त्यातील काही निवडक संतांच्या काव्यातून श्रवणारी वेदना व विद्रोह ह्या विषयाच्या अनुषंगाने मांडण्याचा प्रयत्न येथे होणार आहे.

''ज्ञानदेव रचिला पाया
उभारिले देवालया''

हा अभंग बहिणाबाईनी लिहिला आहे. यात त्यांनी संत ज्ञानेश्वरांनी भागवत धर्माचा पाया घातल्याचा निर्वाळा केला आहे. पण ज्यांनी ह्या भागवत धर्म किंवा वारकरी पंथाचा पाया घातला त्यांना व त्यांच्या भावंडांना तत्कालीन ब्राम्हण वर्गाकडून मोठ्या प्रमाणात मानहानी सहन करावी लागली. सन्याशाची मुलं म्हणून त्यांना खूप त्रास सोसावा लागला. म्हणजेच तत्कालीन लोकांची विचारसरणी व त्यामुळे होणारा त्रास हा अवर्ननिय अशा स्वरूपाचा आहे. ज्ञानदेवांनी ह्या समाजातील ही विचारसरणी बदलविण्यासाठी लोकांमध्ये मानवतेची जाणीव निर्माण करून दिली. धर्माची ओळख करून दिली व ते तत्वज्ञान 'ज्ञानेश्वरी'च्या रूपाने जगासमोर मांडले.

संत ज्ञानदेवांच्या समकाळात दलित समाजातील, मागासलेल्या समाजातील अनेक संत मंडळी होती. त्यांना धर्माच्या नावाखाली खूप मोठ्या प्रमाणात हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. त्यात संत चोखामेळा, संत बंका, संत सोयराबाई, संत निर्मला, संत जनाबाई या संत कवींना तत्कालीन समाजाने मोठ्या प्रमाणात त्रास दिला. स्पृश्य—अस्पृश्य हा भेद समाजाला लागलेली किड व त्यामुळे सर्व सामान्य माणूस पोखरला जात होता. अस्पृश्यता ही माणवाने निर्माण केलेली एक प्रथा आहे ती आजतागायत म्हणजे आज समाज कितीही सुधारला असला तरी खेड्यापाड्यात दलित समाजाच्या बस्त्या ह्या आपल्याला गावाच्या एका बाजूला असलेल्या दिसतात. फक्त जी दाहकता त्या काळात होती ती कुठेतरी

कमी झालेली आहे पण संपुष्टात आलेली नाही. आजही त्या समाजातील लोकांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन फारसा विकसीत किंवा चांगला झालेला आहे असे आपण परखडपणे बोलू शकत नाही.

चोखोबांच्या काळाचा विचार करता आपल्याला जाणवते की त्यांच्या काव्यात वेदनेची दाहकता तीव्रस्वरूपाची आहे, विद्रोह त्यांच्या व त्यांच्या जमातीतील संतांच्या काव्यात आपल्याला जाणवतो. जातीयतेविरूध्द केलेला संघर्ष त्यातून जाणवतो. त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराविरोधात आवाज उठवल्याची जाणीव त्यातून जाणवते. आम्हालाही देवाने माणूस म्हणून जन्माला घातले तर माणसांसारखे जगता यावे यासाठीची धडपड त्यांच्या काव्यात जाणवताना दिसते. आपण सविस्तर एकाएक संताचा विचार करता आपल्याला ती तीव्रता, ती वेदनेची दाहकता आपल्याला जाणवेल.

१. संत चोखामेळा :—

संत चोखामेळा ज्या काळात नावारूपाला आले त्या काळात शूद्रा—तिशूद्र असा भेदभाव प्रकर्षाने पाळला जात होता. अस्पृश्य समाजातील लोकांना हीन दर्जाची कामे करावी लागत असे त्यात प्रामुख्याने मेलेली जनावरे ओढून टाकणे, गावातील घाण, कचरा काढणे इ. सारखी कामे त्यांच्या समाजातील लोकांना करावे लागे. तसेच त्यांना कुठलेही मानाचे स्थान नाही, कुठलेही अधिकार त्यांना नव्हते. अगदीच खालच्या पातळीची वागणूक त्यांना दिली जात होती. त्याकाळात त्यांना शिक्षण काय असते हे ठाऊकच नव्हते. शैक्षणिक जगापासून कैक मैल दूर हा समाज होता. ''दिल्या भाकरीचे व सांगितल्या कामाची'' हीच काय ती त्यांची ओळख जगाला होती. यासारख्या वाईट वागणूक सहन करत जगणाऱ्या सुदामा—सावित्री यांच्या पोटी चोखाबांचा जन्म झाला. आता त्यांच्या जन्माविषयी अनेक आख्यायिका रूढ आहेत पण तुर्तास त्याचा विचार इथे होणार नाही, तर ह्या अशा काही ठराविक धर्माचे वर्चस्व असणाऱ्या समाजात त्यांचा जन्म झाला व ही अशी हीन वागणूक चोखोबांनी लहानपणापासून अनुभवली होती. तत्कालीन समाजाकडून त्यांना चांगली वागणूक मिळालीच नव्हती. तत्कालीन समाजातील बरीच हीन कामे त्यांना करायला लागायची त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात अस्वच्छ राहत असत. पण चोखेबाचे कुटुंब सात्विक स्वरूपाचे होते. टापटीपपणे, स्वच्छ राहणे त्यांना आवडत असे. बालपण तरूणपणात आपण काही करू शकलो नाही याची खंत त्यांना वाटे व गहिवरून येत असते.

''तरूणपण नासले या लोभें।
अवघे माझे माझे म्हणीतले ।।५।।
आता अवसान सेवटासी आले
अवघे पळाले टाकोनिया ।।६।।
झाकिले डोळे उघडे ते केले
न दिसे आपुले कोणी आता ।।७।।

चोखा म्हणे मज आलो गहिवर
न सुचे विचार का करू ।।८।।''[१]

'विंचवाचे बिऱ्हाड पाठीवर' असा त्यांच्या वडिलांचा संसार कामानिमित्त एका गावातून दुसऱ्या गावात, दुसरीकडून तिसऱ्या अशी भटकंती असायची. त्यामुळे स्थिरता लाभत नव्हती. म्हणून चोखोबा म्हणतात की बालपण गेलं तरूणपण चाललं पण आयुष्याला स्थिरता लाभत नाहीये याचं दु:खं होत आहे व ह्या भटकंती दरम्यानच ते पंढरपूरला स्थायीक होतात व तिथे आल्यावर त्यांच्या मनाला स्थिरता लाभते व ते म्हणतात की,

''बहुत प्रतिमा ऐकिल्या पाहिल्या। मनाच्या राहिल्या वेरझारा।
चोखा म्हणे पाहता पंढरी भूवैकुंठ । मनाचे हे कष्ट दूर केले ।।''[२]

पंढरीत आल्यावर सुखाची अनुभूती जणू त्यांना येते पण जातीपातीच्या जोखडातून त्यांची तेथेही सुटका नव्हती. त्यांना मंदिरात प्रवेश नव्हता. एकदा चुकून मंदिरात गेले तर बडव्यांनी त्यांना फार त्रास दिला, खूप मार दिला. 'जोहार मायबाप जोहार' करून विणवण्या केल्या तरी त्यांची कुणाला किव आली नाही. मंगळवेढ्याला होणाऱ्या त्रासापासून सुटका व्हावी यासाठी ते पंढरपूरला येतात. पण तिथेही त्यांना हाल सहन करावे लागतात व वेदनेचा स्वर त्यांच्या काव्यात उतरतो, ते म्हणतात—

'करे जोहार जोहार चोखा संत
तळ हातात सांडते रकत
लई जा ह्यला गुन्हा मायबाप
नाई व्हनार आता ताप
घेना जोहार गा पंढरी राया
मेहुनपूरी राखजो माया
मंगळवेढ्यास न्याय आता काम
नाय राह्यला पंढरीत राम
जातो म्या लोभ असो घेता
राह्येल तुहाच गा धावा''[३]

अशा प्रकारे आपले दु:ख त्यांनी व्यक्त केलेत्र

चोखोबांना तत्कालीन बडव्यांनी खूप त्रास दिला. मंदिरात चोखोबा जातील व देव बाटवतील या भीतीने त्यांनी आधीच त्यांना खूप मार दिला. त्यावेळी विठ्ठलाला साद घालत ते म्हणतात—

''धाव घाली विठू आता चालू नको मंद
मज मारित बडवे काहीतरी अपराध ।। १।।''[४]

विठ्ठलाच्या गळयातला हार त्यांच्या गळ्यात कसा आला हे त्यांनाही समजत नाही पण यावरून चोखोबांना खूप त्रास सहन करावा लागतो. तो झालेला त्रास, ती वेदना ते आपल्या काव्यातून व्यक्त करतात.

चोखोबा अस्पृश्य समाजातील असून देखील त्यांची वृत्ती सात्विक होती. विठ्ठलाचे नामस्मरण हा एकच ध्यास त्यांचा होता. संत नामदेवांमुळे त्या भक्तीत आणखी वाढ झाली. नामदेवांमुळे चोखोबांना अनेक संतांचा संग लाभला. सर्व जातीभेद विसरून विठ्ठलनामात तल्लीन ते होऊन जात. पण त्यांना मंदिरात प्रवेश नव्हता. त्यांना विठ्ठल दर्शनाची आस होती व ती त्यांच्या अभंगातही व्यक्त होताना दिसते. मी हीन जातीत जन्माला आला हा माझा गुन्हा आहे का? मला तुझ्या सेवेची आस असताना मला दूरदूर ढकलले जाते.

''हीन याती माझी देवा । कैसी घडे तुझी सेवा
मज दूर दूर हो म्हणती । तुज भेटूं कवण्यारींती''[५]

अशी साद ते विठोबाला घालतात व समाजातील दु:ख, वेदना व्यक्त करतात. माझी भक्ती, माझा भाव शुध्द आहे. मी हीन जातीत जन्मलो तरी मी मनाने, भावनांनी शुध्द आहे असे कळकळीने ते सांगत.

''उसडोंगा परी रसनोहेडोंगा
काय भूललासी वरिलिया रंगा''[६]

असंही ते विठ्ठलाला म्हणतात.

अशा अनेक अभंगातून चोखोबांनी आपली व समाजाची व्यथा वेदना मांडलेली दिसून येते.

संत सोयराबाई :—

संत चोखामेळा यांच्या सात्विक धार्मिक वृत्तीच्या पत्नी सोयराबाई यांनीही आपल्या व्यथा वेदना अनेक अभंगांतून व्यक्त केल्या आहे. पतीची विठ्ठल भक्ती व त्यामुळे बडव्यांकडून होणारे त्यांचे हाल बघून त्यांचा जीव तिळतिळ तुटतांना दिसतो. व तेच त्यांच्या काव्यात उतरते. संवेदनक्षम व भक्तिप्रवण मनाचा आक्रोश त्यांच्या काव्यात जाणवतो. ईश्वरदर्शनाची ओढ आगतिकता तळमळ जशी त्यांच्या अभंगात जाणवते तशीच समाजाची झालेली उपेक्षा, समाजाची वेदना, टाहो, होणारी कुचंबणा सर्व त्यांच्या अभंगात जाणवते. तत्कालीन समाजाचे दु:ख त्याचे प्रतिनिधित्व करताना त्या दिसतात. गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या जमातीचे दु:ख उर फुटेपर्यंत व्यक्त होताना दिसते. व ह्या दु:खाचे निवारण विठ्ठलाने करावे अशी आळवणी त्या करतात.

''आमुचे सुख—दु:ख कोण दुजा वारी ।
तुम्हीच श्रीहरी मायबाप।।
तुमच्या उच्छिष्टाची धरोनिया आस।

बैसले रात्रंदिवस धरणेकरी।।
परी तुम्हा नये आमुची करूणा।
केव्हा येईल मना तुमचिया।।
काम क्रोध लोभ मद मत्सर वैरी।
हे झडकरी वारी मायबपा।।
म्हणोनी धरिले तुमच्या पदरा।
म्हणतसे सोयरा चोखियाची''[७]

आपल्यावर व आपल्या समाजावर होणारा अन्याय, त्यांच्यावर येणारे दुःख निवारण्यासाठी विठ्ठला तुझ्याशिवाय दुसरे कुणी नाही. म्हणून तुमच्या चरणापाशी आम्ही आलो आहे, तरी आमच्यावर कृपा करा. म्हणजेच त्यांना किती दुःख सोसावे लागत होते हे यावरून लक्षात येतेच व त्याचे सोयर सुतक देवाला कसे नाही हेही समजते. अजून किती दिवस आम्ही लोकांच्या उष्ट्या अन्नावर जगायचे?, उपेक्षित जीवन कुठवर जगायचे? हे सर्व प्रश्न काळजाचा ठाव घेताना दिसतात. आपल्याच घरात आपली मूलं आपलं साधं उष्ट पाणी पित नाही त्यांना संबंध आयुष्य उष्टे खाण्यातच घालवावे लागले ही खूप मोठी खंत सोयराबाई व्यक्त करते व शेवटी म्हणते की, विठ्ठला ह्या सर्व परिस्थितीतून तूच फक्त आम्हाला तारू शकतो म्हणूनच आम्ही तुझा पदर धरला आहे.

शुद्र वर्णात जन्माला आल्याने आपल्याला कशा प्रकारे जीवन जगावे लागते हे सोयराबाईच्या अभंगातून, काव्यातून व्यक्त होतांना दिसते. विठ्ठलाच्या मंदिरात बाकीचे सगळे जातात, दर्शन घेतात पण आम्ही शुद्र असल्याने आम्हाला सतत दरवाजा बाहेरच बसावे लागत व त्यामुळे सोयरा उदास आहे व ती देवाला विचारते खरंच तुम्हाला देव हे चांगले वाटते का?

''का बा उदास मज केले । कोण म्हणे तुम्हा भले ।।
आम्ही बैसलोंसे दारी । दे दे म्हणोनी मागतो हरि ।।
होऊनी बैसलासी बहुतांचे । गोड कैसे तुम्हा वाटे ।।
ही नीत नव्हे बरी । म्हणे चोखयाची महारी ।।''[८]

अशा प्रकारची खंत सोयरा व्यक्त करते.

संत निर्मळा :—

संत चोखामेळा यांची बहिण निर्मळा नावाप्रमाणेच निर्मळ असते. संत चोखामेळा यांना गुरूस्थानी मानत असते. यांनी देखील आपल्या काही अभंगातून वेदनेचा स्वर काढला आहे. भावाला बडव्यांनी मारले तेव्हा तिला फार दुःख होतं.

संत निर्मळा यांनीही त्यांच्या अभंगातून जातीयतेमुळे त्यांना विठ्ठल दर्शनापासून वंचित रहावे लागते ते स्पष्ट केले.त्यांना होणाऱ्या त्रासापासून विठ्ठलानें त्यांची सोडवणूक करावी अशी आळवणी करतात. ज्या समाजात त्या राहतात त्या समाजातील अमानुषता, संसारातील हाल, समाजाकडून होणारी उपेक्षा व त्यातून होणारी मानहानी व भक्तीतच वाटणारे समाधान त्या व्यक्त करतात. जातीयतेचा पेटलेला वणवा व त्यात होरपळलेली जनता व फक्त उघड्या डोळ्यांनी बघण्यापेक्षा काहीही न करता येणारी अवस्था तसेच देवाच्या दर्शनाला जाता न येण्याची सलही अभंगातून व्यक्त होते.

> ''चहुकडे देवा दाटला वणवा । का नये कनवा तुज लागी ।
> सापडले संधी संसाराचे अंगी । सोडवी लगबगी मायबापा
> बहुमज उबग आला असे देवा । तुचि माझा हिंतकर्ता देवा ।
> निर्मळ म्हणोनि पायी घाली मिठी । परते नलोटी मायबापा ।।''[९]

आपला सर्व भार देवावर टाकून देत ह्या संसाराचे गाडे तुझ्यावीणा चालविणे शक्य नाही असेही म्हणते.

संत कर्ममेळा :—

संत चोखामेळा यांचा मुलगा देवाच्या आशीर्वादाने झालेला असे म्हटले जाते. चोखोबाच्या घरी दहीभात खाऊन जातात आणि त्यानंतर कर्ममेळ्याचा जन्म होतो असे चरित्रलेखनात निदर्शनास येते. कर्ममेळा हा आईवडिलांचा अत्यंत गुणी मुलगा असतो. समाजातील जातीयता, भेदाभेद, उचनीचता त्याला सहन होत नाही. त्याच्या अभंगात तो ती खंत व्यक्त करतो. येता जाता सहन न होणारी अवहेलना, होणारं दु:खं, हीन जातीत जन्माला आल्याची सल ते अभंगातून व्यक्त करतात—

> ''आमुची केली हीन जाती । तुज का न कळे श्रीपती
> जन्म गेला उष्टे खाता । लाज नये तुमचे चिता।।''[१०]

आपले दु:खं पटवून खडा सवाल तो विठ्ठलाला विचारतो दलित जाणिवेचा हुंकार त्यातून व्यक्त होतो. उभं आयुष्य आमचं लोकांची घाण उचलण्यात व उष्ट खाण्यात गेलं. असंच आयुष्य जगवायचं होतं तर जन्माला तरी कशाला घातलं. असाही प्रश्न ते विठ्ठलाला विचारतो. म्हणजेच त्याला त्याच्या समाज बांधवांना होणारा त्रास त्याला सहन होत नाही व तो विद्रोह करून उठतो. वडील म्हणतात आपल्या पूर्वजन्मीच्या कर्माची फळं आपण भोगतो आहोत. त्यावरही तो म्हणतो असले कसले कर्माचे फळ आणि अजून किती दिवस अवघा जन्म सरत चालला तरी तेंच दु:खं आपल्या वाट्याला येते आहे. असे म्हटल्यावर चोखोबा त्याला समजावतात आम्ही हे सहन केले तुम्ही करू नका आमची पिढी संपली आता तुम्ही नवीन पिढी नवीन काही तरी करून दाखवा. यावर कर्ममेळाही समजून घेतो. आपली मनातली सल विठ्ठलाला बोलून दाखवतो. आजपर्यंत आम्ही तुमच्याकडे आस लावून होतो की तुम्ही काहीतरी कराल,

पण आमची निराशाच झाली आहे. आम्हाला पूर्वजन्माचे पातक म्हणून ह्या दु:खं डोह्यात तु लोटले आहेस. आता तूच आम्हाला यातून बाहेर काढ असंही ते म्हणतात—

"आजिवरि धरली आस । परीमनी झाली निरास ।।
आता शरण जाऊ कवणा । तुजविणा नारायणा ।।
दु:ख सागरी लोटले । कोण काढील वहिले ।।
म्हणे चोखियाचा कर्ममेळा । देवा येऊ द्या कळवळा ।।"[११]

आम्हाला ह्या दु:ख सागरात लोटले आहेस ना, तर आता तुच आमची सोडवणूक कर, तुझ्याकडे आम्ही आस लावून होतो. आता तरी आमचा कळवळा तुम्हा येऊ द्या अशी मागणी कर्ममेळा देवाकडे करतो.

संत बंका :—

संत चोखामेळा यांचे मेहूणे व संत सोयराबाई यांचे बंधू यांनी अनेक अभंगरचना केल्या आहेत व त्यातून आपल्या व्यथा वेदना व्यक्त केल्या. चोखोबांना गुरू मानलेले असते. त्यांच्यावर नामदेवावर व विठ्ठलावर त्यांची अपार श्रध्दा असते. त्यांच्या अभंगांतूनही हीन जाती बद्दलची सल निदर्शनास येते. तसेच विठ्ठल सोबतीला असल्याने ते दु:खं कमी जाणवते असे ते म्हणतात.

"हीन याती पतीत अपराधी दुर्बळ
परि तुम्ही दयाळ दीनानाथ"[१२]

पांडूरंगाची कृपा आमच्यावर झाली. त्यामुळे येणारे दु:ख आम्हाला सुकर वाटते असे त्यांना वाटते. पण त्ययांच्याही अभंगात-आपल्याला वेदना जाणवतेच.

संत- जनाबाई :—

संत मेळ्यातील व १३ व्या शतकातील अत्यंत महत्वाची महिला संत म्हणजे संत जनाबाई. त्यांनाच 'नामयाची जनी' असेही म्हटले जाते. दमा व करूंड ह्या दाम्पत्याच्या पोटी विठ्ठलाच्या कृपेने जन्मास आलेली विठ्ठलाची परमभक्त जनाबाई वयाच्या पाच—सहा वर्षाची विठ्ठलाच्या आज्ञेने तिला दामा शेटी म्हणजेच संत नामदेवांचे वडिल यांच्याकडे सोडले जाते व त्यानंतर काही दिवसांनी हे दाम्पत्य इहलोकाच्या प्रवासास जातात व जनाबाई पोरकी होते. 'माय मेली बाप मेला । आता सांभाळी विठ्ठला।'' असे म्हणत विठ्ठला आता माझा सांभाळ कर अशी याचना करते. दामाशेटीच्या घरी १४ माणसांचे मोठे कुटुंब असते, पण ह्या भरल्याा घरात आपल्या मायेचे असं कुणीच नाही याची जाणीव तिला सतत होत असे. झाडलोट करणे, गोवऱ्या थापणे, शेण गोळा करणे, धुणे धूने इ. बाहेरची सर्व कामे ती करत, पण तिला स्वयंपाकघरात प्रवेश नव्हता. एवढचं काय नामदेवांची शिष्या म्हणून नामयाची दासी स्वत:ला म्हणून घेत असताना देखील तिला घरात, मंदिरात प्रवेश करता येत नव्हता. याचे तिला अतिव दु:ख वाटत असे. त्यामुळे ती विठ्ठलाशी बाहेरून नाते जोडीत असे व विठ्ठलानेही ती उणीव भरून काढली.

संदर्भ सूची :–

१. डॉ. जांभुळे सरिता हरिदास, 'चोखेबाची कविता', सुगावा प्रकाशन, आ. १ ली २००१, पृ. ८२

२. तत्रैव, पृ. ८२

३. तत्रैव, पृ. ८३

४. तत्रैव, पृ. ९३

५. कदम स. भा. (संपा.), 'श्री. संत चोखामेळा : चरित्र व अभंग', शब्दालय प्रकाशन, आ. २ री १९९८, पृ. ६५

६. तत्रैव, पृ.

७. इनामदार हे. वि., 'संत–संकीर्तन, प्रतिमा प्रकाशन, आ. १ ली २००९, पृ. ९७

८. कदम स. भा. (संपा.), 'श्री. संत चोखामेळा : चरित्र व अभंग', शब्दालय प्रकाशन, आ. २ री १९९८, पृ. २०२

९. इनामदार हे. वि., 'भक्ति गंगेच्या वाटेवरती, संजय प्रकाशन, पुणे, आ. १ ली १९८८, पृ. ११८

१०. कदम स. भा. (संपा.), 'श्री. संत चोखामेळा : चरित्र व अभंग', शब्दालय प्रकाशन, आ. २ री १९९८, पृ. २२१

११. तत्रैव, पृ. २२२

१२. तत्रैव, पृ. २१३

१३. भिंगारकर, दा. बा., संत कवयित्री जनबाई चरित्र काव्य : कामर्मिक मॅजेस्ट्रिक प्रकाशन, आ. १ ली, १९८९, पृ. २२

१४. डॉ. मोहित शिवाजीराव, 'संत जनाबाईंचे निवडक अभंग', कर्मवीर प्रकाशन पुणे, आ. १ ली २००५, पृ. ११

१५. प्रा. डॉ. लवडे बाळासाहेब, 'अभंग, स्वरूप आणि चिकित्सा, यशोदीप पब्लिकेशन्स पुणे, आ. १ ली २०१३, पृ. ३२

◆◆◆

आदिवासी नाटक : आदिवासी स्त्रीच्या परिवर्तनशीलतेचे द्योतक

प्रा.गजानन व्यंकटराव जामगे
श्री.संत गाडगे महाराज उच्च माध्यमिक विद्यालय,
लोहा जि. नांदेड

कोणत्याही समाजाच्या सांस्कृतिकतेचा आविष्कार हा विविध कलांच्या माध्यमातून होत असतो. आदिवासी समुदाय आपल्या सामाजिक व सांस्कृतिकतेचा आविष्कार दंडार, कामड, सोंग, बोहाडा, मादळ ह्या नृत्यशैलीच्या माध्यमातून करतात. हे नृत्य म्हणजे एक नाट्यच असते. त्याबाबत अधिक विस्ताराने सांगताना रमेश कुबल लिहितात, ''आदिवासी नाटक, म्हणजे आदिवासींनी आदिवासीसाठीच सादर केलेलं नाटक असते. हे पहिल्यादां लक्षात घेतले पाहिजे. हे नाटक आदिवासींच्या नैसर्गिक भावनांची, निसर्ग संबद्ध जीवनाच्या क्रिया प्रतिक्रियांची गीत–संगीत, नृत्य अभिव्यक्ती असते. हे नाटक आदिवासी समाज संस्कुतीतील सामूहिक कर्म असून, ते धर्मभावनेतूनच निर्माण झालेले असते.''[1] अर्थातच आदिवासी नाटकास नैसर्गिक, धार्मिक सामूहिकतेचे अधिष्ठान लाभले आहे. आदिवासी नाटकात इतर प्रवाहाच्या नाटयकृतीपेक्षा नैसर्गिक उत्कट भावनांचा आविष्कार होत असतो. त्यासाठी अगदी सुरुवातीस अलिखित संहिता होती. पण अलिकडील नाटकातून नवशिक्षित, समाजवादी व मानवतावादी वैचारिक बैठक असणारे लेखक समूहाच्या अंतर्बाह्य वर्तनाच्या प्रेरणाचा उलगडा करताना दिसतात. तसेच सामाजिक प्रश्न, समस्येसह विधायक विचारांची पेरणी सुद्धा करत आहेत.

आदिवासी नाट्यलेखनाला सुरुवात अलिकडे झाली. तसा हा वाङ्मयप्रकार फारच मोजक्या आदिवासी प्रतिभावंतानी हाताळला आहे. त्यात 'शं. गो. गुप्ते – तंट्या भिल्ल', 'विश्वनाथ खैरे – एकलव्य', 'रमेश कुबल – आदिलिला, रानभूल', 'तोडसाम सुनिता – कुर्स', विठ्ठल कनाके – जय बुढा हाल पेन', 'दशरथ मडावी – महानायक बिरसा', 'पाकलवार – मरी माईचा भुत्या', 'केदार कुंडलिक – आक्रोश', 'हरिश्चंद्र बोरका – महाराणी दुर्गावती', ' भुजंग मेश्राम – औतान, मातामाय, सवारी आणि सोंग', 'संजय लोहरे – जाईबाई यशवंत', 'उषाकिरण आत्राम – अहेर' अशा अगदी बोटावर मोजाता येईल एवढ्याच नाट्यकृती प्रकाशित झाल्या. या नाटकातून आदिवासी संस्कृती, शूर वीरांविषयीचा वैभवशाली इतिहास, नक्षलवाद, नोकरशाहीची हुकूमशाही, अंधश्रद्धा, विद्रोह आदी विषय हाताळले आहेत. आर्य –अनार्य संस्कृती

संघर्षाची मुख्यत्वाने मांडणी केली. तसेच आदिवासी स्त्री तिच्या जगण्यातील मूल्यात्मक संघर्ष तमाम तपशीलासह प्रेक्षकासमोर मांडण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

आदिवासी समाजाचे मुक्त व निसर्गसंपन्न समृद्ध जीवन विविध कायद्यांनी बंदिस्त केले. त्यामुळे हा जंगलचा राजा डोक्यावर राजमुकूट आणि अंगावर फाटकी वस्त्र घेऊन वनवन फिरतो आहे. त्याच्या आदिमतेपासून विविध सावकारी यंत्रणा सभोवताली घोंगावत राहिली. प्रेम, जिव्हाळा, सहानुभूती, अज्ञान व कायद्याचा धाक ही हत्यारे वापरत सावकारी प्रवृत्तीने आजही आदिवासींचे आर्थिक शोषण करत आहे. त्यात विशेषत्वाने अधिक. त्रास स्त्रीला सहन करावा लागत आहे. ती कुटुंबाचा उदनिर्वाह चालवण्यासाठी तेंदूची पाने, पळसाची पाने, लाकडाची मोळी, गवत, मध, डिंक व इतर रानमेवा बाजारात विकते. त्यावरच कुटुंबाच्या अन्नाची व्यवस्था होते. पण, बाजारात शेरभर मीठासाठी दहा किलो मोह तर एक किलो दाळीसाठी पायलीभर भात द्यावा लागतो. अशा आर्थिक लूटीमुळे तिचे मूलभूत गरजा कायम सतावत राहतात. या शोषणाच्या विरोधातील विद्रोह गोविंद गारे यांनी 'रणसिंग फुंकले! बंडाचे' या नाटकातून अभिव्यक्त केला आहे.

गोविंद गारे यांच्या या नाटकात कोकणातील व्यापारी आदिवासी पाड्यावर येऊन कर्ज देणे, त्याची चढ्या व्याजाने वसूली करणे. व्याजाच्या मोबदल्यात घरातील सर्व धान्य घेऊन जाणे. प्रसंगी आदिवासींच्या अबाल–वृद्धांचा शारिरीक व मानसिक छळ करणे. या सर्व जाचास कंटाळून आदिवासी स्त्रिया एकत्र येतात आणि वसूलीला आलेल्या माणसांना बेदम मारहाण करतात. या प्रकारामुळे सावकारात दहशत निर्माण होते. तर दुसरीकडे आदिवासी पुरूषांतील पुरुषत्व जागे होते. म्हणून वसूलीसाठी आलेल्या संतू पठाणाने राघोजीला कर्जाच्या पोटी हातातील चांदीचे कडे मागतो; तेव्हा राघोजी स्पष्ट नकार देतो. तसेच सर्व आदिवासी स्त्री–पुरुष सावकरी प्रवृत्ती विरोधात बंड पुकारतात. हे परिवर्तन केवळ जागृत आदिवासी निर्भयी, जागृत आणि प्रचंड आत्मविश्वास स्त्रियांमुळे होते. या नाटकात नाटककार हे परिवर्तनवादी आदिवासी स्त्रीची प्रतिमा साकारतात.

'रणसिंग फुंकले ! बंडाचे' या नाटकाचे आशयसूत्र पुढे नेत किशोर घोरपडे यांनी 'आता फसायचं नाही!' हे नाटक लिहितात. या 'सगुणा' ही सुशिक्षित, परिवर्तनशील व स्वाभिमानी नायिका साकारली आहे. किशोर घोरपडे यांनी नाटकाच्या पहिल्या अंकात

आदिवासी समूहास सावकार, दलाल, नोकरदार कशापद्धतीने फसवतात यावर प्रकाश टाकला आहे. तर दुसऱ्या अंकात आदिवासी पाड्यावर साक्षरता वर्ग भरतात. या वर्गात 'सगुणा' ही धुळाक्षरे गिरवते. त्यातून तिला शिक्षणाची महत्त्व आणि जीवनव्यवहाराचे गणित उलगडते. पुढे जिद्दीच्या बळावर शिक्षण घेते. या शिक्षणाने स्वत्व, स्वाभिमान व सभोवतालविषयीचे विवेकी भान जागृत होते. ती आपल्यासाठी शासन कोणकोणत्या कल्याणकारी योजना आखल्या आहेत त्याविषयी जनजागृतीचे कार्य हाती घेते. या सर्वांचा लाभ समाजबांधवांना करून देण्यासाठी शासकीय कार्यालयाची उबंरठे झिजवते. तसेच सावकारी शोषणापासून मुक्त करण्याचा कृतीकार्यक्रम राबवते.

आदिवासी समाजात प्रगत समाजाप्रमाणे आदिवासी स्त्रीला समाजात दुय्यम स्थान जाते. ही प्रतिमा पुसताना सगुणा माधव व फकिरास समजावते 'नवरा बायको ही संसार रथाची दोन चाके म्हणजे स्त्री –पुरुष होय.' हे माधवचे बोलणे तिला पटत नाही. तेव्हा त्यास सगुणा म्हणते, 'नवरा बायकोचा संसार म्हणजे 'सायकल' होय. सायकलच्या दोन्ही चाकावर रथाच्या चाकासारखा एक समान भार नसतो. सायकलचं पुढचं चाक म्हणजे नवरा. त्याचवर हॅन्डेल, दिवा घंटी म्हणजे समदा रूबाबच. आता मागचं चाक म्हंजी बायको' यावर माधव 'ऑ. ..ते कसं काय?' असा प्रतिप्रश्न विचारतात. तेव्हा ती म्हणते, ''मागच्या चाकावर कॅरिअर असते. ते समान किंवा कुणीतरी बसण्यासाठी, कामासाठीच असते. अर्थातच सर्व भार मागच्या चाकावरचं''. स्त्रियांच्या डोक्यावर विविध कामाचा व जबाबदाऱ्यांचा भार असतो. म्हणजे संसाराचे सर्व ओझे स्त्रीवरच पडते. त्यामुळे संसारास सगुणाने रथाऐवजी सायकलीची उपमा वापरली आहे. या तिच्या विवेचनातून स्त्रीचे सत्व, हक्क, कर्तव्य, समानतेचा पुरस्कार येथील पुरुषास करावयास लावते. सगुणासारख्या एका शिक्षित स्त्रीमुळे कौटुंबिक जीवनात व समाजात परिवर्तन घडून येते. एकूण घोरपडे आदिवासी स्त्रीची शिक्षणविषयक बदलती मानसिकता व तिच्या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले आहे.

आदिवासी स्त्रीकडे इतर समुदाय हा उपभोगवादी वस्तू म्हणून पाहत आला आहे. त्यात पाटील, वतनदार, पोलिस, गार्ड, गावपातळीवर काम करणारा नोकरदार आदींचा समावेश होतो. ते आपली पोटाखालची भूक भागवण्यासाठी सत्ता, संपत्तीचा वापर करत आले आहेत. त्यास जातपंचायतीचे कडक नियम साह्यभूत ठरले आहेतच. या शोषणाच्या विरोधात

उषाकिरण आत्राम यांनी 'अहेराचा बदला अहेर' या एकांकिकेतून विद्रोह अभिव्यक्त केला आहे.

'अहेराचा बदला आहेर' यात पेशवेकालीन पाटील हे आदिवासी समाजात कोणत्याही स्त्रीचे लग्न झाले की, तिला प्रथमतः पाटलाच्या वाड्यावर जावून पाटलाकडून नवी कोरी साडी चोळीच्या बदल्यात चारित्र्य बहाल करण्याची प्रथा होती. या प्रथेच्या विरूद्ध कुणी आवाज काढला तर तो दाबला जात होता. त्याविरोधात 'रमी' व 'सोमा' मोटारिनच्या मार्गदर्शनाखाली आवाज उठवतात. गोंड समुहातील रमी व सोमाचे लग्ग्न होते. तेव्हा पाटलाने त्यांना वाड्यावर बोलावतो. पण त्यास ते नकार देतात. तेव्हा मोटारिन(गोटूलची प्रमुख) सर्वांना विश्वासात घेत म्हणते, ''देवा धर्माच्या ....आन् अहेराच्या नावाखाली आम्हा बायकांना नासवलं. परतेक नव्या नवरीची अब्रू हा लुटतो न वरून म्हणतो अहेर देतो. किती कोरे आईने ह्या रंडव्यानं फोडले, त्यांन उष्टी केलेली बायको तुम्ही वापरता; हा केवढा अन्याय? आजवर किती गुन्हे केले. जरा शरम करा आपल्या मर्दानगीवर. आजवर किती पापं केली त्यानं पर कोण हिशोब ठेवणार?.... .नागाचे वंशज आहात असा डंका मारा की सात जनम कोणी हात लावणार नही आदिवासी पोरी, सुनाले! अस्सा इतिहास घडवा! चला उठा व्हा तैयार''[2] अशा आव्हानात्मकतेला सर्व बांधव विजय असो! विजय असो! असा प्रतिसाद देतात.

जेव्हा रमी व सोमा पूर्व तयारीनिशी पाटलाच्या वाड्यावर जातात. तेव्हा पाटील स्वागत करताना म्हणतो, ''साडीचोळी देऊन तुमचा मान करणे ही आमच्या घराण्याची रीत हाये...ही परथा आजची आहे का?'' यावर रमी बाणेदारपणे म्हणते, ''आज आम्हाले गरज नाही. मोठी चंद्रकळा नाहीतर शालू राहू दे. आमचा फाटक पदरचं आमची श्रीमंती आहे. इज्जतीनं उघडे राहू, पण इज्जत आमचं धन हाये! आदिवासी बायकाले तू काय खेळाचा भवरा समझतेस का? अरे मुर्द्या आदिवासी बायकांची 'मा' म्हणून पूजा करतात. सन्मान करतात.म्हणून आमच्यात देवदासी, वेश्या, गावबसवी परथा नाही. बाई म्हणजी 'धन इज्जत' हाय. समाजाची 'मा' म्हणून 'त' 'मा'ची सत्ता होती दुनियंत''[3] हे रमीचे विधान स्त्रीचा स्वाभिमान, सत्वाची जाण असणारी संस्कृती आहे. ज्यात स्त्रीचे चारित्र्य हेच धन मानले जाते. हे सर्व पाटील व प्रस्थापित समाजातील लोकांना अंतमुर्ख करणारे आहे. यावरून सर्वसामान्य माणसाला दोन्ही संस्कृतीतील स्त्रीविषयक दृष्टिकोनातील वैधर्म्य जाणवते. रमीवर जेव्हा पाटील बलत्कार करण्याचा प्रयत्न

करतो. तेव्हा चाणक्षपणे पाटलाचा खून करते. तसेच पाटलाच्या बायकोला स्त्री धर्माची जाणिव करुन देते.

अशा पद्धतीने या नाटकातून अनुभवसमृद्ध प्रेरणादायी, सामंजस्यशील व तेवढी अंतरिक विद्रोही असणारी मोटारिन तर आक्रमक, निर्भयी, धाडसी रमी साकारली आहे. रमी ही स्त्री धर्माला जागत स्वसंरक्षणाबरोबर स्त्री वर्गाच्या संरक्षणासाठी बलाढ्य वर्गाच्या प्रवृत्तीवर मात करते. ती आपल्या कोयत्याच्या विद्रोही आगीत भोगवाछी मानसिकता जाळून टाकते. ही रमी म्हणजे समग्र आदिवासी स्त्री वर्गाच्या विद्रोहाचे प्रतिरूपच होय. ही नायिका साकारताना आत्राम यांनी संयम, आक्रमकता, सांस्कृतिक आणि सामाजिक भान यांचा सुयोग्य समन्वय साधला आहे. खटकेबाज संवाद, संवादातील आक्रमक भाषा, भावोत्कट प्रसंग आणि प्रयोगशीलता या सर्व वैशिष्ट्यामुळे आदिवासी स्त्रीचा जीवनसंघर्ष प्रभावीपणे मांडता आला. उषाकिरण आत्राम प्रमाणेच केदार कुंडलिक यांनी 'शापित' या एकांकिकेतून भोगवादी वृत्तीच्या विविध वल्लीचे चित्रण करतात. तर 'विरह' यात सावित्री, स्वाती या स्त्री पात्राच्या साह्याने चोरीच्या आरोपाखाली पुरुष जेलमध्ये जातात. तेव्हा तिच्या विरहपूर्ण स्त्रीसुलभ भावना सक्षमपणे मांडतात.

आदिवासी समाज संस्कृतीच्या संरक्षणाचे कार्य करणाऱ्या शरबरीची शौर्यकथा 'शबरी भिलणीचा एल्गार' हे तीन अंकी नाटक संजय लोहकरे यांनी लिहिले. आर्य–अनार्य हे या नाटकाचे मुख्य सूत्र आहे. नाटककाराने प्राचीन सांस्कृतिक संघर्षाचा आदिबंध स्वीकारला असला; तरी अनेक आधुनिक लोकशाही मूल्य, वर्तमान वास्तवता, निसर्गभावना आणि मातृसत्ताक सांस्कृतिक मूल्यांची पेरणी पदोपदी केल्याचे जाणवते. यात शिबू राजा आणि आक्काराणी यांची कन्या शबरी ही विद्रोही नायिका साकारली आहे. शबरी ही निसर्गपूजक धर्म, संस्कृती आणि तिच्यावरील आक्रमण रोखण्यासाठी वेदाचार्यांना धारेवर धरते. एवढेच नव्हे तर वेदाचार्य व अनुयायी ज्यर आश्रमात राहतात तो आश्रमच बॉम्ब टाकून उद्ध्वस्त करते. यावरून शबरीची सांस्कृतिक निष्ठा, त्याग, निर्भयता, चिकित्सकता, कृतिशील आक्रमक वृत्ती दिसून येते. या शबरीच्या कृर्तत्वाने स्त्री हीच संरक्षक व संवर्धक असल्याचे सिद्ध होते.

संजय लोहकरे यांच्या 'शबरी भिल्लणीचा एल्गार' या नाटकासंदर्भात आदिवासी साहित्याचे अभ्यासक डॉ. वैजनाथ अनमुलवाड लिहितात, ''प्राचीन काळापासून चालत

आलेल्या जातीवादी व धर्मवादी समाजव्यवस्थेने आदिवासींना अनेक प्रकारे त्रास देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांना बळजबरीने धर्मांतरे करावयास लावली. आजही त्याचं मोठ्याप्रमाणात विस्थापन होत आहे. त्यांच्या समोर अनेक प्रश्न 'आ' करून उभी आहेत. परंतु त्यांचा माणूस म्हणून आजही पूर्ण स्वीकार केला जात नाही. ही वास्तवता प्रस्तुत नाटकात सूचित केली आहे.''[4]

आदिवासी स्त्रीची जागरुकता, सभोवतालच्या वास्तवतेचे भान याचे प्रतिरूप 'सीता' हे पं. गो. गांगल यांनी 'मी चोखून पाहिले सोता' या एकांकिकेत साकारली आहे. ही राम, लक्ष्मण, सीता व शबरी यांच्या कथेवर आधारित आहे. तरीपण या पौराणिक कथेचा अन्वयार्थ नव्याने मांडत; आदिवासी समाजाचा राज सत्तेचा बदलता दृष्टिकोन आधोरेखित केला आहे. यात प्रमुख्याने राम, सीता संवादातून नाटककारने आपले विचार मांडले आहेत. सीता हे पात्र आदिवासी स्त्रीचे प्रतिनिधीत्व करते. ती रामाला अर्थातच राजसत्तेला अनेक चिंतनगर्भ प्रश्न विचारते. त्यातून रामास आदिवासी समाजाच्या विकासाचे विधायक कामे हाती घेण्यास भाग पाडते.

वरील प्रमुख नाट्यकृती बरोबरच 'भुजंग मेश्राम – सवारी', 'बाबाराव मडावी –स्वप्नभंग', 'केदार कुंडलीक – छळ', 'रायसिंग – देज' यात सुद्धा आदिवासी स्त्री जीवन त्यातील ताण तणाव प्रसंगानुरूप टिपले आहेत. मात्र आदिवासी नाटककारांना समकालीन वास्तव, समकालीन धगधगते प्रश्न, आर्थिक लूट यांची मांडणी करताना एकांकिकेसारखा छोटा आकृतीबंध स्वीकारल्याने स्त्री जीवन तेवढ्या साकल्याने साकारता आले नाही. तसेच नाटककारांनी आपल्या अनुभवाला सखोल चिंतनाची आणि सामाजिक संदर्भमूल्य टिपताना किंवा निवडताना वेळ घ्यावयास हवा तो घेतलेला दिसत नाही. केवळ अभिव्यक्तीच्या हव्यासामुळे कलात्मक उंची प्राप्त झाली नाही.

उपरोक्त काही दोष वगळता आदिवासी स्त्रीकडे असणारी निर्भयता, निष्ठा, सेवा, त्याग आणि समाज सस्कृतीला प्राणांतिक जपण्याची ओढ, वाईट धर्मविकृतीसह शोषणाच्या विरोधात कृतीशील विद्रोहाने बंडाचा झेंडा हाती घेणारी स्त्री नाटकातून साकारली गेली. तसेच तिची शिक्षण, शोषण, सांस्कृतिकविषयी परिवर्तनशील

मानसिकता सूक्ष्म पातळीवर प्रभवी संवादाच्या माध्यमातून साकारली आहे. म्हणून या काळातील आदिवासी नाटके ही आदिवासी स्त्रीच्या परिवर्तनाचे द्योतक ठरतात.

संदर्भ टीपा :

1) कुबल रमेश, आदिवासी नाटक, आय.एन.टी. प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती 2006, पृ. 36

2) आत्राम उषाकिरण, आहेर का बदला आहेर, इसाप प्रकाशन, नांदेड, प्रथम आवृत्ती 2021, पृ. 35 व 36

3) तत्रैव , पृ. 37

4) तत्रैव, प्रस्तावना पृ. 12.

◆◆◆

मराठी कादंबरीतील आदिवासी स्त्रीची शैक्षणिक स्थिती

प्रा.हरिदास गणपतराव शिंदे
श्री.संत गाडगेबाबा महाराज विद्यालय, लोहा जि.नांदेड

स्वांतन्त्र्योत्तर काळात राजसत्तेचे विकेंद्रिकरण केले गेले. त्यामुळे राजकारण आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून सर्वंकष विकास साधण्याचे ध्येय ठेवले गेले. त्यासाठी विविध कल्याणकारी योजना राबवल्या गेल्या. त्यात कामगार, स्त्रिया, आदिवासी समुदायास विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व जाणून शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण केले गेले. त्यात आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासासाठी सर्व सोईसुविधा युक्त शाळांची निर्मिती केली गेली. निवासी शाळा, आश्रम शाळा, मॅडेल स्कूलची सरुवात केली. शाळेत अंगभर कपडा आणि पोटभर जेवण मिळते या अपेक्षने आदिवासी मुलं–मुली शाळेत येऊ लागली. अक्षराने जगाची ओळख करून दिल्यामुळे मर्यादित कक्षेत आणि जाणिवेत जगणाऱ्या आदिवासीच्या जीवनव्यवहाराच्या व जाणिवेच्या कक्षा रूंदावत गेल्या. स्व, स्वसमाजाचे दुःख, व्यथा, वेदना, सर्वांगाने होणारे शोषण, सांस्कृतिक वेगळेपणाविषयी चिंतन करू लागला. या चिंतनातून तो आदिवासींच्या मागासलेपण आणि आर्थिक लूटीविषयी लेखणीतून आवाज उठवू लागला. यातून विपूल अशा आदिवासी कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या आहेत. पण यात स्त्री कादंबरीकार नगण्यच आहेत. त्यास स्त्रीविषयी सामाजिक मानसिकता, तिच्या शिक्षणविषयी उदासलेपण ही प्रमुख कारणे दिसून येतात. याचा कार्यकारण मीमासांत्मक शोध 'माझ्या काटे मुंढरीची शाळा', 'तृष्णा', 'हाकुमी', 'एका नक्षलवाद्याचा जन्म' या कादंबऱ्यातून घेतला गेला. या कादंबरीकारांनी आदिवासी स्त्रीच्या शैक्षणिक व राजकीय जीवनवास्तव मांडले आहे.

भाषेचा आणि उपस्थितीचा, शिक्षकांची उदासिन मानसिकता आदी घटकांच्या चांगला वाईट परिणाम आदिवासीच्या शिक्षणावर झालेला दिसून येतो. आदिवासी पाड्यावरील शाळेत विद्यार्थ्यांची उपस्थितीचा प्रश्न कायम राहिलेला आहे. त्यात मुलींची संख्या तर नगण्याच होती. याबाबत 'माझी काटे मुंढरीची शाळा' या कादंबरीत कादंबरीकार लिहितो, ''शाळेत एकूण तीन वर्ग होते; सर्व वर्गात मिळून पटावर एकूण संख्या तेवीस दाखविली होती. पैकी वीस मुले व तीन मुली. पण अधिक चौकशी करता एकूण सातच मुले नियमित शाळेत येणारी आढळली. त्यात तीन पहिल्या वर्गात, दोन दुसऱ्या वर्गात अन् तिसऱ्या वर्गात दोन पैकी एक मुलगा व

दुसरी मुलगी अशी शाळेची खरी उपस्थिती सात पोरांची''[1] या उपस्थितीत केवळ एकच मुलगी होती. यामागे विविध कौटुंबिक व मानसिक कारणे आहेत.

'कोळवाडा' या कादंबरीतील तेली गुरूजी जूनला मुलं–मुलींना शाळेत घालण्याची विनंती करतात. ते रामभाऊ गायकवाड यांच्या घरी येतात. ते अत्यंत तळमळीने शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देतात. ते रामभाऊ गायकवाडला पटल्याने दोन्ही मुलांना शाळेत घालण्याचे ठरवतात. तेव्हा रामभाऊची पत्नी म्हणते, ''गुरूजी पोरायचं ठि हे तेला घालतो शाळेत पन पोरीला कशाला पाहिजे शाळा. परक्याचं धन ते शेवटी चूल फुकायाचे जाणार ना?''[2] यावरून आदिवासी स्त्रीची पारंपरिक मानसिकता दिसून येते. तसेच ती सामाजिक बंधनास जीवनमूल्य मानते. अर्थातच स्त्रीच स्त्रीला दुय्यम दृष्टिकोनातून परवरिश करताना दिसते. आदिवासी स्त्रिया ह्या सुशिक्षित मुलीविषयी ऐकीव माहितीतून गैरसमज निर्माण करून घेताना दिसतात. 'कोळवाडा' कादंबरीत लेखक पारु या नायिकेच्या मनाचा भाव व्यक्त करताना लिहितो, ''तिसरी चौथीत पोर गेल्यावर तिला लगेच शाळेतून काढून घेतलं. पोरीचा पाय वाकडा पडला तर दज्जतीचा पंचनामा नको म्हणून पोरीला जास्त शिकवायच्या भानगडीत मंजी तरी पडली नाही. शिवाय पोरीची जात शिकून कुठं नोकरपानी करणार हे, हा विचार तिच्या मनात घोळायचा पोरीची जात तिला काचाचं भांडं वाटायचं...''[3] आपली पोर कुठे शहरात जावून नोकरी करणार? तिला वाईट सवय लागली तर काय करावे? इज्जत धूळीला मिळाली तर कसे जगता येईल? अशा नानाविध प्रश्नांने आदिवासी स्त्रीच्या मनात घर केले. त्यामुळे तिला शाळेत घालत नाहीत; घातले तर चार इयत्ताच शिकवल्या जातात.

आदिवासी स्त्रीच्या शिक्षणातील सर्वात मोठा अडथळा भाषा व शिक्षक (काही अपवाद) हे ठरत आहे. आदिवासी समूहांची बोली कोकरू, गोंडी अशी तर जीवनव्यवहार हा हिंदीत होतो. मात्र त्यांना अनभिज्ञ असणाऱ्या मराठी भाषेत शिकवले जाते. परिणामतः 'झेलझपाट' या कादंबरीतील भीमा व सुंदनचे वय वाढत जाते; पण इयत्ता काय वाढत नाही. शेवटी त्यांना शाळा सोडून द्यावी लागते. तर दुसरीकडे आदिवासी पाड्यावर शिक्षक 'पगार' हाच धर्मच घेऊन येतात. तर 'डांगणी' या कादेबरीतील बुळा मास्तर पैसा कमवण्यासाठी आदिवासींचे विविध मार्गांनी आर्थिक शोषण करतो. 'तृष्णा' कादंबरीतील मास्तर लहान मुलींकडून आपली कामूक भूक भागवण्याची आस बाळगतो. तो शाळेच्या वेळी मुलींना स्वयंपाक पाणी करायला लावतो. यातून पोटाची व पोटाखालची भूक भागवण्याची संधी निर्माण करतो. आशाला मास्तर

हाक मारून म्हणला, ''आशा थोडिशी खिचडी आहे. खाऊन घे आन् भांडी घासून, आवरून झाडून टाक', आशा खोलीत गेली......मास्तराने तिच्यावर झडप घातली. तो तिच्यावर बलत्कार करण्याचा प्रयत्न करू लागला. घाईत त्याला ते जमेना. आशााला वाटलं की आपलं शरीरच फाटून चाललं. तिच्या तळपायाची आग टाळूपर्यंत जाळतं होती. ती तळमळून ओरडली, ''आयवं, मेली मी!'.....राजाला संशय येऊ नये म्हणून तो त्याच्याशी जोरजोरात बोलू लागला.''[4] या प्रसंगाने आशाच्या मानसिकतेवर आघात झाला. तिला शाळा व मास्तराविषयी घृणा वाटू लागली. हेच तिच्या शाळा सोडण्याचे प्रमुख कारण ठरले. काही शिक्षकांची पूर्वग्रह दुषित मानसिकता, स्वार्थ आणि व्यवसायावरील निष्ठेचा अभाव यामुळे आदिवासी पाड्यावर स्त्री शिक्षणाची समस्या अधिकच गंभीर बनल्याने आजही ती शिक्षणापासून कोसोदूर आहे.

वरील आदिवासी स्त्रीच्या शिक्षणाचे प्रखर वास्तवाबरोबर 'माझी काटे मुंढरीची शाळा, ' 'तृष्णा', 'कोळवाडा', 'एका नक्षलवाद्याचा जन्म' या कादंबरीतून लेखकांनी आदिवासी स्त्रीची बदलती शैक्षणिक मानसिकतेचा मार्मिक वेध घेतला आहे. 'झेलझापाट' कादंबरीतील फुलया आपला होणारा नवरा 'केरू' केरूवाड्यात एकटाच सुशिक्षित म्हणून समाजात स्वाभिमानाने मिरवते. ता 'हाकूमी' कादंबरीतील पवरी ही ही अडाणी असून कसलेल्या नर्सप्रमाणे कन्नाला साथ देते. ते केवळ नाविन्यपूर्ण शिक्षणाच्या जिज्ञासेतून. तर 'तृष्णा' कादंबरीतील इसरी ही आपल्या नवऱ्याच्या इच्छेखातर आशाला शाळा शिकवते. यावरून आदिवासी स्त्रियांना शिक्षणाविषयी कुतूहलजन्य जिज्ञासा दिसून येते. 'एनकाऊन्टर' यात मैना शिक्षणाने आपले शोषण थांबवू शकते यावर विश्वास ठेवते. म्हणून आपला नवरा जुरुपुढे मुलगा लालसूला शाळेत पाठवण्याचा आग्रह धरताना म्हणते, ''लालसूला शाळेत पाठवाच. शाळेत जाईल हुशार होईल. सालेवाराचे किती पैसे झाले ते तरी समजेल''[5] असा डोळस विचार करत; शोषण थांबवण्याचा मार्ग शोधते. 'टाहो' कादंबरीतील रमी भीम्यास शैक्षणिक परिवर्तनासाठी मोलाची साथ देते. एकूणच आदिवासी स्त्रियांच्या सभोवतालची परिस्थिती बदलण्यासाठी शिक्षणाची गरज वाटू लागली. या बदलत्या मानसिक परिवर्तनाचा आलेख या कादंबरीने रेखाटला आहे.

'माझाी काटे मुंढरीची शाळा' या कादंबरीतील मडगू पाटील गावात शिक्षकासोबत नाविन्यपूर्ण उपक्रम राबवण्यास मदत करतात. शाळा बांधण्यासाठी पुढाकार घेतात. त्यासाठी वर्गणी गोळा करतात तरी पैसा कमी पडतो. तेव्हा रिपा पाटलीन म्हणते, ''शाळेला किती रक्कत लागते ते सांगा. माझ्या माहेरून मिळालेल्या सोन्याचा दागिना मी तुमच्या शाळेच्या

बांधकामासाठी शाळेला देण्यास तयार आहे. असे म्हणत तिने हसत हसत आपल्या गळ्यातील सोन्याचा गोफ काढून आमच्या समोर ठेवला.''[6] अशा पद्धतीने शिक्षणाविषयी दीर्घकालीन भरीव कामात माहेरच्या दागिण्याशी जोडलेल्या भावनेचे समर्पण करताना दिसते. तसेच आपल्या वस्तीत स्त्रियांना बाजारहट्ट, दैनंदिन व्यवहार कळावा म्हणून गोटूलात प्रौढ स्त्रीवर्ग मास्तरास सुरू करण्यास भाग पाडते. यावरून रूपा पाटलीनची शिक्षणविषयक कृतीशील मानसिकता दिसून येते. यामुळे नवी दिशा आदिवासी समाजजीवनाला मिळाल्याशिवाय राहत नाही.

उपरोक्त विवेचनाच्या आधारे असे म्हणता येईल की, आज सुद्धा आदिवासी स्त्री अनेक दृश्य–अदृश्य कारणामुळे शिक्षणापासून कोसोदूर आहे. तरीपण रिपा पाटलीन, रमी, इसरी, मैना इत्यादी आदिवासी नायिकांचे शिक्षणाविषयी कुतूहल, जिज्ञासा उच्च सामाजिक जीवनाची आस होती. ती पूर्ण करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. म्हणून आर्थिक, सामाजिक परिवर्तनासाठी शिक्षण हे महत्वाचे साधन म्हणून स्वीकारते. तिची शिक्षण घेण्या–देण्याची मानसिकता स्त्रीची दिसून येते. आदिवासी स्त्रीच्या एकूण वर्तनातून नवता–परंपरांचा समन्वय, सामाजिक सांस्कृतिक व शिक्षणविषयक परिवर्तनाचे उत्क्रांत स्वरूप मराठी कादंबरीत जाणवते.

संदर्भ टीपा :

1) मुनघाटे प्रमोद, माझी काटे मुंढरीची शाळा, साधना प्रकाशन, पुणे, चौथी आवृत्ती 2012, पृ. 33

2) गवारी गोपाळ, कोळीवाडा, मयुरवृत्त प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती 2015 पृ. 24.

3) तत्रैव, पृ. 50 व 51

4) गावित नजूबाई, तृष्णा, सत्यशोधक मार्क्सवादी प्रकाशन, देवपूर, धुळे, प्रथमावृत्ती,1999, पृ. 202

5) साळवे एकनाथ, एनकाऊन्टर, विजय प्रकाशन, नागपूर, द्वितीयावृत्ती 2008, पृ. 24

6) मुनघाटे प्रमोद, माझी काटे मुंढरीची शाळा, साधना प्रकाशन, पुणे, चौथी आवृत्ती 2012, पृ. 125

◆◆◆

एकनाथी भागवतातील वृक्ष

प्रा.कैलास दत्तराव खानसोळे
श्री.शिवाजी कनिष्ठ (स्वतंत्र) महाविद्यालय, बारड
ता.मुदखेड जि.नांदेड

संत साहित्य हे त्यातील मूल्यात्मकतेमुळे बहुकेंद्रित समकाळाशी सुसंवादी आहे. त्याचा अभ्यास काळानुरुप विविध पद्धतीने केला गेला. आधुनिक काळात साहित्याच्या अध्ययानच्या विविध पद्धती विकसित झाल्या आहेत. म्हणून आज केवळ संत साहित्याचा आध्यात्मिक दृष्ट्याच अध्ययन केले जात नाही. तर त्यातील सामाजिक जीवन, सांस्कृतिक जीवन, राजकीय जीवन आणि नैतिक जीवनमूल्य यांचा सागोपाग मीमांसा झाली. तर काही अभ्यासक मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, पर्यावरण शास्त्र इत्यादी ज्ञानशाखेच्या तात्त्विक सिद्धांताच्या आधारे विवेचन केले आहे करत आहेत. म्हणून 'संत साहित्याची सामाजिक फलश्रृती', 'संत साहित्याचे ऐतिहासिक कार्य', 'संत साहित्या आणि सामाजिक जीवन', संत तुकारामाच्या अभंगातील समाजदर्शन', 'संत साहित्यातील पर्यावरणविचार,' अशा ग्रंथच्या माध्यमातून संत साहित्याच्या वेगवेगळ्या पैलू समोर येत आहेत. त्यात मानव हा निसर्गाचा हात हाती घेऊनच प्रगती करत असतो. तसेच आपल्या भावनांच्या आविष्कार व अभिव्यक्ती सुद्धा तो निसर्गातील घटकांचा आधार घेतो. म्हणून संतानी जीवनमूल्य व नैतिक मूल्य समाजात रूजवण्यासाठी निसर्ग प्रतिमा वापरल्या आहेत या बाबात 'संत साहित्यातील पर्यावरणविचार' या ग्रंथात रामचंद्र देखणे लिहितात, ''ज्याच्या सान्निध्यात मानवी देह वावरणार आहे ते निसर्गसान्निध्य हे विपुल, व्यापक आणि शुद्ध असायला हवे अशी संतांची धारणा आहे.....वृक्ष, वल्ली, डोंगर, नदी, फुले, फळे, पशू, पक्षी, वारा, सूर्य, कीटक, गायी, गुरे, वने, अरण्ये, पाऊस इत्यादी घटकांना कधी उपमा तर कधी रूपक, कधी दृष्टांत अशा स्वरूपात ठायी ठायी मांडून आपल्या वाङ्मयातून मराठी संतानी पर्यावरणाची नवी दृष्टीच दिली आहे''[1] हे महत्त्व आधोरेखित करण्यासाठी 'संत एकनाथाच्या भागवतातील वृक्ष' हा या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

संत एकनाथांनी भागवताच्या एकादशस्कंधावर प्राकृत्त(मराठी) टीका लिहिली. तेच एकनाथी भागवत होय. एकादशस्कंधातील मूळ 1367 संस्कृत श्लोकावर केलेल्या या टीकाग्रंथाची ओवी संख्या सुमारे 18800 इतकी आहे. श्रीकृष्ण – उद्धव यांच्यातील प्रश्नोत्तररुपी संवादातून जी तात्त्विक चर्चा झाली ती चर्चा या टीकाग्रंथात गंभीरपणे न येता प्रासादिक बनून आली आहे. संत एकनाथांनी भागवतातून अनेक वृक्षांची वर्णने आली आहेत. अनेक संतानी आपल्या निरुपणातून, रचनांतून वृक्ष, प्राणी, पक्षी यांच्या रूपकाचा लीलया वापर करून अवघड तत्त्वज्ञान सोपे करून सांगितले.

एकनाथी भागवतातील वृक्षांचे उल्लेख : संत एकनाथांनी आपल्या ग्रंथातून आंबा, फणस, ह्या फळवृक्षाबरोबर पिंपळ, खैर, वड, धावडा, चंदन या वृक्षांचेही उल्लेख आले आहेत. फळांचा राज असणारा

आंबा होय. आंबा हा एखादी गोष्ट फलदायी असंपर्यंतच मनुष्य त्या गोष्टीची जबाबदारी घेतो. तिची विशेष काळजी घेतो. ही गोष्ट स्पष्ट करताना नाथांनी आंब्याच्या राखणदारीचे उदाहरण दिले आहे. ते म्हणतात,

''आंबा सफळीत जवा असे । तवं नेटेंपाटे राखण बैसे ।

फळ हाता आल्या आपैसें । राखण वायसें राहेन ।।'' (13 –474) तर फणस कोणत्याही गोष्टीचा वापर आवश्यकतेपेक्षा अधिक केला तर तिचा लाभ होण्याऐवजी ती त्रासदायकच ठरू शकते ही व्यावहारिक गोष्ट स्पष्ट करताना नाथांनी फणसाच्या अतिसेवनाने होणाऱ्या त्रासाचे उदाहरण दिले. ते लिहितात,

फणस खाता वाटे गोड । तें जैं अधिक खाय तोंड ।

तै शूळ उठे प्रचंड । फुटे ब्रम्हांड अतिव्यथा ।। (21 – 176) फणसाच्या अतिसेवनाने तोंडात मरणांतिक त्रास व्हायला लागतो. त्या तीव्रतेचे स्वरूप उलगडून दाखवतात. तर वड या वृक्षाच्या बाबत लिहितात, 'जेवी सूक्ष्म वटबीज केवळ । त्यासी मीनल्या भूमिजळ । वाढोनिया अतिप्रबळ । वृक्ष विशाळ आभासो ।।'' (12 –408) आपल्याकडे थोडे संचित असले तरी मनुष्याने भोवतालच्या परिस्थितीचा योग्य वापर करून आनली क्षमता सिद्ध करत उत्तुंग भरारी घेतली पाहिजे ही बाब वडाच्या माध्यमातून स्पष्ट करतात. केवळ छोटे बीज असणारा वड भूमी आणि पाण्याचा योग्यवापर करून विशाल वटवृक्ष बनतो. हा नाथ महाराजांनी दिलेला दाखला सामान्यांसाठी नाहीरे वर्गातील उपेक्षितांसाठी प्रेरणादायीच म्हणावी लागेल. कृष्णकिर्तीचा महिमा वर्णन करताना संत एकनाथांनी खैर, धावडा या जंगली वृक्षाबरोबर चंदनाची जोड घातली आहे. याविषयी लिहितात, ''लागता चंदनाचा पवन । खैर धामोडे होती चंदन । तेवीं कृष्णकीर्तीश्रवण । दे समाधान समसाम्य ।। (30 –34) ज्या पद्धतीने श्रीकृष्णाची किर्ती भक्तीभावाने श्रवण केल्यानंतर असंत ही संतपदाला पोहचतात त्याप्रमाणे चंदनाच्या संगतीने खैर, धावडे सुद्धा चंदनच होऊन जातात. तर 'वृक्षांमाजी जो अस्वत्थू । तो मी म्हणे श्रीकृष्णनाथू । औषधींमाजी अतिविख्यातू । यव मी अच्चुतू म्हणे वेगे ।।''(16 –195) असे सोळाव्या अध्यायात भगवंताच्या विभूतीचें वर्णन आले आहे. अर्जुनाच्या प्रश्नाला उत्तर देताना सर्व स्तरात मी भरुन उरलो आहे. हे सांगताना श्रीकृष्णाने पिंपळ वृक्षाचा उल्लेख करून पिंपळ म्हणजे मीच आहे. यातल मिथंक आपण लक्षात घेऊया. केवळ माणसाचेच नव्हे तर एकूणच चराचराचे अस्तित्व वृक्षावर अवलंबून आहे असे म्हटल्यास ते अतिशयोक्ती ठरणार नाही. संपूर्ण भूतसृष्टीसाठी असलेली वृक्षाची अपरिहार्यता पाहिली तर कोणताही वृक्ष ईश्वरापेक्षा कमी महत्त्वाचा नव्हे. त्यादृष्टीने माणसाने खरे तर वृक्षात ईश्वर शोधणे आवश्यक आहे. वृक्ष संवर्धन हीच ईश्वर पूजा असे सूचन संत एकनाथ करतात.

ताजा फलाहार उत्तम :

आज ई–माध्यमातून आहारविहार विषयक सल्याच्या भडीमार होत आहे. पण मध्ययुगात संत साहित्याने माणसाच्या जीवनव्यवहारा बरोबरच आहारविहाराविषयी चौकट कशी असावी ते अभंगाच्या माध्यमातून सांगितले आहे. वानप्रस्थाश्रमात माणसाने कोणत्याही अतिसंग्रह करु नये ही गोष्ट स्पष्ट करताना अठराव्या अध्यायात त्यांनी फळांच्या सेवना संदर्भात विवेचन केले आहे. ते म्हणतात, ''पूर्वदिवसीं फळे आणिली । अपरदिवसीं जरी उरली । तीं अवश्य पाहिजे त्यागिलीं। नाहीं बोलिलीं आहारार्थ ।। ''(18 –33)

प्रत्यहीं आहारार्थ जाण । फळें आणावी नूतन । जीर्ण फळांचे भक्षण । निषिद्ध जाणं वानप्रस्थ ।।''(18 –34) अशा पद्धतीने वानप्रस्थ आश्रमात शरीराची काळजी घेताना ताजी फळे खाल्ली पाहिजे. हा नाथांनी पंधराव्या शतकात दिलेला सल्ला आजही वैद्यकशास्त्राच्या दृष्टीने मोलाचे आहे. हे आपणास लक्षात येतो.

औषधी वनस्पती :

संत एकनाथांनी पंधराव्या अध्यायात औषधी वनस्पती आणि त्यापासून होणाऱ्या फायद्यांची केलेली चर्चा अत्यंत महत्वाची आहे. जन्म, औषधी, मंत्र, तप इत्यादीकांनी सिद्धी प्राप्त होते. ज्याप्रमाणे कित्येकांना जन्मतः सिद्धी प्राप्त झालेल्या असतात. तर काही दिव्यौषधीचे साधन केले असताही सिद्धी प्राप्त होते. यासंबंधीचे विवेचन करतांना एकनाथांनी केलेले उल्लेख असे, ''श्वेतमांदरी गजानन । अंगारकचतुर्थी साधिल्या जाण । सकळ विद्यांचे होय ज्ञान । धनधान्य समृद्धी ।।'' (15 –204), ''अजानवृक्षाची वोळखण । त्याची फळें श्वानमुखें जाण। त्याचें घडल्या क्षीरपान। होय आपण अजरातर ।।'' (15 –206) पुतिका वृक्षाचे मूळी । असे महाशक्तीची पुतळी । ते साधल्या अप्सरांचे मेळीं। क्रीडे तत्काळी साधक ।।''(15 –207) या ओव्यामधून उल्लेख केलेल्या श्वेतमांदरी(पांढरी रूचकी), पिचुमंद (कडूनिंब), पाताळगरुडी (वासनवेल), पूतिकावृक्ष (वावळी) इत्यादी वनस्पती ह्या औषधी वनस्पती आहेत. यातील पाढंरी रूचकीच्या झाडाखाली बसून गजाननाची पूजा केल्याने सर्व विद्यांचे ज्ञान होते आणि धनधान्याची समृद्धी येते, अजानवृक्षाचे दूध पिल्याने माणूस अजरामर होतो. या गोष्टी आजघडीला अतिशयोक्त आणि अनाठायी वाटत असल्यास तरी ही झाडे औषधनिर्माणशास्त्राच्या दृष्टीने उपयुक्त आहेत. हे कुणालाही नाकारता येणार नाही. वासनवेलचा रस देहपीडा थांबवण्यासाठी आणि पाताळवृक्षाच्या मूळी ह्या कामुकवृत्ती वाढवण्यास मदत करतात हे उल्लेख नाथांचे औषधी वनस्पती संबंधीचे ज्ञान प्रकट करतात.

वृक्ष हेच गुरू :

अवधूतने यदूराजाला आपण मानलेल्या चोवीस गुरुंची माहिती दिली. अवधूतने कोणाला गुरू मानले आणि त्याच्या पासून कोणता गुण घेतला याचे विस्तृत वर्णन सातव्या अध्यायात आले आहे. वायु, आकाश, अग्नी, जल, चंद्र, सूर्य, कपोत, समुद्र, पतंग, अजगर, मधमाशी, हत्ती, भृंग, हरिण, पिंगळ मूल, बाण, सर्प, कातीन, कुंभारीण माशी इ. चोवीस गुरुंच्या यादीत पुथ्वीचे स्थान पहिल्या क्रंमाकावर आहे. पुथ्वीवरील पर्वत, वृक्ष, भूमी या तिन्हीचे गुण आपण देहामध्ये धारण केल्यामुळे पृथ्वीकडे गुरुपण आले असल्ययाचे अवधूत सांगतो. तो पुढे पराधिनता, परात्मता, जनसन्मुखता, समदृष्टी, परोपकार इत्यादी गुण आहेत. या गुणांचा माणसांनी स्वीकार केला तर माणसाचे जीवन आणखीनच समृद्ध होण्यास मदत होणार आहे.

वृक्ष लागवडीचा आग्रह :

अनंत उपकारकर्त्या वृक्षांच्या लागवडीवा संत आग्रह न करतील तर नवल! छेवालय करावें गहन। वन उद्यान उपवन । खेंडकुलिया विश्रामस्थान । आराम जाण करावे ।।'' (11 –1292) ''नाना जातीचे वृक्ष तें वन । फळभक्षी वृक्ष तें उपवन । पुष्पवाटीका तें उद्यान । कृष्णार्पण पूजेसी ।।''(11 –1293), देवळाची उभारणी करताना परिसरात वन, उपवन, उद्याननिर्मिती करावी जेणेकरून श्रीकृष्णाच्या पूजेसाठी

ते उपयोगी येतील. संत एकनाथांनी वृक्षाच्या लागवडीचा आग्रह देवळांच्या संदर्भाने केला असला तरी तो केवळ देवळांपुरता मर्यादित न ठेवता वृक्ष लागवडीचा उपक्रम सार्वजनिक करण्याचा शहाणपणा माणसांनी दाखवायला हवा. संत एकनाथानी भागवतातून वेगवेगळ्या संदर्भाने वृक्ष वाचकांच्या भेटीला आणले. वर्तमानात वृक्ष लागवड, वृक्षसंवर्धन, आणि वृक्षतोड या तिन्ही टप्प्यावर माणसांनी दाखवलेल्या कमालीच्या आळशी आणि उदासिन वृत्तीने एकूणच जगाला धोक्याच्या वळणावर आणून ठेवले आहे. मध्ययुगातील संतांनी वृक्षाच्या संदर्भाने दिलेल्या शिकवणीचा वेळीच अमंल आपण करायला हवा होता. संत एकनाथांनी सांगितलेले वृक्षांचे गुण आपल्यात कायमपणे झिरपत रहावेत यासाठी आपल्या अवतीभवती वृक्षांची गर्दी वाढायला हवी. वृक्षांचा मेळा भरायला हवा!

संदर्भ टीपा

1) रामचंद्र देखणे, संत साहित्यातील पर्यावरणविचार, पद्मगंधा प्रकाशन, पूणे, प्रथम आवृत्ती 1994 भूमिका.

◆◆◆